

Univerzita Karlova v Praze
Evangelická teologická fakulta

Praxis pietatis haeticorum
disertační práce

Ondřej Macek

Katedra praktické teologie
vedoucí práce: Pavel Filipi

P 6141
program: Teologie obor: Systematická a praktická teologie

2010

PROHLÁŠENÍ A SOUHLAS

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci s názvem *Praxis pietatis haereticorum* napsal samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů.

Souhlasím s tím, aby byla zpřístupněna veřejnosti ke studijním účelům.

V Nosislavi 13. října 2010

Ondřej Macek

BIBLIOGRAFICKÁ CITACE

Macek, Ondřej, 1980-

Praxis pietatis haereticorum [rukopis] : disertační práce / Ondřej Macek ; vedoucí práce Pavel Filipi. -- Nosislav, 2010. – 226 s.

Disertační práce (ThD.) – Univerzita Karlova. Evangelická teologická fakulta. Katedra praktické teologie, 2010. Obsahuje bibliografii.

ANOTACE

Práce se ve třech sondách do lokalit pozdějších evangelických sborů Horní Vilémovice, Velká Lhota u Dačic a Soběhrdy pokouší o rekonstrukci víry, myšlení, zbožnosti a vnitřního života, prameny doložených skupin českých a moravských tajných evangelíků 18. století – tedy o vylíčení *praxis pietatis haereticorum*. Popisuje kontury fungování jejich společenství včetně rodové i lokální kontinuity „kacířství“. Snaží se rekonstruovat způsoby předávání svědectví o „jiném“ rozměru (způsobu) křesťanské víry, než byl ten, jenž předkládala římskokatolická církev, jejíž byli tajní evangelíci členové. Potvrzuje vedle osobního svědectví velkou roli knih v procesu katecheze a udržení „kacířské“ víry i promísení reformačního a římskokatolického ve spiritualitě tajných a tolerovaných evangelíků. Všímá si stop diakonické realizace kryptoprotestantského společenství. Charakterizuje několik typů shromáždění, které sloužily k posílení (víry i života) jednotlivých tajných evangelíků. A nakonec systematizuje jejich výpovědi o obsahu víry. Zároveň si klade otázky po, zda je možné, případně za jakých podmínek, označit societu tajných evangelíků za církev – chce tak být příspěvkem k diasporní teologii. Tajné evangelictví je součástí identity českých evangelíků, proto práce usiluje posloužit integrační činnosti, jež je součástí utváření identity, a zároveň nabídnout příběh k inspiraci. Za metodu zpracování bylo zvoleno vyprávění. Způsob pokládání otázek je ovlivněn německým prakticko-theologickým konceptem „žitého náboženství“.

KLÍČOVÁ SLOVA

církev
diakonia
diaspora
identita
koinonia
leitúrgia
martyria
praxis pietatis
tajné evangelictví
theologia
zbožnost

SUMMARY

The three studies contained in this dissertation attempt to sketch out the *praxis pietatis haereticorum*, i.e. to reassemble the faith, thinking, piety, and inner life of documented groups of Czech and Moravian secret Protestants of the 18th century in the villages of Horní Vilémovice, Velká Lhota u Dačic, and Soběhrdy. The work describes the modus operandi of their communities, including the family and local continuation of “heretical life”. It attempts to reassemble the means of bearing (and passing on the) witness to a “different” dimension (way) of Christian faith compared to that of the Roman Catholic Church, which the secret Protestants were members of. It confirms that – beside personal witness – books played an important role in the process of catechesis and maintaining of the “heretical” faith. Furthermore, the work presents diaconal expressions of the crypto-Protestant community, it characterizes several types of congregation gatherings that served to strengthen the (faith and life of) individual secret Protestants, and finally systematizes their testimonies of the content of faith. In addition, the possibility of designating the society of secret Protestants as a church is explored, thus contributing to the Diaspora theology. Secret Protestantism is part of the Czech Protestants’ identity, therefore, the work strives to serve the integration process, which is part of the formation of every identity, and to present a stimulating story. Narration has been chosen as the primary working style, the way of asking questions is influenced by the German practical-theological concept of “lived religion”.

KEY WORDS

church
diakonia
diaspora
identity
koinonia
leitourgia
martyria
praxis pietatis
secret protestantism
theologia
piety

PODĚKOVÁNÍ

Rád bych zde poděkoval za laskavé vedení této práce svým nejbližším učitelům, školiteli Pavlu Filipimu a Ladislavu Benešovi. Za mnohé rady a podněty vděčím také Lence Karfíkové, Evě Melmukové, Karlu-Christophu Eptingovi, Klausí Fitschenovi, Rudolfo Leebovi, Josefu Smolíkovi (†) a Martinu Wernischovi. Děkuji pracovníkům a pracovnícím archivů, ze kterých jsem čerpal, Národního archivu v Praze, Moravského zemského archivu v Brně, Státního okresního archivu v Třebíči, Státního okresního archivu v Rajhradě, Kabinetu historických knižných fondov – Lyceálna knižnica Slovenské akademie vied v Bratislavě (zvláště Evě Kowalské) a Ústředního archivu ČCE (zvláště Miroslavě Fůrové). Děkuji také farářům, kteří spravují archivy farních sborů ČCE ve Velké Lhotě u Dačic, v Horních Vilémovicích a v Soběhrdech za jejich ochotu mi je zpřístupnit. Děkuji pracovnícím a pracovníkům knihovny ETF UK a Studovny rukopisů a starých tisků NK ČR. Děkuji za pomoc Žofii Vobrové a Radce Raflové. A děkuji Alžbětě.

OBSAH

prohlášení a souhlas	2
bibliografická citace, anotace, klíčová slova	3-5
poděkování	6
obsah	7
A. úvod	8
1. ouverture	8
2. předmět, metoda a scopus	13
3. dějiny bádání	31
4. prameny	41
B. sondy	44
1. Horní Vilémovice	44
2. Velká Lhota u Dačic	70
3. Soběhrdy	98
C. Praxis pietatis haereticorum	119
1. koinonia	119
2. martyria	121
3. leitúrgia	136
4. diakonia	140
5. theologia	141
6. metamorphosis	151
D. závěr	191
E. bibliografie	197

A. úvod

„Pudeat Italiae sacerdotes, quos ne semel quidem nouam legem constat legisse, apud Thaboritas uix mulierculam inuenias, quae de nouo testamento et ueteri respondere nesciat.“¹ (Aeneas Sylvius Piccolomini)

„Sakra, povídám si, to děvče neukradlo dvě stovky; předně proto, že tomu nemůžu věřit, a za druhé, vždyť ona nepotřebovala krást; její tatík byl mlynář tamhle z té druhé strany, a ona šla na poštu jen z takové té ženské ctižádosti, že se sama užíví. Tatíka jsem dobře znal; pane, to byl nějaký písmák a krom toho evandělík; a já vám řeknu, tihle evandělíci a duchaři u nás nikdy nekradou. Jestli ty dvě stovky na poště chybí, co by je musel ukrást někdo jiný. Tak jsem, pane, té mrtvé holce tady na té hrázi slíbil, že to tak nenechám.“² (Karel Čapek)

„Jsou to léta, kdy sbory byly budovány z trosek, zachráněných v době protireformační. Ne každý kámen a ne každá cihla hodily se ke stavbě. Tisícům z těch, kteří se přihlásili do církve Beránkovy, nebylo vždy jasno, na čem stojí reformační církev. Zřetelné poznání a jasné uvědomění se mísilo leckde s neurčitými rozpomínkami a s poblouznivými představami náboženskými...“ (Josef L. Hromádka)³

„Bednář však je cele zaujat svou vlastní tematikou, takže v jeho práci zůstává otázka vnitřního života sborů a zbožnosti předtolerančních a tolerančních evangelíků stranou.“ (Josef Smolík)⁴

1. ouverture

1.1

Mezi obcemi, které bylo po bouřích na Opočensku roku 1732 třeba prověřit na přítomnost evangelických kacířů, byla i Čánka.

V roce 1742 „ušel Jakub Macek z Čánky do Slezska“, provázela jej jeho žena Dorothea a tři synové, Jan, Jiří a Václav. Podle evangelické matriky v Husinci, nově

¹ AENEAE SYLVII EPISCOPI SENENSIS IN LIBROS ANTONII PANORMITAE POETAE, DE DICTIS ET FACTIS Alphonfi regis memorabilibus, Commentarius. In Piccolomini, Aeneas Sylvius. Opera quae extant omnia. His quoque acc. Gnomologia ex omnibus Sylvi operis collecta et index. Unveränd. Nachdr. [d. Ausg.] Basel 1551. Frankfurt a. M.: Minerva-Verl., 1967, s. 480. (Hanba kněžím v Itálii, kteří – jak známo – ani jednou nečetli Nový zákon! To u Táborů bys stěží našel ženušku, která by nedovedla zodpovědět otázky týkající se Nového i Starého zákona.)

² Čapek, Karel. Povídky z jedné kapsy. Povídky z druhé kapsy. 20. vyd. Povídek z jedné kapsy, 14. vyd. Povídek z druhé kapsy. Praha: Československý spisovatel, 1955, s. 168.

³ Hromádka, Josef L. Cesty českých evangelíků. Praha: Kalich, 1934, s. 22–23.

⁴ Smolík, Josef. Vnitřní život toleranční církve. In Molnár, Amedeo – Smolík, Josef (ed.). Čeští evangelíci a toleranční patent. SAT 6. Praha: Kalich, 1982, s. 69.

založené české kolonii, zemřel 14. ledna 1764. O století později přesídlili Mackové do Józefatówa, nedaleko Zelowa.

Od roku 1900 hospodařili na józefatóvském gruntu číslo 26 Josef Macek a Alžběta, rozená Jelínková, rovněž z českého exulantského rodu. Pradědeček Josef se po první světové válce vrátil do Země otců, do masarykovské československé republiky. A v roce 1954 byl jako první Macek po více než dvou staletích pohřben do české půdy. Pole, která si kdysi ve znovu objevené vlasti koupil, však už nebyla jeho, ale Jednotného zemědělského družstva...

Když první reemigranti dojeli v dobytčích vagónech roku 1922 do Čech, nechali se ještě na zábřežském nádraží vyfotografovat s cedulí, na které byl nápis: „Bílá Hora odčiněna“.

1.2

Protestantský rod Zeidliců ze Šenfeldu (také Zejdliců, Ceidliců, Seidliců von Schönfeld) byl poměrně rozvětvený. Tři z jeho mužských představitelů se aktivně zapojili do stavovského povstání. Jindřich Jiří stačil zemřít v prosinci 1620. Ladislav měl být v únoru 1621 uvězněn, ale protože se na konci vzpoury vzdal saskému kurfiřtu, byl ponechán na svobodě a odsouzen toliko ke ztrátě veškerého majetku. Neaktivněji se proti Ferdinandu II. postavil Rudolf Zeidlic, na jehož zámku v Polné dokonce zimní král přijal 1. února 1620 hold moravské šlechty. Rudolf unikl popravě jen včasným a úspěšným útekem do ciziny. Zbytek rodiny přijal římskokatolickou konfesi, ztratil šlechtictví a podrobil se konfiskaci naprosté většiny majetku.

Moje prababička z matčiny strany, Anna Šenfeldová, přestoupila do Českobratrské církve evangelické až při sňatku s pradědečkem Janem Laštovkou. Sám pradědeček Jan vystoupil z římskokatolické církve v prvních měsících první světové války, když viděl na bělohorské pláni žehnat polní kuráty rakousko-uherským zbraním. Evangelíkem se stal v prvních měsících první československé republiky.

Druhý matčín dědeček, můj pradědeček, Bedřich Břichcín, odcházel do první světové války jako římský katolík a rakouský voják, do Československa se vrátil jako evangelík a československý legionář v řadách 5. střeleckého pluku, „Pražského“, T. G. Masaryka.

1.3

Asi před patnácti lety jsem pod vlivem přečtené pověsti hledal zbytky obvodových zdí kostela sv. Ducha uprostřed remízků mezi šachovskými poli. Ten příběh se zde sám pokusím vyprávět. Byl jsem tehdy uchvácen silou víry i jejím uchopením a schopností přenést ji přes staletí.

1.4

Měl jsem původně v úmyslu věnovat se v rámci postgraduálního studia německé diasporní teologii, o které jsem psal již diplomovou práci.⁵ Můj školitel mě však přiměl k tomu, abych se „diasporu“ pokusil najít v domácím prostředí a následně zkoumal její teologii. Nabízela se možnost použít německé pochopení toho, co to je diaspora, a hledat v dějinách i v současnosti české církevní útvary, které by mu odpovídaly. V úvahu by tak přicházela např. skrytá či podzemní církev formovaná např. Felixem M. Davídkem (1921-1988). Také by bylo lze vyjít od výskytu onoho slova – v roce 1925 dokonce byla publikována ročenka spolku majícího diasporu v názvu: Diaspora českobratrského evangelického seniorátu královéhradeckého (Evang. ref. diaspora jihočeská). Při takovémto hledání jsem se nakonec zastavil u fenoménu českého a moravského tajného evangelictví (nekatolictví, tajného protestantismu, kryptoprotentantismu, evangelického kacířství, tajného akatolictví) druhé poloviny 17. století a století 18.

Již na konci 19. století se tzv. česká reformace (15.–17. století) stala politickým a církevním programem českých evangelíků obou denominací. Přes vlny konfesionalizace pociťovaly, či znovu začaly pociťovat obě evangelické církve, augsburská i helvetská, resp. někteří z jejich čelních představitelů, nebývale silně toleranční dobu, ba i dobu rovnoprávnosti, jako nutné břemeno rozdělení „jednotné“ církve české reformace.⁶

V roce 1918 pak údové těchto církví formulovali následující prohlášení: „Po stošedesátiletém pronásledování českých církví husitských byly pozůstatkům jejich tolerančním patentem z roku 1781 oktrojovány konfesse augsburská a helvetská. Avšak české evangelické církve vždy živě si byly vědomy, že vznikly z reformace české, z církve podobojí a Jednoty bratrské. A proto nyní, kdy navrátila se českému národu vláda věcí jeho, obě církve evangelické A.V. a H.V. na svém generálním sněmu v Praze 17. prosince 1918 usnášejí se jednomyslně a slavnostně, že po tristaletém násilném odtržení od svých otců vracejí se k nim a navazují znovu zjevně na českou reformaci husitskou a na církev podobojí a Jednotu bratrskou. Majíce pak obě jeden původ, po příkladu těchto církví otcovských a dle odkazu J. A. Komenského v „Kšaftu“ slučují se a prohlašují se za církev jednotnou...“⁷

Po jistém váhání, má-li mít nová církev vůbec nějakou konfesi, čemuž ostatně předcházela dlouhá časopisecká debata, přihlásili se její „otcové zakladatelé“ pouze k Bratrskému a Českému vyznání; chtěli tak podtrhnout svou „historickou a duchovní“ souvislost s českou reformací. (Vyznání světové reformace připojila Českobratrská

⁵ Macek, Ondřej. Diaspora v ekumenickém věku [rukopis]. Diplomová práce. Praha, 2004.

⁶ Srov. např. První sjezd českých evangelíků z Čech a Moravy konaný v Praze dne 28. září 1903 o I. hod. odpoledne v Národním domě na Král. Vinohradech. Praha: nákladem sjezdového výboru, 1904.

⁷ Ustavující generální sněm českobratrské církve evangelické konaný v Praze dne 17. a 18. prosince 1918. Praha: Synodní výbor českobratrské církve evangelické, 1919.

církev evangelická ke svému dogmatickému tezauru až v roce 1947, částečně i proto, že integrovala zbytky sborů státem zrušené Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien a usilovala o sblížení se slezskými luterány.)

Stejným způsobem se vytrácely také vazby na toleranční církve, jejich teologii a historii – navzdory tomu, že se spojená církev nadále mnohde scházela právě v tolerančních modlitebnách... K těm ovšem přibyly již v 19. století věže s hodinovými stroji a zvony – chudé dědictví po otcích mělo změnit svou tvář k nepoznání a získat na státotvorné, nebo alespoň rovnocenné důstojnosti. Ještě o něco přezíravějšího odsudku se pak dostalo těm, kteří tvořili několikagenerační most mezi předbělohorskými církvemi a tolerancí. Nebývale ostře, leč jistě spíše záměrně provokativně, to vyjádřil Luděk Brož: „Slunce tolerančních svobod nevzešlo nad věroučně uvědomělou a vnitřně jednotnou českou a moravskou církví, nýbrž nad nedůvěřivými, předěšenými, roztroušenými, namnoze vnitřně i vnějšně rozštěpenými stádečky bez všech lidských předpokladů řádného a uvědomělého sborového života...“⁸

Po celé 20. století patřil tedy theologický i historiografický zájem českých protestantů především husitství a Jednotě bratrské.⁹ Odvíjet tuto oblibu lze jistě i od politických priorit, ale není možno ji s nimi spojovat výhradně ani prvořadě. Pozitivní příčinu lze snad vidět ve snaze ukotvit český protestantismus co nejlouběji. Ostatně tradice české reformace (husitství, Jednota) slibovaly v jisté době i misijní potenciál.¹⁰

1.5

Dnes, kdy se stalo jednou z dobových priorit hledání identity, ať již národní, evropské, církevní či křesťanské, odkrývání tradic, přišlo mi, že by snad nebylo zcela marné nahlédnout tam, kde se domnívám, že jsou především a skutečně zapuštěny kořeny českých evangelíků, do doby toleranční a předtoleranční.¹¹ S tzv. tajnými evangelíky nepojí totiž dnešní české protestanty namnoze jen to, že to byli oni, díky kterým vůbec v Čechách a na Moravě mohly v osmdesátých letech 18. století povstat nějaké reformační církve a evangelické sakrální stavby v krajině, ale snad i částečně zbožnost,

⁸ Brož, Luděk. Od tolerance k dnešku. In Molnár, Amedeo – Souček, Josef B. – Brož, Luděk – Pospíšil, Bohuslav – Hromádka, Josef L. Od reformace k zítřku. Praha: Kalich, 1956, s. 131. Brožova studie vzbudila krátce po vydání poměrně vášnivou polemiku mezi autorem a Zdeňkem (R.) Medkem na stránkách Křesťanské revue 23 (1956). Sám Brož je ovšem i autorem beletristického zpracování života Václava Kleycha. Srov. Brož, Luděk. Zahradník skrytého semene. Václav Kleych. Praha: Kalich, 1945.

⁹ Srov. Hromádka, Josef Lukl. Zpět k prorokům. (Původně vyšlo v Evangel. Církevníku v listopadu 1918. Pod názvem Na přelomu v Cesty protestantského theologa. Praha: Kalich, 1934, s. 57–64. Nejnověji ... kdo věří, dívá se dopředu. Z odkazu J. L. Hromádky. Praha: KMK, 1989, s. 29–33.)

¹⁰ O hybatelích sjednocení srov. Filipí, Pavel. Co všechno bylo u kolébky Českobratrské církve evangelické? In Keller, Jakub (ed.). Evangelická identita. Sborník příspěvků z kurzu pro kazatele ČCE, pořádaného Spolkem evangelických kazatelů v Praze 21.–25. ledna 2008. Benešov: Eman, 2008, s. 7–17.

¹¹ Např. Macek, Ondřej (ed.). Zpytování: Studie a eseje k evangelické identitě. Středokluky: Zdeněk Susa, 2007. (Tam odkazy na další literaturu.) Keller, Jakub (ed.). Evangelická identita. Sborník příspěvků z kurzu pro kazatele ČCE, pořádaného Spolkem evangelických kazatelů v Praze 21.–25. ledna 2008. Benešov: Eman, 2008.

spirituální ladění.¹² Jejich písně (z Třanovského Cithary sanctorum, Komenského Kancyonálu, zpěvníků žitavských, z Kleychova Ewangelického Kancyonalu, Liberdovy Harffy nowé na Hoře Syon zněgjcý, drážďanského Hospodina Srdcem y Rty Chwálenj i Elsnerova a samozřejmě již toleranční Leškovy Nowé Knihy Zpěvů Křesťanských ad.) tvoří dosud podstatnou část soudobého Ewangelického zpěvníku (1979).¹³ A není jejich odpor např. proti liturgické rozmanitosti a barevnosti, proti kříži, lidským nálezkům církevní tradice, církevním institucím a úřadům, resp. vůbec proti autoritě, byť spíše jako nevědomé dědictví, mj. přece příčinou dnešních českobratrských postojů k různým liturgickým iniciativám, konfesionalismu i např. latentní zdrženlivosti k ekumenickým aktivitám? V přerodu tajného evangelictví v toleranční diasporní církve jsou pravděpodobně ukotveny vážnost Modlitby Páně i večeře Páně, písmáctví i význam duchovního zpěvu. Ve stejnou dobu se utvářelo rovněž chápání duchovního spíše jako učitele, než jako vyděleného předsedajícího bohoslužbám.¹⁴

Myslím, že pokud by soudobí čeští evangelíci provedli poctivou inventuru svých theologických a spirituálních kořenů i tradic, možná by nejen našli příčiny svého dnes spíše intuitivního jednání, ale také by se jim toto jednání lépe vědomě revidovalo.

Z těchto důvodů jsem se tedy rozhodl pokusit se popsat zbožnost oněch tajných evangelíků.¹⁵

Zajímalo mě, zda by se v něčem modely diasporní existence tajných a tolerančních evangelíků mohly stát inspirativními vzory budoucí práce českých protestantských církví, které dnes opět mají k diaspoře blíže než k církvi lidové či státní. (Možná spíše jako příběh než jako praktický model.) S čímž ovšem souvisí i otázka, co je to církev a zda je vůbec možné mluvit o nějaké „tajné evangelické církvi“ v prostoru Čech a Moravy mezi lety 1624–1781. (Pro takovouto systematicko-eklesiologicko-historickou úvahu však svou prací chci pouze snést prameny.)

A, jak naznačím v následujících podkapitolách, lákalo mě samotné téma žitého náboženství, zbožnosti, resp. chtěl jsem se pokusit tento úhel pozorování, který se v posledních letech uplatňuje v německé (evangelické) praktické teologii, vztáhnout na historickou látku. Vždyť minulost uchovávaná v (kriticky) reflektované vzpomínce se promítá do budoucnosti (tříbí ji) i je přítomná v tom, co existuje nyní.

¹² Stranou v této práci ponecháme protestantské církevní útvary vzniklé především působením zahraničních misí v druhé polovině 19. století.

¹³ Ewangelický zpěvník. Karlsruhe: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1979.

¹⁴ Přičemž kdysi „moderně-pokrokové“ udělali z českých evangelíků právě jejich (později spíše zneužívání) toleranční kazatelé (mj. světlohoši – propagátoři očkování ad.).

¹⁵ Sledování této zbožnosti do dnešní doby již ovšem musí být námětem jiné práce. V této práci také nebude žet prostor – i kvůli metodě, kterou níže popíši – pro srovnání se spiritualitou římských katolíků či protestantů (doma ani mimo území Čech a Moravy).

2. předmět, metoda a scopus

2.1 tajné evangelictví (pokus o popis fenoménu)

Zařazení této podkapitoly na toto místo se může jevit jako předčasné, ba metodicky neadekvátní. Ostatně i sama tato práce bude chtít přispět k určitější definici toho, co to je tajné evangelictví v Čechách a na Moravě, či být alespoň příspěvkem v diskusi o tomto termínu. Na druhé straně se o jakýsi výměr, který však z povahy věci není již sám o sobě prostý metodických rozhodnutí, pokusit musíme, abychom mohli určit předmět celé naší práce a také následně včlenit podkapitolu dějiny bádání.

„Jsme opuštěni, a právě již opuštěni v úmluvách míru osnabrückého.“¹⁶

„Stará Čechie, jež byla se tolik odvážila a tolik vytrpěla pro záchranu – čistšího náboženství – odpočívala pod drny kostelních hřbitovů.“¹⁷

„...když Karel XII. r. 1706 Slezskem do Sas projížděl: u Stínavy při Odře, stařec, svého řemesla švec, uchopil koně králova za uzdu a pravil, že ho dříve nepustí, dokud král neslíbí, že se utlačovaných slezských evangelíků neujme. Vypravuje se, že král za všeobecného jásotu slib ten dal a na jeho potvrzení starci ruku podal. Smělý čin stínavského ševce vysvětluje nám smýšlení lidu slezského, který Švédy za zodpovědný činil, že se evangelíkům v Rakousku mírem vestfálským více svobody nedostalo. Přisuzoval se tedy Švédsku mravní závazek, aby se při naskytlé příležitosti o tuto svobodu zasadilo a tak dluh svůj splnilo.“¹⁸ Tak interpretoval události vrcholící v uzavření Altranstädtské konvence¹⁹ a příslušného exekučního recesu protestantský theolog a historik Gustav A. Skalský.

„...po té světu známé bitvě r. 1620 celé protestantské náboženství vyhlazeno bylo, Rudolfův majestát v nic uveden, a kteří se kalicha odřeknouti a náboženství proměnit nechtěli, z částky mučení, žalářování anebo z krajiny vyhnáni. Mnoho tisíc rozprchlo se jich do sousedních krajín, jiní pak opět do hor a skal utekli a jiní katolické náboženství zevnitřně přijavše, jemu však nicméně přidání býti nechtěli, tak že i pravdu evangelium z dětí na děti proštěpovali... dvanácte zvláštní lstí a ukrutností naplněných jezuitů ustaveno, kteří po krajíně sem i tam se toulají a lidi co nejstrašněji trápí, jim evangelické knihy pryč berou a je pro slovo boží do nejtvrdších žalářů dávají. Pobrané

¹⁶ J. A. Komenský Axelu Oxenstiernovi. In Doskočil, Karel. Listy a listiny z dějin československých 869–1938. Praha: Státní nakladatelství, 1938, s. 78–79.

¹⁷ Pekař, Josef. Bílá Hora. Její příčiny i následky. Praha: Vesmír, 1921.

¹⁸ Skalský, Gustav Adolf. K těšínskému jubileum roku 1909. Chotěboř, 1908, s. 6.

¹⁹ Conrads, Norbert. Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707–1709. Köln – Wien: Böhlau, 1971. Patzelt, Herbert. Das Protestantismus im Teschener Schlesien in Vergangenheit und Gegenwart und seine Bedeutung für die evangelische Kirche in Österreich. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 88 (1972), s. 169–183. Patzelt, Herbert. Der Pietismus im Teschener Schlesien. 1709–1730. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1969. Patzelt, Herbert. Geschichte der evangelischen Kirche in Österreichisch-Schlesien. Dülmen: Laumann-Verlagsgesellschaft, 1989. Jednání císařská strany vedl hrabě Václav Vratislav z Mitrovic.

knihy pálí a aby je i největší potupu před lidem uvedli, za kacíře vyhlašují... Mnozí bratři biti bývají až k usmrcení; a to aby tím citlivěji bylo, vynalezeny jsou jisté truhly, v nichžto díra udělána jest. Na této truhle musejí se, jenž biti býti mají, složit, jimž hlavu do té díry strčejí, v kteréžto potom jistým kruhem zavření bývají, aby jejich křik slyšán nebyl...“²⁰ A tak líčila následky vestfálského míru supplika, kterou spolu s podrobnou martyrologií českých tajných evangelíků snad na podnět gerlachsheimského kazatele Augustina Schulze předali roku 1735 berlínský exulant Jan Letochleb²¹ a gerlachsheimský exulant Tobiáš Bernard řezenskému zastoupení evangelických říšských stavů, *Corpus sociorum Augustanae confessionis*.²²

Přes mnohoznačnost vzájemného soužití různých konfesí a náboženských skupin v Čechách a na Moravě od druhé dekády 15. století a politické i církevní ambice přitisknout tu jednu, tu druhou k zemi, či zatlačit ji pod ni, a systematický rozběh rekatolizačních aktivit (zprvu v součinnosti státu a římskokatolické církve) na začátku třetí dekády 17. století, můžeme začít mluvit o tajném evangelictví v království a markrabství zřejmě až se skončením válečných operací Třicetileté války.

Vestfálský mír (i v habsburských državách) přinesl postupné odcírkevňování veřejného, resp. politicko-právního života, rozpad *societas christiana* a tedy pozvolný konec upírání samostatné odpovědnosti za rozpoznávání zjevení. Obraz světa, který jednotlivci museli nahlížet, přestal být jednotný s obrazem světa, který předkládala církev.²³ Vždyť právě již ani západní církev nebyla jedna a naděje na to, že jednotná zas bude, „nadobro“ ztemněla. Náboženství se navzdory všem výjimkám i své všudypřítomnosti stalo soukromou věcí.²⁴ Dokonce IPO (*Instrumentum Pacis Osnabrugensis*) VII § 1 zmiňuje právo poddaných na svobodu svědomí (*salva itidem cuiusque conscientie libertate*).

V jádru je IPO církevně-právním dílem.²⁵ Války, které mu předcházely, byly v nemalé míře válkami náboženskými. IPO definitivně rozděluje stát a církev a

²⁰ Skalský, Gustav Adolf (ed.). Supplika českých emigrantů k sboru řezenskému z r. 1735 a její přílohy. Chotěboř: otisk z kalendáře Hus na rok 1912, 1911, s. 4–5.

²¹ Pozoruhodný životopis Janova otce Kristiana viz Štěříková, Edita. Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století. Praha: Kalich, 1999, s. 401–402.

²² Srov. Skalský, Gustav Adolf. Z dějin české emigrace 18. století. I. Chotěboř: Evangelická matice, 1911, s. 328–343. Rezek, Antonín. Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy. Praha: vlastním, 1887, zvláště s. 97–101. Volf, Josef. Soupis nekatolíků uprchlých z Čech z roku 1735. Praha: Královská česká společnost nauk, 1907.

²³ Srov. Wallman, Johannes. Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation. 6. vyd. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006. Kaufmann, Thomas. Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur. Tübingen: Mohr, 1998. Balthasar, Hans Urs von. Skizzen zur Theologie. 1. Verbum caro. Einsiedeln: Johannes-Verl., 1960.

²⁴ Troeltsch, Ernst. Gesammelte Schriften. 1. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Aalen: Scientia-Verlag, 1977. Gräb, Wilhelm. Lebensgeschichten – Lebensentwürfe – Sinndeutungen. Eine praktische Theologie gelebter Religion. Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verl.-Haus, 2000.

²⁵ Robbers, Gerhard. Religionsrechtliche Gehalte des Westfälischen Friedens. Wurzeln und Wirkungen. In Schröder, Meinhard (ed.). 350 Jahre Westfälischer Friede. Verfassungsgeschichte, Staatskirchenrecht, Völkerrechtsgeschichte. Berlin: Duncker u. Humblot, 1999, s. 71–81.

individualizuje náboženství. Samozřejmě že vedle náboženských motivů zde byly pohnutky teritoriálně emancipační, dynastické apod. A přeci tu šlo o neoddělitelné promísení náboženství a politiky, o jednotu politicko-světorské a nábožensko-církevní existence. Díky definitivnímu konfesnímu rozdělení již rovněž napříště nedosáhla koexistence a kooperace trůnu s oltářem a oltáře s trůnem dosavadní míry. (Ostatně tím, že bylo v zásadě potvrzeno *ius reformandi* z Augsburgu 1555, došlo na protestantské straně vlastně k legitimování nouzového biskupského úřadu zemské vrchnosti, a tedy k pokračování v budování svým způsobem sakrální identity státu.)

A ačkoliv si IPO kladlo za cíl „křesťanské urovnání věroučného rozdělení“ (IPO V § 48), potvrdilo v zásadě definitivní konfesní roztržku. (Navíc protestantismus byl tímto ujednáním, minimálně v říši, postaven na stejnou úroveň s římským katolictvím) Zaplacenou cenou za mír bylo uznání druhé náboženské strany. Koexistence konfesí umožnila neutralitu a svého druhu toleranci.

Jelikož náboženství a konfese v zásadě vylučují (či vylučovaly) alternativy, představuje IPO svým způsobem jasný začátek sekularizace, změnu obrazu světa.²⁶

§ 34 V IPO, který umožňoval vedle *exercitium publicum* i *exercitium privatum* (resp. *devotio domestica*), případně emigraci, byl habsburským panovníkem vnímán jako omezování svrchovanosti zeměpána a nebyl (s odvoláním na postoj římské kurie) jako takový respektován. (Výjimku získaly pouze Dolní Rakousy a Slezsko. Definitivní rekatolizaci Dolních Rakous ovšem zahájil již patent Ferdinanda III. ze 4. ledna 1652 a o rok později přišla na řadu slezská knížectví.) Víceméně marně se na tato ustanovení IPO odvolávali sedláci z Defereggentalu v červnu 1684 po misijním zásahu dvou kapucínů, kteří mezi 317 vyslychanými rozpoznali 269 kacířů,²⁷ byť jim salcburský arcibiskup, jejich zeměpán, nakonec povolil vystěhování (čehož využilo tisíc lidí – děti pod patnáct let byly rodičům, kteří se rozhodli pro exil, odebrány). Nepomohlo ani dovolání u Corpus evangelicorum. Ostatně arcibiskup označil tajné evangelíky za „novou sektu“, na kterou nebylo možno příslušné paragrafy IPO vztáhnout. Na IPO se u Corpus odvolávala i žádost devatenácti tisíc obyvatel Salcburska o povolání

²⁶ V srpnu 1650 vydal Vatikán papežskou bulu (někdy uváděno breve) *Zelo domus Dei* (citát z Ž 68,10 – horlivost o tvůj dům mě strávila), ve kterém reagoval na prováděcí smlouvy Vestfálského míru podepsané mezi Švédskem, Francií a císařem v červenci v Norimberku. Vatikán se tak mj. bránil výkladu, že ač se prostřednictvím svého kolínského nuncia podílel na mírových jednáních, neznamená to jeho uznání protestantismu. Konkrétně odsoudil sedm ustanovení mírových dohod pro jejich rozpor s církevním právem a dále dvě úpravy, které se přímo netýkaly církevně-právní oblasti. (Na toto papežské vyjádření k říšskému právu bylo opakovaně odkazováno, např. ještě při Vídeňském kongresu.) Sama bula se formálně nevyjadřuje z věroučných pozic k chápání státu, ale brání obecnou platnost církevního práva, které samozřejmě s konfesemi nepočítalo. Papež se ovšem nechtěl stylizovat do role soudce evropského státního uspořádání, ale do role „padre commune“. Srov. Reppen, Konrad. Die katholische Kirche und der Westfälische Frieden. In Alferts, Josef – Sternberg, Thomas (ed.). Die Kirchen und der Westfälische Friede. Eine Tagungsdokumentation. Münster: Akad. Franz-Hitze-Haus, 1999, s. 7–59.

²⁷ Dissertori, Alois. Auswanderung der Deferegger Protestanten 1666 – 1725. Innsbruck: Wagner, 1964.

evangelických duchovních. Také jim byla 31. října 1731 povolena arcibiskupem pouze emigrace.

Politicky vedla tedy ustanovení IPO v habsburském soustátí k ústupu evangeliků do neveřejného prostoru a k jejich uchýlení se k disimulaci, či ke smíšené nebo obojaké religiozitě. Faktické uznání spásné odpovědnosti jednotlivce však zároveň poskytlo i theologický argument pro vznik tajného evangelictví.²⁸

Terminologicky jsme se rozhodli zvolit tradičnější a německými, francouzskými i angloamerickými historiky užívanější označení „tajný protestantismus“ (synonymně: tajné evangelictví),²⁹ a to i přesto, že protestantismus představuje obrovskou směs různých i různorodých proudů a církevních celků či jednot. (Ostatně protestantismus sám sebe nechápe jako definitivní ani předposlední útvar.) Pro církve vzešlé z reformací 15. a 16. století je zpravidla konstitutivní (do definice se zde pouštět nebudeme) výměna magisteria za *mutua consultatio* a chápání církve jako *creatura Verbi*.³⁰ V případě české reformace je třeba vyzdvihnout důraz na laický kalich. Označení tajní evangelíci se nám zdá přesnější než termín „nekatolíci“, který je sice výrazem Tolerančního patentu, ale který zahrnoval i „neunionované Řeky“.³¹ Koneckonců i vídenští tvůrci patentu ještě v průběhu roku 1781 užívali termínu „evangelíci“.³² Příslušní komisaři pak viděli v samotných přihlašovaných spíše „husity“ či „lutriánskou sektu“.³³ (Argumenty

²⁸ Macek, Ondřej. Tajné evangelictví jako následek Vestfálského míru? Pokus o charakteristiku jednoho fenoménu. In Hrbek, Jiří – Polehla, Petr – Zdichynec, Jan (ed.). Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2008, s. 106–126.310–311.

²⁹ Odkazy na bohatou rakouskou literaturu nalezneme např. Leeb, Rudolf – Scheutz, Martin – Weigl, Dietmar (ed.). *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. Wien – München: Böhlau Verlag – Oldenbourg Verlag, 2008. Leeb, Rudolf. *Zwei Konfessionen in einem Tal. Vom Zusammenleben der Konfessionen im Alpenraum in der Zeit des „Geheimprotestantismus und zum Verständnis der Konfessionalisierung*. In Klieber, Robert – Hold, Hermann (ed.). *Impulse für eine religiöse Alltagsgeschichte des Donau-Alpen-Adria-Raumes*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2005, s. 129–150. Leeb, Rudolf. *Die Zeit des „Geheimprotestantismus“*. Carinthia. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten 190/I (2000), s. 249–264. Mecenseffy, Grete. *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz-Köln: Hermann Böhlau, 1956. Reingrabner, Gustav. *Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation*. Wien-Köln-Graz: Hermann Böhlau, 1981. Reingrabner, Gustav. *Um Glaube und Freiheit. Eine kleine Rechtsgeschichte der Evangelischen in Österreich und ihrer Kirche*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Lang, 2007. Tropper, Peter G. *Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten. 1752 – 1780*. Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 1989.

³⁰ Srov. např. Filipi, Pavel. *Církev a církve. Kapitoly z ekumenické eklesiologie*. Brno: CDK, 2000. Filipi, Pavel. *Křesťanstvo. Historie, statistika, charakteristika křesťanských církví*. 2. vyd. CDK, Brno 1998. Filipi, Pavel (ed.). *Malá encyklopedie evangelických církví*. Praha: Libri, 2008.

³¹ Steiner, Stephan. *Reisen ohne Wiederkehr. Die Deportation von Protestanten aus Kärnten 1734 – 1736*. Wien: Oldenbourg, 2007 prosazuje termín podzemní protestantismus (Untergrundprotestanten).

³² Kluefing, Harm (ed.). *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesianisch-josephinischen Reformen*. Darmstadt: Wiss. Buchges, 1995.

³³ Srov. např. *Příhlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782. Země Morava. Kraj II. Jihlava*. Praha: SR ČCE, 1987.

zastánců termínu „nekatolíci“ dokládají konfesní neurčitost a výrazně protikatolické ladění věroučných výpovědí tajných evangelíků.)

Adjektivum termínu je vžitě, ale i zavádějící. Jak tajní ve skutečnosti totiž byli? O jejich existenci věděla římskokatolická církev, k jejich trestání byla zvána příslušná místní, krajská a zemská vrchnost, jejich žádosti putovaly do zahraničí a posléze také k vídeňskému císařskému dvoru, o jejich „potřeby“ se staraly zahraniční tiskárny, exulantské sbory i protestantské panovnické domy. A nakolik bylo možno uchovat takovéto tajemství v rámci sousedských vztahů? Lze říci, že se bezprostřední sousedé (včetně příbuzných) o jinakost, byť jimi musela být minimálně tušena, těch svých některých (a tedy i o jejich spásu) zřejmě většinou příliš horlivě nestarali. Vedle sebe nalézáme případy intenzivního utajení a maskování schůzky s predikantem a veřejně vedené rozhovory o náboženských otázkách (např. před nepříbuzenským služebnictvem). (Stupeň utajení kacířské praxe se tedy týkal jejího druhu a v čase se proměňoval.) Při tolerančních přihláškách se evangelíci velmi často projevují značně „ekumenicky“, resp. připouštějí spásu (o které bude přece „rozhodovat sám Kristus“) ve více „vírách“.³⁴ Bylo by tolik nepředstavitelné, že by obdobně smýšleli i jejich římskokatoličtí sousedé, kterým ostatně nezřídka vadily časté výpady příslušného kněze proti „luterskému kacířství“.

Tajní evangelíci byli členy římskokatolické církve a účastnili se její náboženské praxe. Mobilizace tajných evangelíků k hromadným odchodům do exilu (např. Salcbursko – 1731/1732; Čermná, 1736), přihlašovacími akcemi (např. Opočensko – 1732; Horní Rakousy – 1773; Valašsko – 1777) i k tolerančním přihláškám svědčí o vzájemném propojení lokálních evangelických enkláv. V žádném případě však nechceme hovořit o instituci, organizaci, ani o jednolitém názorovém proudu.

Ačkoliv jsme vznik tajného evangelictví zasadili do období po uzavření IPO, neplatí to absolutně. Např. Jednota bratrská svou první „tajnou fázi“ zažila již po vydání svatojakubského mandátu (1508) a potom po Šmalkaldské válce, Ašsko na sklonku Tricetileté války,³⁵ Těšínsko mezi lety 1653 a 1709,³⁶ v Salcbursku a Tyrolsku vůbec nevznikla v 16. století evangelická farní síť a protestantský život tu byl od počátku reformace ilegální.³⁷ (A přesto má Salcburská emigrace přední místo v martyrologiích

³⁴ Srov. např. přehled výroků v Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.), *Evangelíci v rané toleranční době*, s. 136.

³⁵ Hildemann, Emil. *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B. Asch*. Asch: Bezirkslehrerverein, 1933. Eibich, Walter. *Geschichte der evang.-lutherischen Kirchengemeinde Roszbach*. Kreis Asch. Heidelberg – Bad Rappenau – Wien: Johannes-Mathesius-Verl., 1986. Alberti, Karl. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Asch und des Ascher Bezirkes*. 1.–4. Asch: Bezirkslehrerverein, 1934.1935.1937.1940. Laštovka, Zbyněk J. *Dodatek: Ašsko*, In Placht, Václav. *Přehled dějin křesťanství naší vlasti* (s ohledem na Plzeň a Západočeský seniorát). Plzeň: Seniorátní výbor Západočeského seniorátu českobratrské církve evangelické v Plzni, 1988, s. 131–134.

³⁶ Patzelt, Herbert. *Geschichte der evangelischen Kriche in Österreichisch-Schlesien*. Dülmen: Laumann-Verlagsgesellschaft, 1989.

³⁷ Např. Florey, Gerhard. *Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731/1732*. 2. vyd. Wien – Köln – Graz – Böhlau, 1986.

protestantismu.) V Uhrách se s tajným evangelictvím setkáváme např. v sedmdesátých a osmdesátých letech 17. století (1671–1681, tzv. Trauerdekade).³⁸

V případě českého tajného protestantismu lze snad rozeznat několik fází. V průběhu Třicetileté války a po ní je patrný vliv saských a lužických exulantů, kteří do vlasti pravidelně vysílali ordinované duchovní. Stoupl tak vliv luterství, kterému se většinou museli podříditi utrakvističtí a bratrští exulanti.³⁹ Do konce 17. století se také setkáváme ovšem s poměrně veřejnými a hojně navštěvovanými evangelickými shromážděními (conventicla Hussitica)⁴⁰ i s někdejšími evangelickými duchovními, kteří zůstali v zemi a živili se hospodářstvím či řemeslem, v některých případech, a již bez řádné ordinace, převzali tuto úlohu otců dokonce synové (označení „pseudopastor“ či „pseudominister“).⁴¹ Na přelomu 17. a 18. století se pak zřejmě dramatický úbytek tajných evangelíků zastavil, častěji se dokonce setkáváme s konverzí k evangelictví (většinou vlivem sňatku).⁴² Bez významu nebyly ani události ve Slezsku, takže snad možná došlo k jakémusi zintenzivnění ilegálního evangelického života, což se projevilo ve dvacátých a třicátých letech různými formami vystoupení evangelického živlu i radikálními protikacířskými opatřeními. Ve dvacátých letech 18. století nabyly zřejmě většího vlivu na české a moravské tajné evangelíky reformované sbory v Horních Uhrách.⁴³ Během třicátých let stoupl naopak vliv exulantských kazatelů Jana Liberdy,

³⁸ Např. Bucsay, Mihály. *Der Protestantismus in Ungarn. 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. II. Vom Absolutismus bis zur Gegenwart.* Wien – Köln – Graz: Verlag Hermann Böhlau, 1979.

³⁹ Např. Skalský, Gustav Adolf. *Z dějin české emigrace 18. století. I.* Chotěboř: Evangelická matice, 1911.

⁴⁰ V Selmicích na Pardubicku byly v roce 1695 „prozrazeny“ bohoslužby vedené predikantem z Míšně, kterých se účastnilo snad na pět set lidí a jež organizoval zdejší purkrabí Zdechovský. Srov. Bílek, Tomáš Václav. *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v království českém po bitvě bělohorské.* Dle pramenů původních sepsal Tomáš V. Bílek. Praha: Dr. Frant. Bačkovský, 1892, s. 264.

⁴¹ „... kazatel, který byl v Bilčicích, jménem Pavel Amboreus, zůstával dosud stále u farníků, nikoli však na faře ani ve vsi Bilčicích, ale koupil si ve filiální vsi Roudnu blízko mlýna dům, kde také nyní bydlí se svojí manželkou a dětmi. V těchto dnech jsem byl v jeho domě. Dosud vytrvale hájí bludy a domnívá se, že je legitimním knězem, legitimně vyslaným, a zmínění ho nazývají svým farářem a nechtějí poslouchat katolická kázání. Zmíněný kazatel také učí v mlýnech hochy psaní a kacířskému náboženství...“ Beránkovi, Karel a Věra. *Několik drobtů k rekatolizaci Moravy.* In Pazderová, Alena (ed.). *Poceta Elišce Čáňové. Sborník k životnímu jubileu.* Praha: Státní ústřední archiv, 2003, s. 5–15. V Heřmančím žil ještě v roce 1671 tajný kazatel, tesař Jiří, označený zповědním seznamem za „minister satanae“. Srov. Hrejsa, Ferdinand. *Čeští kacíři dvacet let před tolerancí. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského (1921).*

⁴² Tak se evangelíkem stal také Petr Kleych, otec pozdějšího exulantského vydavatele české protestantské náboženské literatury v Žitavě Václava Kleycha. Srov. Malura, Jan. *Kancionál Václava Kleycha a jeho místo ve vývoji české a slovenské hymnografie.* *Slavia* 75/4 (2006), s. 373–388. Páta, Josef. *Václav Kleych Lažanský. 1682–1737. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života* 8 (1946), s. 82–108.

⁴³ Do Reci pravidelně na bohoslužby docházeli tajní evangelíci z Moravy, jmenovitě např. z Nosislavi. Základnu zde měl na začátku 18. století i mezi nimi působící predikant Jan Valeš (Valesius). Valeš byl k této práci oficiálně povolán „...ustanovil mňa, Jána Valesia, za duchovného pastiera v rečianskom zbere s podmienkou, že s dovolením svätej cirkvi dvakrát ročně mám byť prepustený k českým bratom, živoriecim na pokraji Uhorskej ríše a Moravy, aby som ich hladajúce a žizniace duše občerstvoval...“ Po každém návratu Valeše z cesty s ním zpravidla přišla i jedna moravská kryptoprotestantská rodina. Valeš se také staral o budoucnost péče o moravské tajné evangelíky. Na konci dvacátých let 18. století přivedl z Moravy do Reci Jana Glasia (Sklenáře, Glasera), Jiřího Jessenia a Jana Stettinia (Štetinu), které nechal

Augustina Schulze a také Ochránovských, kteří nejspíše sehráli podstatnou roli ve zpětné implantaci již ovšem pozměněné bratrské tradice do českého tajného evangelictví. Další fáze je spojena s pohyby pruských vojsk po Čechách; tajní evangelíci se stali Brandeburkoví vítanou „pátou kolonou“ v řadách nepřítele. Poslední etapa pak nastala s nástupem Josefa II. do úřadu spoluvládce.

Tajní evangelíci v Čechách a na Moravě v podstatě bez výjimky „přežili“ v místech původních silných evangelických komunit (ať již utrakvistických či bratrských).⁴⁴ Zřetelně se odehrával přesun z měst do okolních vsí, ovšem např. evangelické toleranční sbory vznikly i ve městech (Praha, Lysá nad Labem, Humpolec či Vsetín), což svědčí o tom, že kryptoprotentantismus nebyl jen záležitostí venkova, vinic, ovčáckých dvorů či horských salašů. (Evangelictví v těchto městech má však rozdílný charakter i kořeny.) Nelze tedy bezezbytku souhlasit s Bartonovou teorií, že ve městech mizí evangelictví během jedné generace, na předměstí vydrží generace dvě, na venkově tři a v hraničních oblastech či v řídce osídlených vrchovinách až do roku 1781.⁴⁵

Z vnějších faktorů, které napomohly k udržení tajného evangelictví jmenujme: zahraniční podporu, prořídlou farní síť a nízkou kvalitu pastýřské péče,⁴⁶ hospodářská specifika některých oblastí, poměrně brzké rozpojení součinnosti státu a římskokatolické církve na rekatolizaci, místy liknavý přístup vrchnosti a další lokální činitele (např. sousedství se zeměmi s veřejně fungujícími protestantskými církvemi či s oblastmi s privilegovanými evangelíky – Ašsko, Těšínsko).

Ač v Čechách fungovala služba diecézních misionářů, je oproti rakouským zemím patrný značný rozdíl v množství nástrojů disciplinace užívaných vůči tajným evangelíkům v 18. století, hojně se zde nesetkáváme ani s transmigracemi (vyjma Valašska a potolerančních tzv. deistů), ani s takovými nástroji, jako byly velkolepé a podrobně propracované katecheze spojené s procesími a bohatým paraliturgickým divadlem (byť řetězy chrastil při výstupu na kazatelnu i Koniáš), ani s konverzními

vystudovat gymnasium v Pápe a theologii v Debrecenu. Sám je potom ordinoval. Roku 1719 Valaš z Reci odešel, v roce 1740 byl vězněn v Komárně a pak působil jako duchovní ve Velkých Kosihách, kde zřejmě v říjnu roku 1758 zemřel. Srov. Žbirková, Viera. *Českí bratia v Reci v 17. a na začiatku 18. storočia*. *Studia Comeniana et Historica* 26/55–56 (1996), s. 165–181, 182–185, zde 175.

⁴⁴ I zde je ovšem prostor pro další výzkum. Dosud totiž nemáme k dispozici přesnou konfesní mapu předbělohorskou, pobělohorskou a toleranční. Kartografickou přílohu obsahuje např. Hrejsa, Ferdinand. *Čeští kacíři dvacet let před tolerancí*. *Reformační sborník*. *Práce z dějin československého života náboženského* (1921) či Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). *Evangelíci v rané toleranční době*. 1–8. Praha: Oliva, 1995–1996.

⁴⁵ Barton, Peter F. *Evangelisch in Österreich*. Ein Überblick über die Geschichte der Evangelischen in Österreich. Wien – Köln – Graz: Böhlau, 1987, s. 110.

⁴⁶ Srov. např. Maur, Eduard. *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*. Hledíková, Zdeňka (ed.). *Traditio et cultus*. *Miscellanea historica bohemia*. Miloslav Vlček archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata. Praha: Karolinum, 1993, s. 163–174. Zuber, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století. 1695–1777*. I. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1987. Zuber Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století*. II. Olomouc: Maticе cyrilometodějská, 2003.

domy, misijními stanicemi (nejméně 72 v Korutanech, Štýrsku a Horním Rakousku) či s mimořádnými náboženskými komisariáty.⁴⁷

Tajné evangelictví je fenoménem komunity.⁴⁸ Jen velice výjimečně nacházíme v rámci vsí či panství osamocenou evangelickou rodinu.

Vyšetřované a usvědčené z kacířství nacházíme ve všech vrstvách venkovské společnosti. Jsou jimi: sedláci, chalupníci, výměnkáři, podomci, řemeslníci (častěji kováři), hospodští, samozřejmě hajní, ovčáci, mlynáři (tedy obyvatelé samot), ale i měšťané, rychtáři a členové městských rad.⁴⁹

Charakteristickým jevem tajného evangelictví je disimulace. Zintenzivňování opatření proti kacířům, zejména ve dvacátých a třicátých letech 18. století, a tlak na náboženskou konformitu nutil k vytváření theologicky i prakticky upotřebitelných pravidel přežití. Pro rakouské země je dokonce dochován z poloviny 18. století dokument označovaný jako Ortenburská rada, který představoval jakýsi manuál pro tajné evangelíky. Evangelictví je v něm chápáno jako náboženství srdce – navenek je proto povolena běžná účast na římskokatolické náboženské praxi, ba doporučováno její neodmítání, jež by mohlo vést (vedlo) k prozrazení.

Opakem k disimulaci je však také konfesionalizace zesponu či rekonfesionalizace, jež se projevovala např. žádostmi o vydání náboženské svobody, zápisovými hnutími zejména v Rakousku, zintenzivnění *devotio domestica*. Tlak provokuje rovněž sílu odporu. (Podle průzkumů různých lokálních bouří 18. století sice občas zazní náboženské motivy, ale většinou pouze okrajově. Tím nelze ovšem vyloučit, že v tajném protestantismu hrál jistou, byť nikoli hlavní, roli i motiv opozice, např. vůči přímé vrchnosti. S jistotou to lze doložit pro rakouské země.)⁵⁰

⁴⁷ Nebudeme se zde podrobně zabývat nástroji rekatolizace, v zásadě však platí trojina: donutit k emigraci – získat (misie) – deportovat, jak ji pojmenoval a popsal např. Tropper, Peter G. Emigriert – missioniert – deportiert. *Protestanten und Geheimprotestantismus in Österreich und Salzburg zwischen Gegenreformation und Toleranz*. Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte 13 (1994), s. 179–189. Ostatně tato práva byla zemské vrchnosti přičtena již v Augsburgu 1555.

⁴⁸ Jandourek, Jan. Úvod do sociologie. Praha: Portál, 2003.

⁴⁹ Svatoš, Martin. Knihy zabavené příčině misionáře Antonína Koniáše S. J. na opočenském panství na jaře roku 1733 a jejich čtenáři. In Tydlitát, Jan (ed.). *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27.–29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 264–382.

⁵⁰ Leeb, Rudolf. Die Zeit des „Geheimprotestantismus“. *Carinthia. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten* 190/1 (2000), s. 249–264. Scheutz, Martin. Performativní a rétorické přesvědčovací umění versus kultura knihy. Tajný protestantismus v habsburských dědičných zemích – konfesionalizace zdola? In Macek, Ondřej (ed.). *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha: Kalich, 2008, s. 347–360.

2.2 žité náboženství (zbožnost)

Zbožnost podle Luthera spočívá v tom, že křesťan koná to, co konat má na svém místě – doma, v rodině, ve škole, ve státě i v církvi. Proto reformátor odmítl, aby se někdo zbožnosti věnoval zvláštním a mimořádným způsobem (řeholníci), resp. aby se někdo věnoval jen zbožnosti. Služba Bohu „nevisí“ pouze na jednom povolání či na jednom stavu. Zbožnost byla Lutherovi *iustitia civilis*: poctivá práce v řádech světa, poslušnost zákona. „Fromme-Leute-machen gehört dem Evangelium nicht zu, sonder es machet nur Christen; es ist viel mehr, ein Christ sein, denn fromm sein; es kann einer wohl fromm sein, aber nicht ein Christ.“⁵¹ Neexistuje tedy žádná zjevná konkrétní podoba zbožného života. Viditelná podoba *iustitia christiana* je *iustitia civilis*. Pro křesťany je víra základem a motivem zbožného života.

Podle Augsburského vyznání XXVI. (v latině je *iustitia christiana* či *dignitate civilium*, v němčině zbožnost – fromm) nemá křesťanský život žádný zvláštní řád zbožné praxe, ale tkví v řádech tohoto světa. To je vymezení vůči římskokatolickému pojetí a pokus prosadit učení o ospravedlnění jako praktický (životní) princip. Nejen pouhou věrou, ale i životem. Např. Melancthon v argumentaci o postu uvádí, že odmítán není post, ale to čemu slouží; samo tělo má pak sloužit svému pozemskému povolání. *Iustitia civilis* znamená tedy smysluplné konání tam, kam nás Bůh postavil v řádu svého stvoření, tj. z čehož vyplývají dobré skutky.

K tomu je ovšem třeba dodat, že na otázku, v čem spočívá „řádné věření“ „a být se vši vážností křesťanem“, odpovídá Luther ve Velkém katechismu: v modlitební zbožnosti a ve zbožnosti večere Páně.⁵²

Luterská ortodoxie z hříchů společnosti a (ne)funkčnosti této nové zbožnosti vinila jednotlivé stavy, nikoli systém či teologii. Sama *iustitia christiana* pak byla z části nahrazena péčí o *pura doctrina*. Součástí luterského ortodoxního učení o evangeliu se nestalo učení o rozpoznatelných způsobech života z osvobozujícího evangelia a už vůbec ne nějaké uskutečňování náboženské subjektivity.

I přes papežské protesty a trpné mlčení reformačních církví se s Vestfálským mírem začaly psát nové dějiny emancipace evropského státního uspořádání od církve.⁵³ Spíše marně, jak již výše naznačeno, se již napříště vrchnosti, magistráty i theologické školy budou snažit o reformaci života, o řízení sociální disciplinace k pravému křesťanství. Církvi konstruovaný obraz světa se definitivně rozpadl. Stát přestal být jedno s církví a návštěvník kostela si mohl (musel) myslet o kázání, politice i světu své.⁵⁴

⁵¹ WA 10 I 412

⁵² Kniha svornosti. Symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví Augsburské konfese. Praha: Kalich, 2006.

⁵³ Kaufmann, Thomas. *Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1998.

⁵⁴ Srov. Wallmann, Johannes. *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. 6. vyd. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.

A snad právě na bojištích Třicetileté války se zrodil pietismus, který vlastně (hrubou zkratkou řečeno) posunul to, co bylo v Symbolických knihách pověděno spíše na okraji do centra pozornosti. Pia Desideria Philippa Jacoba Spenera učinila ze zbožnosti program. Zbožný nebyl již pouze řádný občan, ale ten, kdo ve svém životě jednoznačně a nezaměnitelně projevovat svou víru, příslušnost k církvi i jí vyučovanou mravnost. Nestačilo tedy o sobě pouze vědět, jsem křesťan, ale muselo se to také nějak projevovat. Náboženství je buď žité náboženství, nebo nic. Víra je názorný život toho, kdo věří. Nikdo nemůže být blažený (selig) jen na základě toho, že si myslí, že je věřící. Cílem víry je uskutečňování víry. Tam, kde Bůh založil nové narození, obnovil a obrátil, je třeba – je křesťanovou povinností – toto nové narození rozvíjet; uskutečňovat tento nový počátek v praxi vlastního života. Stále platí: *Ex gratia est major sanctis, non ex lege*. Žité náboženství – *renatus in ipso cordis fundo penitus mutetur* – nelze ovšem ponechat jen svévoli. Spener v Pia Desideria formuluje, že člověk (křesťan) musí studovat boží slovo, vyučovat v něm jiné, zejména své domácí (rodinné příslušníky), povzbuzovat, trestat, napomínat, obracet, budovat, pěstovat ve víře (erbauen) a především modlit se a starat o blaženost. (Ostatně podle známého poetického výroku lipského profesora Joachima Fellerera, 1638–1691, je pietistou ten, kdo studuje boží slovo a žije podle něj.)⁵⁵ V zásadě je tu jen znovu objeven reformací již objevený princip (vše)obecného kněžství. (Takto) žité náboženství sice jednotlivce (skupiny) odděluje od světa, ale zároveň je nástrojem, kterým lze tento svět zlepšit. Pietisti jsou narozdíl od představitelů luterské ortodoxie přesvědčeni, že tento způsob života je nejen přikázaný a Bohem založený, ale že je i možný. Podle luterské ortodoxie nemá člověk ještě plný podíl na vítězství nad hříchem: *peccatum originale* zůstává jako defekt v myšlení a vůli. Boží království zůstává eschatologickým pojmem. Lze činit jen pokroky v mezích *statu imperfectionis*. Pietista má už srdce zcela obnovené, a to od základu. Defekt lze tedy odstranit. Boží království nestojí za dveřmi, ale už překročilo práh. Plnosti se lze přiblížit až do *perfectio comparate perfecta*. Z praxe pro praxi – a tudy zachránit teologii.⁵⁶

Právě spor mezi luterskou ortodoxií a pietisty ukazuje dvě možná pochopení reformačních principů (vynecháváme třetí interpretaci, kterou je neologie) a také definitivní rozdělení teologie a zbožnosti.

Hans Urs von Balthasar poukázal na dvojí charakter křesťanského učení: tak jako je boží slovo objektivní, předpokládá však zároveň subjektivní akt víry, je i spiritualita subjektivní stranou dogmatiky. Snad do Otců byla v teologii (*doctrina sacra*) rovněž přítomna spirituální dimenze objektivního mystéria. Epocha jednoty zbožnosti a

⁵⁵ Schicketanz, Peter. Der Pietismus von 1675–1800. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2001.

⁵⁶ Na okraj poznamenejme, že pro stručnost celou otázku z části samozřejmě zjednodušujeme.

theologie však jistě skončila se scholastikou. Nejpozději Tomáš Akvinský z theologie učinil exaktní vědu, nejen spirituální moudrost. Na jedné straně se ocitla dogmatika, na druhé spiritualita empiricky poznatelného subjektu. A Balthasar pro tento posun užívá obrazu: od klečící theologie k theologii sedící.⁵⁷

Robert Leuenberger toto rozdělení nazývá vnitřním schismatem: na jedné straně stojí theologie a (jako) věda, na druhé spiritualita a *exercitium pietatis*. Proto se ostatně theologie musí stále znovu vyrovnávat s pokusy o *imitatio Christi*, ať již ve schválených mnišských řádech a náboženských bratrstvech, či v podobě heretických společností kajících, proto z protestantismu podnes vyvěrají stále nové vlny probuzenectví.⁵⁸

Rozdělení theologie a zbožnosti je tedy třeba přestat popírat. Jak však dál? Nyní bychom zde, byť jen fragmentárně, chtěli představit jeden ze současných konceptů praktické theologie: program žité náboženství (Gelebte Religion). Tento koncept je součástí širšího proudu v theologii – empirického obratu, je jedním z (německých protestantských) pokusů legitimovat či ospravedlnit theologii jako univerzitní a pokud možno i exaktní vědu a jasněji vymezit předmět disciplíny – v tomto případě praktické theologie. A nakonec je to právě také pokus, jak překonat rozchod theologie se zbožností. (Zkratkou to lze označit za třetí posun v theologii, konec theologie v sedě a začátek theologie ve stoje – theologie, která obchází a zkoumá okrsek světa.)

Termín žité náboženství pochází od Ernsta Troeltsche,⁵⁹ který plédoval pro to neposuzovat náboženství podle izolovaných kategorií, jako je Bůh, posvátno, víra apod., neomezovat se jen na theologická abstrakta, případně na instituční náboženskou praxi (kázání, bohoslužby, kasuálie apod.) – ale soustředit se na náboženské zakoušení během všedního dne, uprostřed života (zvláště pak v životních zvratech).

Výchozí teze (podle Dietricha Rösslera) zní: Bůh je vše zahrnující skutečnost. Všechno skutečné musí tedy vykazovat stopy boží skutečnosti. To opravňuje theologii k tomu, aby za své téma přijala totalitu veškeré skutečnosti a snažila se pochopit praxi světa. Úkolem theologie je otevírat do této praxe nové perspektivy, resp. ukazovat na ty existující, které jsou třeba i původně křesťanské, ale „svět“ už to netuší.⁶⁰

Před více než pětadvaceti lety zveřejnil Hans-Günter Heimbrock (1948) svou habilitační přednášku *Frömmigkeit als Problem der Praktischen Theologie*,⁶¹ ve které pronesl plaidoyer pro program „žitého náboženství“ jako koncepci oboru praktická theologie.

⁵⁷ Balthasar, Hans Urs von. *Verbum caro*. Skizzen zur Theologie. Einsiedeln: Johannes Verl., 1960.

⁵⁸ Leuenberger, Robert. *Frömmigkeit als theologisches Problem*. *Theologia Practica* 2 (1967), s. 112.

⁵⁹ Troeltsch, Ernst. *Die Selbständigkeit der Religion*. *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 5 (1895), s. 361–436.

⁶⁰ Hanselmann, Johannes – Rössler, Dietrich (ed.). *Gelebte Religion. Fragen an wissenschaftliche Theologie und kirchenleitendes Handeln*. München: Kaiser, 1978.

Tento program má sloužit popisu současného „náboženského individualismu“, který se podle Heimbrocka vyznačuje ztrátou kolektivní náboženské smyslovosti, emocionality a spontaneity. Jedná se tedy o pokus o „hermeneutiku náboženského světa“, resp. světů, ve kterých lidé žili a žijí. Heimbrockovi nejde (jako jeho oborovým předchůdcům v praktické teologii) o posuzování náboženských fenoménů dogmatickými měřítky, ale o rozumění náboženství. Zaměřuje se na tři dimenze: symboly; zkušenosti a subjektivitu. Žité náboženství nežije z informací o faktech, nýbrž jeho prostředkem je řeč symbolů. Tyto symboly skutečnost nezobrazují, ale spíše poskytují porozumění a výklad skutečnosti. Mezi tradiční theologické symboly tak patří např. kříž či boží království. Hermeneutika žitého náboženství se pokouší o popis dobových náboženských symbolů, jak je vyvíjejí a používají konkrétní náboženské skupiny i jednotlivci, a o jejich přiřazení ke klasickým symbolům biblické tradice. Druhá dimenze vychází z toho, že pro zbožnost je více než učení (dogma) důležitější prožívání, zkušenost. (Lidé nelitují tělesné námahy ani peněz, aby učinili osobní náboženskou zkušenost, např. poutníci do Taizé či k tibetským mnichům.) Heimbrock v této souvislosti upozorňuje, že hebrejské sloveso ידע (j-d-‘) v sobě spojuje rozměr poznání intelektuálního, smyslového i sexuálního (porozumět, zakusit i milovat). Náboženství minulosti i přítomnosti (zbožnost) se vyznačují protesty proti normám objektivně platného či proti různým praxím objektivizování člověka. Proto se různé náboženské subkultury a vzdoro-kultury snaží o znovunalezení subjektu, cesty k vlastnímu já.

Tato hermeneutická koncepce má pak v rámci prakticko-theologického diskursu pomoci popsat jednotlivé elementy zbožnosti a v rozhovoru se systematickou teologií se pokusit o návrh případné budoucí životní náboženské praxe. Zbožnost je tedy forma životního „následování“ Boha, ve které se snoubí imaginace (jako protest proti realitám různých světových pořádků) s hledáním smyslu a možnosti jako ontologického plus v lidském bytí.

Ve stejnou dobu, tedy v sedmdesátých a osmdesátých letech, se na cestu za žitým náboženstvím vydali z různých stran další představitelé německé evangelické praktické teologie. Helmut Peukert⁶² se pokusil církevní praxi vkreslit do společenské praxe. Dietrich Rössler charakterizoval praktickou teologii jako vědeckou teorii, ve které se spojují principy křesťanského předávání se současným nahlížením světa a zkušenosti ve světě či se světem. Tato (exaktní) teorie je pak základem pro odpovědné utváření historické podoby církve a společného života křesťanů v církvi i jejich života ve společnosti.⁶³

⁶¹ Heimbrock, Hans-Günter. Frömmigkeit als Problem der Praktischen Theologie. *Pastoraltheologie. Monatschrift für Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft* 71/1 (1982), s. 18–32.

⁶² Peukert, Helmut. *Wissenschaftstheorie, Handlungstheorie, Fundamentale Theologie*. Düsseldorf: Patmos-Verlag, 1976.

⁶³ Rössler, Dietrich. *Grundriss der praktischen Theologie*. vyd. Berlin – New York: de Gruyter, 1994.

V roce 1986 vyšla učebnice praktické theologie Gerta Otta (1926), ve které autor označil za výchozí bod praktické theologie realitu komplexní souvztažnosti náboženství a společnosti, jejíž je/jsou církev/círky součástí. V prostoru (na půdě) vzájemného napětí se mají odehrávat základní dogmatická a eklesiologická rozhodnutí. Gert Otto připsal náboženství konstitutivní význam pro praktickou teologii jako vědu.⁶⁴ Následovaly pokusy Henninga Luthera, Albrechta Grözingera,⁶⁵ Dietricha Stollberga, Manfreda Josuttise ad.

V devadesátých letech se texty zastánců programu „Gelebte Religion“ sešly ve sborníku právě k sedmdesátinám Gerta Otta. Jejich pozornost vychází z procesu proměny církevního náboženství a míří přes církevně-státně-veřejné křesťanství, křesťanství v podobě soukromého a individuálního náboženství až k další pluralizaci náboženství. Všímají si ústupu tradičních forem a struktur veřejného provozování náboženství, zpochybňování těchto forem a struktur (např. umístění kříže ve školách). Ostatně i náboženské zkušenosti přestávají být prostředkovány institučně a provozovány kolektivně, ale více než kdykoli před tím nabývají povahy individuálních prožitků. Centrem prakticko-theologického zájmu je tedy náboženský subjekt a jeho vývoj.

Na druhou stranu se v individualizované a multikulturní společnosti sice význam institucí proměňuje, přesto však zůstávají důležitými prostředkujícími instancemi mezi individuální náboženskou zkušeností a společensko-veřejným prostorem. Tématem praktické theologie proto není již jen církev, ale i další society, které náboženství prostředkují, nebo kde se náboženství odehrává. Poprvé se v této knize také zřetelně objevuje potřeba předmět praktické theologie nejen rozšiřovat přesahy do další exaktních oborů, ale učinit z žitého náboženství i jednotící prvek.⁶⁶

V roce 1998 a pak znovu v roce 2001 se Hans-Günter Heimbrock a jeho kolega Wolf-Eckart Failing (1944) k tématu „žitého náboženství“ vrátili v dalších programových textech.⁶⁷ Oba profesori Goethovy university ve Frankfurtu nad Mohanem zde jako základní pojmy této prakticko-theologické teorie uvádějí: kulturu; všednodennost a svět, ve kterém žijeme; žité náboženství a život. Tato koncepce se tedy v zásadě snaží rozšířit pole praktické theologie i o mimocírkevní křesťanství a v návaznosti na Thomase

⁶⁴ Otto, Gert. *Grundlegung der praktischen Theologie*. München: Kaiser, 1986.

⁶⁵ Luther, Henning – Grözinger, Albrecht (ed.). *Religion und Biographie. Perspektiven zur gelebten Religion*. München: Kaiser, 1987.

⁶⁶ Grötzing, Albrecht – Lott, Jürgen (ed.). *Gelebte Religion. Im Brennpunkt praktisch-theologischen Denken und Handelns*. Rheinbach – Merzbach: CNZ Verl., 1997.

⁶⁷ Failing, Wolf-Eckart – Heimbrock, Hans-Günter. *Gelebte Religion wahrnehmen. Lebenswelt – Alltagskultur – Religionspraxis*. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 1998. Failing, Wolf-Eckart – Heimbrock, Hans-Günter. *Praktische Theologie als Theorie Gelebter Religion. Problemhorizonte und Leitbegriffe*. In Failing, Wolf-Eckart – Heimbrock, Hans-Günter – Lotz, Thomas (ed.). *Religion als Phänomen. Sozialwissenschaftliche, theologische und philosophische Erkundungen in der Lebenswelt*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2001, s. 15–45.

Luckmanna (1927)⁶⁸ se její protagonisté chtějí věnovat i „neviditelnému náboženství“. Předmětem pozornosti praktické teologie nemá být podle Heimbrocka a Failinga jen víra církve a její např. bohoslužebné či diakonické uskutečňování nebo předávání, ale především empirický popis náboženských fenoménů a jejich zrcadlení se v životní praxi. Heimbrock a Failing by praktickou teologii rádi viděli jako vědu o vnímání a pozorování posvátna (Rudolf Otto).

Nebo přesněji: jako metodologickou opci navrhuje praktické teologii fenomenologickou orientaci, tedy vycházet z filosofické, religionistické a sociologické fenomenologie. Nechtějí se však nechat formovat pouze jednou školou, ale vyslovují plaidoyer pro fenomenologické nastavení, metodu. (Mělo by to být vidět především na jejich badatelském stylu.) Tato metodologická volba nachází své ospravedlnění v subjektivitě předmětu praktické teologie, totiž v žitém náboženství, tak jak se manifestuje v subjektivním křesťanském náboženství.

Tento koncept je tedy pokračováním strašících náběhů v rámci praktické teologie orientovaných na hermeneutiku zkušenosti; odmítá alternativu vnějšího a vnitřního a je korektivem k pouze funkcionalistickému chápání náboženství i vůči zúžením na vědomou identifikaci ve víře. Teorie má funkci heuristickou, kritickou a umožňuje i otevřenost pro nové fenomény a subjektivní zkušenosti.

Dalším představitelem konceptu „žitého náboženství“ je mnichovský emeritus Wolfgang Steck. Steck vyzdvihuje interpretační dimenzi náboženství a křesťanství rozumí jako interpretační kulturu.⁶⁹

Podobným směrem míří i berlínský praktický theolog Wilhelm Gräb (1948), také jemu je náboženství otázkou po smyslu, kulturou symbolizace posledního horizontu smyslu, prostorem ke každodenní životní orientaci.⁷⁰ Hledá tedy náboženské projevy, jejich motivy, kulturní výrazy náboženství, náboženskou artikulaci symbolických obsahů a rituální praktiky a ptá se po jistotách, které lidi orientují. Gräb chápe praktickou teologii jako „náboženskou hermeneutiku všednodenní kultury“, přičemž jeho základní kategorií je „smysl“; náboženství je ubezpečování o smyslu života (zvláště v přelomových okamžicích). (Podle Gräba zní křesťanská odpověď na otázku po smyslu života: jsi chtěný, cenný, tvůj život není zbytečný, má smysl.)⁷¹

⁶⁸ Luckmann, Thomas. *Die unsichtbare Religion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991.

⁶⁹ Steck, Wolfgang. *Praktische Theologie: Horizonte der Religion – Konturen des neuzeitlichen Christentums – Strukturen der religiösen Lebenswelt*. 1. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 2000.

⁷⁰ Gräb, Wilhelm. *Religion als Deutung des Lebens: Perspektiven einer praktischen Theologie gelebter Religion*. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 2006. Gräb, Wilhelm. *Lebensgeschichten – Lebensentwürfe – Sinndeutungen: Eine praktische Theologie gelebter Religion*. Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verl.-Haus, 1998.

⁷¹ Pojmenování metodologických slabin konceptu hermeneutiky „žité náboženství“ se přímo nabízí. (Theologické námitky proti konceptu ponechávám stranou.) Především se jedná o značnou neurčitost v definici i užití termínu náboženství a transcendence, se kterou se snoubí místy povrchní využívání výsledků jiných disciplín. Srov. např. Körtner, Ulrich H. J. *Einführung in die theologische Hermeneutik*. Darmstadt: WGB, 2006, s. 155–156. Gutmann, Hans-Martin. *Gelebte Religion. Praktische Theologie*

V roce 2001 se hlavní představitelé tohoto metodologického programu sešli v Basileji. Po zhruba třiceti letech mohli konstatovat, že se jejich termín/program etabloval. Připsali si zásluhu, že jejich přičiněním přestala být praktická theologie pouze vědou o jednání, ale její konstitutivní částí se stalo „vnímání/percepce/pozorování“.

Zřetelně se však ukázalo rozdělení hnutí. Wilhelm Gräb, s ohledem na Schleiermachers, spojuje program „žité náboženství“ s nábožensko-theologickou kulturní hermeneutikou, přičemž náboženství, jak již bylo řečeno výše, je horizont smyslu. Církev tedy svlékly/měly by svléknout pouta dogmatiky a zaměřit se na obecný kulturní horizont. Církev musejí rezignovat na monopol vykládání skutečnosti a znovu hledat své místo ve společnosti. Praktická theologie má jako kulturní hermeneutika pomoci.

Proti Gräbovi se však vymezil Heimbrock. Ten nechce popisovat vnímání světa, ale úkony vnímajícího subjektu. Praktická theologie má reflektovat paradoxní zkušenosti.

Zdá se tedy, že si pojem „žité náboženství“ jako programový termín uchová Gräb a Heimbrock jej vyměnil za termín empirická teologie.

Pro empirickou teologii je konstitutivní: náboženský údiv, zjištění dat, analýza skutečnosti a její případné kritické posouzení, resp. metoda. Následně pak: vnímat – rekonstruovat – (smyslově) (jedinečně) vytvářet skutečnost (prostor, atmosféra, tělo, materialita), a to uprostřed všedního dne / všednodennosti / prostoru lidské skutečnosti. Empirická theologie se zasazuje o vnímání lidské zkušenosti jako dynamického vztahu mezi vnímajícím subjektem a vnímaným polem.⁷²

Nelze se zde obsáhleji pustit do kritiky tohoto konceptu. Ostatně je nasnadě...: nevyjasněný pojem náboženství, křečovitá snaha o vědeckost, ztráta aspirace na nějaké případné normativní snahy, resp. neurčité rozlišování mezi náboženstvím, křesťanstvím a theologií apod. A samo hnutí postrádá jednotnost – totiž pojem „Gelebte Religion“ se stává značně nevyjasněný.⁷³

Koncept žitého náboženství je pokusem učinit ze zbožnosti (v širším usu: žitého náboženství – zbožnost jako odpovědně a zřetelně žité náboženství?)⁷⁴ ústřední, nebo alespoň centrálnější termín theologie. A z věřícího pramen praktické theologie. Pramenem tedy nemusejí být jen náboženské texty či artefakty, ale může se jím stát sám věřící ve své vlastní žité skutečnosti. Jde tedy o jakousi „oral theology“, která se ptá na

39/1 (2004), s. 68–71.

⁷² Dinter, Astrid – Heimbrock, Hans-Günter – Söderblom, Kerstin. Einführung in die Empirische Theologie. Gelebte Religion erforschen. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2007.

⁷³ Srov. např. Körtner, Ulrich H. J. Einführung in die theologische Hermeneutik. Darmstadt: WGB, 2006.

⁷⁴ Jaspert, Bernd. Vorwort. In Jaspert, Bernd (ed.). Frömmigkeit. Gelebte Religion als Forschungsaufgabe. Interdisziplinäre Studententage. Paderborn: Bonifatius, 1995, s. 7.

to, jak lidé (nejen věřící, nejen členové církví) skutečně žijí, jak jednají, jak cítí, jak věří.⁷⁵ A na základě takto provedeného průzkumu je pak upravován způsob traktování teologie a realizace církevní praxe. Zároveň není popíráno, že církev je součástí společnosti a že představuje jen jednu z řady nabízených odpovědí na otázku po smyslu. Od toho lze odvíjet i možné návaznosti na zažité vzorce, které mají křesťanský původ.

2.3 látka, postup a cíl

Po tomto pojmovém vyjasnění je už snazší přistoupit k formulování předmětu a metody pro tuto práci.

Chceme se zde pokusit o rekonstrukci víry, myšlení, žitého náboženství, prameny doložených skupin českých a moravských (tajných) evangelíků 18. století.

Předmětem našeho zájmu je společensky vytvořený systém symbolů, který nabízí skrze teologii, rituál a životní praxi orientaci ve světě se zřetelem na sociálně složenou skutečnost; systém symbolů, který nabízí jednotlivcům i společnosti transcendentní smysl. Přičemž symbolu rozumíme jako tomu, co odkazuje za sebe, k jiné skutečnosti. Náboženství je zajisté nutné zkoumat v jeho sociálních a kulturních danostech, ale zároveň je třeba neopomenout, že se v náboženském systému symbolů nejedná o skutečnost, která existuje sama pro sebe, ale o interpretaci vyskytující se skutečnosti. Rituály i životní praxi je nezbytné chápat zároveň jako symboly.⁷⁶

Samozřejmě nemůžeme pominout společenské a kulturní podmínky, ve kterých skupiny těchto tajných evangelíků existovaly, a které měly vliv na formy prostředkování této víry, a na individuální, kolektivní, církevní i veřejné podoby její praxe. Zároveň by nám však mělo jít o hermeneutiku jejich náboženského světa, tedy o popis náboženských výrazů těchto nekatolíků v jejich motivech, v artikulaci symbolických obsahů a rituálních praktik.

Chceme se ptát po způsobu, jakým tato víra (myšlení) ovlivňovala jejich životní orientaci. Jakým způsobem vykládali do svého života Písmo svaté.⁷⁷ Jaké bylo jejich svědectví pro Písmo svaté, jak na Písmo odpovídali ve svých životech. Jaké motivy byly za jejich životy.

Klíčovým výrazem tohoto popisu je tedy zbožnost: symbol (kterým dotyční vykládají současnost a jak jí rozumí), náboženská zkušenost, odpověď víry, odpovědné/odpovídající náboženství, přivlastnění si náboženství skrze určitý (předepsaný) způsob života. Zbožnost jako vztahování k Bohu, jako odpovídání Bohu (kolektivní i individuální). Zbožnost jako svědectví pro Boha. Zbožnost jako duchovní

⁷⁵ Smith, Wilfred Cantwell. *Comparative Religion. Wither and Why?* In Eliade, Mircea – Kitagawa, Joseph M. *The History of Religions. Essays in Methodology*. Chicago 1959.

⁷⁶ Leppin, Volker. *Kirchengeschichte zwischen historiographischem und theologischem Anspruch*. In Kinzig, Wolfram – Leppin, Volker – Wartenberg, Günter. *Historiographie und Theologie. Kirchen- und Theologiegeschichte im Spannungsfeld von geschichtswissenschaftlicher Methode und Theologischem Anspruch*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2004, s. 223–234.

⁷⁷ Ebeling, Gerhard. *Wort Gottes und Tradition*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1964, s. 22.

zkušenost i snaha o její předání a nabídka k participaci na ní. Zbožnost jako prostupování sakrální dimenze všednodenností. Zbožnost jako nouze o spasení i eschatologické očekávání spasení. Zbožnost jako nekroužení kolem sebe sama, ale kroužení kolem Boha. Zbožnost jako očekávání Boha,.

Spiritualitou myslíme duchovní život všech křesťanů. Přičemž se rozhodně nejedná o „virtuozitu“ nějaké elity; stupeň komplexnosti duchovního života není předmětem volby – spiritualita je přirozenou a původní součástí každého života. K tradičnímu křesťanskému duchovnímu životu (spiritualitě napříč konfesemi) patří modlitba, slavení boží přítomnosti při bohoslužbách a kontinuální četba bible (či naslouchání takové četbě). Věřit znamená: očekávat boží přícházení, být připraven na to, že Bůh splní svá zaslíbení, byť třeba ne podle představ věřícího.⁷⁸

Chceme se pokusit o popis hermeneutiky základních axiomů křesťanské víry a životního následování Ježíše Krista evangelíky 17., a především 18. století v prostoru Čech a Moravy. Popsat vyprávění, která utvářela jejich život a která byli ochotni garantovat v některých případech i vlastními životy.

Otázka proč nám však splývá s otázkou, jak klást otázky.

Tito tajní evangelíci jsou našimi (mými) předky ve víře, jejich zbožnost je latentním kořenem naší (mojí) zbožnosti. Žili v době, kdy došlo k rozdělení teologie a zbožnosti, sami se navíc odlišovali od oficiální teologie a její náboženské praxe, ba protestovali proti ní. Láká nás (mě) možnost vstoupit s nimi do omezeného, přeci však rozhovoru. Kdy ovšem korektivem našeho ptaní a porozumění nejsou oni, ale výslechy na útrpném právu, kterým byli podrobováni a které jsou hlavním pramenem pro jejich poznání (oral theology/history).

Chceme tak posloužit integrační práci, jež je součástí utváření identity; přispět k rozpoznávání vztahů, které identitu utvářejí. Zkusit popsat jeden z kořenů diferencí, kterými je (česká) evangelická identita budována.

Jednou z otázek, které v souvislosti se studiem tajného evangelictví zaznívají, je i ta, zda je možno jejich náboženské existování nazvat církví. Exulantské sbory, hallští a těšínské pietisté ad. o české a moravské tajné evangelíky pečovali způsobem ne nepodobným péči diasporních děl o diasporu. Rozptýlenost a občasná svolání k bohoslužbám jsou realitou existence tajných evangelíků. Pobělohorští exulanti srovnávali osud evangelických církví Čech a Moravy se situací Izraele v babylónském zajetí a mluvili o něm jako o soudu. Osobní svědectví, laicita, neprivilegovanost, odlišnost, vzájemná pomoc, život v nepřátelském prostředí ad., tyto znaky diaspory,

⁷⁸ Sauter, Gerhard. Zugänge zur Dogmatik. Elemente theologischer Urteilsbildung. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1998, s. 112–137, zvláště 128–129.

byly znaky života tajných evangelíků. Nebylo by tedy možno vstoupit do theologické debaty o církevnosti tajného evangelictví? Nemohou tajní evangelíci posloužit jako další z příkladů života církve v diaspoře?

Augsburská konfese (1530) vymezuje církev jako shromáždění „svatých, v němž se evangeliu čistě učí a svátosti se náležitě vysluhují“.⁷⁹ Ovšem sám Martin Luther v dopise Martinu Lodingerovi (tajnému evangelíku z rakouského Gasteinu) doporučuje pro případ nemožnosti eucharistie pod obojí způsobou „duchovní přijímání“.⁸⁰

Vyprávění sice není primárním jazykovým modem theologie, jak někdy bývá tvrzeno, ale je základním mediem vytváření náboženské identity. Člověk i společenství jsou tím, co vyprávějí jejich příběhy a k jakému konání je jejich příběhy inspirují a navádějí.⁸¹ Vyprávěními definují jednotlivci i celá společenství svou identitu.⁸² Vyprávění nabízejí nejen identifikaci, nýbrž se od nich odvíjí i způsoby života těch, kteří je přijali za své.

Vyprávění chápeme jako prostředek, jak přistoupit k událostem (skutečnostem), které jsou za ním. Budeme-li vyprávět „kus předtoleranční historie českých evangelíků“, zkusíme vyprávět něco, co je součástí naší vlastní identity, něco, co orientuje náš vlastní život, či co nás inspiruje k napodobování (mimézi).⁸³ Nevyprávíme však celý příběh proto, že je příběhem „našich dědů“, ale proto, že v něm nalzáme obdobné hledání pravdy a úsilí o pravdu, jež (zrakem víry) sledujeme od prvních staletí církve přes reformaci až dodnes. Právě proto se nechceme omezit pouze na výpovědi oněch evangelíků či na doklady o jejich mučednictví (martyria), ale chceme v rámci našich možností představit jejich spirituální příběh, tedy hledání a následování eschatologické pravdy.

Myslíme si, že by vyprávění mohlo být i modem praktické theologie, že by modem praktické theologie mohlo být vyprávění o zbožnosti, o životní orientaci na jeden příběh Boha s lidmi, jehož jsme součástí, v jehož tradici stojíme. Chceme v míře, která nám bude prameny umožněna, rozeznat jejich „sebeporozumění“ tak, jak se projevovalo v chápání jejich vlastní účasti na božím příběhu s člověkem.

Příběh nekatolíků 18. století spoluutváří dnešní evangelickou identitu, přesto jej snad lze vyprávět tak, aniž by byly ukráceny historické prameny, historiografická metoda a theologická perspektiva.

⁷⁹ Čtyři vyznání. Augsburské, Bratrské, Helvetské a České. Se čtyřmi vyznáními starocírkevními a se čtyřmi články pražskými. Praha: Komenského (prve Husova) evangelická bohoslovecká fakulta v Praze, 1951. AV 7,1

⁸⁰ WA Br 6 352. Srov. Weikl, Dietmar. Die Trostschriften Martin Lodingers. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 121 (2005), s. 397–424.

⁸¹ Ritschl, Dietrich. Zur Logik der Theologie. 2. vyd. München: Kaiser, 1988. Ritschl, Dietrich – Jones, Hugh O. „Story“ als Rohmaterial der Theologie. München: Kaiser, 1976.

⁸² Schapp, Wilhelm. Geschichten verstrickt: Zum Sein von Mensch und Ding. 4. vyd. Frankfurt am Main: Klostermann, 2004.

⁸³ Pokorný, Petr. Hermeneutika jako teorie porozumění. Od základních otázek jazyka k výkladu bible. Praha: Vyšehrad, 2006. Ricoeur, Paul. Čas a vyprávění. I. Zápletka a historické vyprávění. Praha: OIKOYMENH, 2000.

Jako kategorie, kterými lze toto vyprávění uskutečnit, se nabízí např. klasické kategorie pro popis reformační zbožnosti a eklesiologie: oratio-tentatio-meditatio (sacramenta-caritas), či koinonia, martyria, leiturgia, diakonia, theologia.

V případě druhé skupiny, ačkoliv jde o novozákonní řecké termíny pro popis jednotlivých činností církve, se začala trojina martyria-leiturgia-diakonia hojněji objevovat jako popis, znak (znaky), formy existence, funkce církve až v souvislosti s rozvinutím theologického chápání diakonie, s ekumenickým hnutím (Faith and Order; Life and Work) v 19. století, resp. na počátku 20., liturgickými iniciativami druhé poloviny 20. století a v neposlední řadě také diasporní theologií.⁸⁴ Pod termínem *martyria* je myšleno svědectví Písma, Jana Křtitele, Ježíšovo svědectví o Otci, a pak především svědectví učedníků o Ježíši. *Leiturgia* označuje bohoslužby sboru, který se shromažďuje ve jménu Ježíše Krista. *Diakonia* odkazuje ke službě, jež roste z křesťanské lásky, je tedy odpovědí na boží lásku k člověku. K nim je možno ještě přiřadit termín *koinónia*, který znamená společenství, obecnství s Bohem, účast na těle Kristově, účastenství na evangeliu, spolužití, ale také přítomnost Ducha svatého (či společnost Ducha svatého); termín *theologia* jako výraz popisující mluvení o Bohu a *pietas* jako osobní následování. Pod tyto termíny chceme tedy i my rozčlenit výsledky našeho příběhu.

3. dějiny bádání

Nyní je třeba popsat alespoň základní proměny studia českých a moravských tajných evangelíků, které se ovšem nikdy důsledněji jejich zbožnosti nevěnovalo. (Zvolená osnova je jen jedna z možných, do kterých lze spíše uměle rozčlenit více než sto let trvající výzkum.)

První větší „historické“ práce o českých tajných evangelících⁸⁵ se objevily např. ve sborníku k tisíciletému výročí „obrácení českého národu na Moravě a v Čechách na víru křesťanskou r. 863 započatého skrze Cyrila a Metoděje“,⁸⁶ jehož pořadateli byli tři evangeličtí duchovní. V zásadě se jednalo o využití sekundárních či terciárních pramenů, tedy sborových kronik a tradovaného ústního poddání. Období po roce 1620 zde bylo líčeno jako „strašné řádění nepřátelů“, což bylo dokladováno ve sborech zachovanými příběhy „mučedníků“.

⁸⁴ Stählin, Wilhelm. Symbolon. 1. Vom gleichnishaften Denken. Stuttgart : Evang. Verl.-Werk, 1958. Schmidt-Lauber, Hans-Christoph. Martyria – Leiturgia – Diakonia. Quatember 45 (1981). Volk, Hermann – Semmelroth, Otto – Rahner, Karl – Haubst, Rudolf (ed.). Martyria, leiturgia, diakonia. Festschrift für Hermann Volk, Bischof von Mainz. Mainz: Matthias-Grünwald-Verl., 1969.

⁸⁵ Stranou ponecháme v tuto chvíli dobové zprávy náboženských exulantů a jejich reflexi, díla Pavla Stránského, Ondřeje Habrvešla z Habřfeldu, Pavla Skály ze Zhoře, Adama Hartmana či Jana A. Komenského ad.

⁸⁶ Janata, Jan G. – Šubert, Václav – Tardy, Heřman z. Památka roku slavnostního 1863 tisícileté památky obrácení národu českého na Moravě, Slovensku a v Čechách na křesťanství. Praha: nákladem vydavatelův, 1864.

Heřman z Tardy (1832–1917), který je autorem nejrozsáhlejší kapitoly „K dějinám evangelické církve v Čechách“, chtěl svou prací, ohlášenou již v roce 1861 v periodiku „Hlasy ze Siona“, zařadit české evangelické dějiny do širší souvislosti dějin národních, proto ostatně jeho stať vyšla k tisíciletému jubileu „srozumitelného zvěstování v Čechách a na Moravě“.⁸⁷ Vedle zmíněných kronik, jejichž výtahy mu po časopisecké výzvě zasílali jeho farářští kolegové, užil zejména dějin Palackého, Tomka, Gindelyho, a dále Komenského a Stránského.⁸⁸

Druhá fáze byla přibližně spojena s oslavami padesátiletého výročí vydání císařského patentu z 8. dubna 1861.⁸⁹ Především se jednalo o práce Gustava Adolfa Skalského (1857–1926), prakticko-theologického kolegy vídeňského církevního historika Georga Loesche (1855–1932),⁹⁰ přičemž je možné mezi oběma badateli shledat paralely v metodě historické práce i ve výběru a způsobu zpracování pramenů. G. A. Skalský se věnoval především postavě Jana Liberdy⁹¹ a české náboženské emigraci v Berlíně, resp. jeho okolí, k čemuž využil prameny z archivů zdejších českých emigrantských sborů a s jejich pomocí pak rekonstruoval i domácí náboženské poměry v 17. a 18. století.⁹² Mezi další prameny, se kterými pracoval, patřily např. „Historie o církvi české, zdržující v sobě ty věci, které se staly již v městě Berlíně při českým národu...“ od Matěje Servuse (Serbuse; uložena v pražském Národním museu) a „Labutí zpěv. Historie pravdivá o přestěhování církve české... od Martina Kopeckého...“⁹³ Servusův spis měl ostatně vyjít jako druhý díl ke Skalského práci, k čemuž však již nedošlo.

⁸⁷ Heřman z Tardy se pak tématu věnoval ještě v několika dalších pracích: Tardy, Heřman z. Historie evangelicko-reformovaného sboru hořatevského od jeho založení až do léta Páně 1868. Připojeno kázání na rozloučenou... Vídeň: nákladem vydavatele, 1868. Tardy, Heřman z. O prvních kazatelích české evangelické reform. církve, po udělení tolerančního patentu ze dne 13. října 1781 z Uher do Čech a do Moravy příšlých. Praha: Blahoslav, 1909.

⁸⁸ Srov. Hájek, Viktor. Heřman z Tardy. K jeho stým narozeninám 19. listopadu 1932. Brno: Sociální ústavy ČCE v Myslibořicích, 1932.

⁸⁹ Skalský, Gustav Adolf. K 50 leté památce vydání císařského patentu z 8. 4. 1861. Praha: 1911.

⁹⁰ Loesche, Georg. Die böhmischen Exulanten in Sachsen. Wien – Mainz – Leipzig: Klinkhardt, 1923. (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen Österreich 42/44 1923). Loesche, Georg. Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich. 3. vyd. Wien: Manz'sche Verlags- und Universitäts-Buchhandlung. 1930. Loesche, Georg. Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781–1861. Leipzig – Wien, 1915, s. 67–149. Loesche, Georg. Geschichte des Protestantismus in Oesterreich. In Umrissen. Tübingen – Leipzig: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1902. Loesche, Georg. Zur Gegenreformation in Schlesien. 1. Troppau, Jägerndorf. Leipzig: Verein für Reformationsgeschichte, 1915. Loesche, Georg. Zur Gegenreformation in Schlesien. 2. Leobschütz. Leipzig: Verein für Reformationsgeschichte, 1916.

⁹¹ Skalský, Gustav Adolf. Der Exulantenprediger Johann Liberda. Ein Beitrag zur Geschichte der böhmischen Emigration. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 31 (1910), s. 117–379. Skalský, Gustav Adolf. Kazatel Jan Liberda a česká exulantská církev v Drážďanech. Reformační sborník 2 (1928), s. 10–25.

⁹² Skalský, Gustav Adolf. Z dějin české emigrace XVIII. století. 1. díl. Chotěboř : Evangelická matice a.v., 1911.

⁹³ Přetištěno v Winter, Eduard. Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze. Eduard Winter zum 60. Geburtstag dargebracht. Berlin: Akademie-Verl., 1956.

Skalský navazoval na práce Antonína Rezka⁹⁴ (1853–1909) a, částečně záměrně, k nim tvořil paralelu, zejména k jeho „Dějinám prostonárodního hnutí...“. Skalského zájem však pramenil odjinud. Rezek se na podnět Masaryka a Golla snažil poukázat na souvislosti mezi sociálními poměry, sociálním myšlením a hnutími venkovského lidu.⁹⁵ Jeho pozornost patřila především tzv. tolerančním sektám, přičemž příčinu jejich vzniku viděl v náboženském, sociálním i hospodářském „útlaku venkovského lidu“. Podobné téma si ostatně zvolil již dříve Josef Alexandr Helfert (1820–1910),⁹⁶ autor ovšem výrazně římskokatolické orientace. O poznání protestantům přejnější, ale také faktograficky přesnější, zejména pokud jde o hospodářské údaje, jsou spisy Tomáše V. Bílka (1819–1903).⁹⁷

Pobělohorské emigraci, včetně osudů exulantů, a pruským politickým vlivům na české tajné evangelíky se věnoval rovněž Skalského vrstevník, František Augustin Slavík (1846–1919)⁹⁸ a také (o něco mladší) ředitel knihovny Národního musea Josef Volf (1878–1937).⁹⁹

Z římskokatolické strany je třeba jmenovat pro tuto badatelskou fázi zejména Antonína Podlahu (1865–1932), Julia Chodníčka, Václava Řezníčka (1861–1924)¹⁰⁰ a

⁹⁴ Rezek, Antonín. Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy. Praha: vlastním, 1887. Rezek, Antonín. Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX. do roku 1810. Praha: Česká akademie věd a umění, 1927. Rezek, Antonín. Tři stati o českých blouznivcích. Český časopis historický 24 (1918), s. 120–164. Rezek, Antonín. Děje Čech a Moravy za Ferdinanda III. až do konce třicetileté války. 1637–1648. Praha: I. L. Kober, 1890. Rezek, Antonín. Dějiny Čech a Moravy nové doby. 1. Od míru Westfálského až do smrti císaře Ferdinanda III. 1648–1657. Praha: I. L. Kober, 1892. Rezek, Antonín. Dějiny Čech a Moravy nové doby. 2. Vladaření císaře a krále Leopolda I. Praha: I. L. Kober, 1893–1894. Rezek, Antonín. Dějiny Saského vpádu do Čech. 1631–1632. A návrat emigrace. Praha: I. L. Kober, 1889.

⁹⁵ Srov. Kutnar, František – Marek, Jaroslav. Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století. 2. přepr. a dopl. vyd. Praha: Lidové noviny, 1997.

⁹⁶ Helfert, Josef Alexandr. O tak řečených blouznivcích náboženských v Čechách a na Moravě za císaře Josefa II. Časopis Musea Království českého 51 (1877), s. 201–227. 533–557 a Časopis Musea Království českého 53 (1879), s. 212–258.

⁹⁷ Bílek, Tomáš Václav. Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618. Praha: nákladem Musea Království českého, 1882. Bílek, Tomáš Václav. Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618. Část druhá. Praha: nákladem Musea Království českého, 1883. Bílek, Tomáš Václav. Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v království českém po bitvě bělohorské. Dle pramenů původních sepsal Tomáš V. Bílek. Praha: Dr. Frant. Bačkovský, 1892. Bílek, Tomáš Václav. Tovaryšstvo Ježíšovo a působení jeho v zemích království Českého vůbec a v kollegiu Pražském u sv. Klimenta zvláště. Praha: nákladem vlastním, 1873.

⁹⁸ Slavík, František A. Česká církev v Berlíně. Osvěta 6/5 (1876), s. 321–339. Slavík, František A. Česká emigrace r. 1741–42. Osvěta 7/2 (1877), s. 797–807. 891–901. Slavík, František A. Česká církev v Drážďanech. Osvěta 17 (1877), s. 975–991. Slavík, František A. Národnost a náboženství. Z dějin českých exulantů v Německu. Osvěta 34/4 (1904), s. 299–310. 532–544. Slavík, František A. Pruské usilování o země české. 2. vyd. Praha: František Šimáček, 1901.

⁹⁹ Volf, Josef. Soupis nekatolíků uprchlých z Čech z roku 1735. Praha: Královská česká společnost nauk, 1907. Volf, Josef. Soupis nekatolíků uprchlých z Čech z roku 1742. Praha: Královská česká společnost nauk, 1907. Volf, Josef. Příspěvek ke sporu o Českou konfessí v letech 1631–1637. Praha, 1910. (Zvláštní otisk z Věstníku Král. české spol. nauk 1910.) Volf, Josef. Pavel Pintzger, kazatel české církve berlínské v letech 1743–1745. Praha, 1909. (Zvláštní otisk z Věstníku Král. české spol. nauk 1909.) Volf, Josef. Čeští exulanti ve Freiberce v letech 1620–1640. Věstník Král. české spol. nauk, 1911.

¹⁰⁰ Řezníček, Václav. Jan Leopold Hay. Vypsání jeho života a působení. Praha: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1915. Řezníček, Václav. Bílá Hora. Bedřich Falcký v Čechách. Praha: vlastním, 1895. Hay,

Augustina Aloise Neumanna (1891–1948). Pozornosti si zasluhují zvláště stati Podlaha a Chodníčka. Oba sice byli výrazně apologeticky profilovanými historiky, zpřístupnili však řadu cenného materiálu – Podlaha především z pražského arcibiskupského archivu,¹⁰¹ Neumann zvláště z archivu hradecké diecéze¹⁰² a z moravských církevních fondů.

Trvale platil zájem různých (a různě motivovaných) badatelů o tzv. toleranční sekty, ve dvacátých a třicátých letech 20. století: Josef V. Šimák (1870–1941),¹⁰³ Jaroslav Prokeš (1895–1951)¹⁰⁴ a Arnošt Kraus (1859–1943).¹⁰⁵

Autorem doposud jediné významnější monografie věnované evangelickému církevnímu školství je rodák libštátské fary Emanuel Havelka (1873–1956).¹⁰⁶ Jeho práce se však již záhy po svém vydání ukázala jako zjednodušující celou problematiku a rovněž jí byla vytknuta celá řada faktografických chyb.¹⁰⁷

Třetí posun v bádání o tajných evangelících nastal kolem roku 1931, tedy při stopadesátiletém výročí vydání Tolerančního patentu. Tentokrát byli jeho činiteli profesori nově zřízené pražské evangelické teologické fakulty (1919), Ferdinand Hrejsa (1867–1953; poslední český superintendent a.v.) a František Bednář (1884–1963), kteří navázali na krátkou, ale významnou aktivitu Josefa Dobiáše (1858–1908), který začal vydávat Časopis historický (1881–1882). Mírně stranou, i když ne zcela, zůstával v tomto tématu třetí pražský evangelický historik, František M. Bartoš (1889–1972).¹⁰⁸ Jejich pozornost již byla věnována konkrétním sborům a oblastem a poprvé

Jan Leopold. Jana Leopolda Haye, bisk. královéhradeckého, zpráva o visitaci far kraje čáslavského, již od r. 1783 k rozkazu císaře Josefa II. vykonal. Podává dr. Václav Řezníček. Hradec Králové: nákladem vlastním, 1903. Hay, Jan Leopold. Jana Leop. Haye, biskupa královéhradeckého, zpráva o visitaci far kraje Chrudimského, již jako královský komisař roku 1782 k rozkazu císaře Josefa II. vykonal. Podává dr. Václav Řezníček. Hradec Králové: Polit. druž. tisk., 1904.

¹⁰¹ Jeho drobné práce k tématu vycházely zvláště v Sborníku historického kroužku – např. Podlaha, Antonín. Úřední jednání konsistoře pražské ve příčině jinověrců v Čechách v letech 1730–1747. Sborník historického kroužku 6 (1897), s. 83–114, dále viz: Podlaha, Antonín. Dějiny arcidiecése pražské od konce století 17. do počátku století 19. Doba arcibiskupa Jana Josefa hrab. Breunera. 1694–1710. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1917. Podlaha, Antonín (ed.). Dopisy reformační komise v Čechách z let 1627–1629. Praha: vlastním, 1908. Podlaha, Antonín. Dějiny kolleji jezuitských v Čechách a na Moravě od r. 1654 až do jejich zrušení. Od roku 1654 do 1723. Praha: vlastním, 1914.

¹⁰² Neumann, Augustin A. Prostonárodní hnutí dle podkladů konsistoře královéhradecké. 1. Hradec Králové: Tiskové družstvo, 1931.

¹⁰³ Šimák, Josef Vítězslav. K původu a písemnictví českých náboženských blouznivců. Časopis Musea Království českého 93 (1919), s. 1–9.110–119 a Časopis Musea Království českého 94 (1920), s. 26–36.96–103.

¹⁰⁴ Prokeš, Jaroslav. Das Ghetto zu Neu-Bidschow und die sog. Sekte der Bidschower Israeliten um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts. In Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der tschechoslowakischen Republik. Praha 1936

¹⁰⁵ Kraus, Arnošt. O českých deistech.[Bratislava : Učená spol. Šafaříkova, 1932].

¹⁰⁶ Havelka, Emanuel. Protestantské školství v Čechách a na Moravě. Praha: Dědictví Komenského, 1910.

¹⁰⁷ Srov. např. Císař, Ferdinand. Evangelické školství v Čechách a na Moravě. Hus 23/6 (1911), s. 85–89.

¹⁰⁸ Např. viz Bartoš, František Michálek. Bojovníci a mučedníci. Obrázky z dějin české reformace. 2. vyd. Praha: Kalich, 1946. Bartoš, František Michálek. Knihy a zápasy. Praha: Husova československá evangelická fakulta teologická, 1948. Bartoš, František Michálek. Kolem Husova díla kazatelského. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života 8 (1946), s. 121–124.

bylo více, i když nesystematicky, pracováno v případě tajných evangelíků s primárními prameny, tj. s výslechovými protokoly z příslušných procesů. F. Bednář se zaměřil na Valašsko¹⁰⁹ a především na události spojené s falešným tolerančním patentem v roce 1777. F. Hrejsa těžil z arcibiskupského archivu a vydal výtah ze záznamů o rozsáhlém pátrání po kacířích v pražském arcibiskupství, které si objednala arcibiskupská konzistoř v roce 1762.¹¹⁰

Tak byla předznamenána čtvrtá etapa zpracovávání tajného nekatolictví v Čechách a na Moravě. Tu tvoří především dílčí sondy, ať již do konkrétních oblastí, či k jednotlivým postavám tajného nekatolictví. Tyto sondy již kombinovaly písemnosti sborových archivů s materiály z archivů římskokatolických (zpravidla místních farních) či dokonce využily i příslušná criminalia a prameny guberniální. Hlavní představitele této periody je ovšem třeba hledat spíše na evangelických farách než v přednáškových sálech. Za všechny jmenujme alespoň Josefa Václava Lukáška (1874–1947), salvatorského faráře a vojenského superintendenta;¹¹¹ Bohuslava Buriana (1891–1962);¹¹² Josefa Dvořáka (1892–1969);¹¹³ Pavla Ferdinanda Lanštjáka (1856–1935)¹¹⁴ a Rudolfa Medka (1884–1958).¹¹⁵

První republika umožnila také vzájemné propojení českých badatelů se slovenskými, na starší práce Jána Mocka navázal Ján Kvačala, ke kterému se, ovšem až zejména po druhé světové válce, připojil Ján P. Ďurovič.¹¹⁶

Díky Janu B. Čapkovi (1903–1982) se dostalo rozsáhlé pozornosti předtoleranční a toleranční literatuře,¹¹⁷ resp. vůbec obsahu knihovniček tajných a

¹⁰⁹ Bednář, František. Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu v letech 1777–1781. Prameny k dějinám tolerančního patentu. Praha: Královská česká společnost nauk, 1931.

¹¹⁰ Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského (1921).

¹¹¹ Např. Lukášek, Josef. K dějinám doby toleranční. Praha: Českobratrské družstvo, 1939.

¹¹² Burian, Bohuslav. Toleranční kazatelé na Valašsku (1781–1861). Příspěvek k dějinám valašského evangelictví. Valašské Meziříčí: nákladem vlastním, 1938.

¹¹³ Např. Dvořák, Josef – Dvořák, Velimír. Českobratrské Prosečsko. Benešov: Eman, 2005.

¹¹⁴ Např. Lanštják, Pavel Ferdinand – Hájek, Štěpán. Dějiny evangelické církve v Horních Dubenkách. Heršpice: Eman, 2000.

¹¹⁵ Např. Medek, Rudolf. Doba toleranční ve sboru Bučinském. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského 4 (1931), 59–90. Medek, Rudolf. Východočeští blouznivci. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života 8 (1946), s. 12–28.

¹¹⁶ Mocko, Ján. Biskup Joachim Kalinka. Obraz jeho práce, života a utrpenia. Békešcaba, 1897. Mocko, Ján. Daniel Stránsky a jeho doba. Ružomberok, 1897. Mocko, Ján. Život Juru Tranovského, vehlasného cirkvevního pevca slovenského k 300-ročnej pamiatke jeho narodenia. Senice, 1891. Kvačala, Ján. Dějiny reformácie na Slovensku. Lipt. Sv. Mikuláš: Tranoscus, 1935. Ďurovič, Ján P. Slovenský pietizmus. Historia slovaca 3–4 1945–1946, s. 165–201. Ďurovič, Ján P. Evanjelická literatúra do tolerance. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1940. Ďurovič, Ján P. Pred Tolerančným patentom na Slovensku. K trom jubileám 1711, 1731, 1781–1951. Theologia evangelica 4 (1951), s. 349–369. Ďurovič, Ján P. Životopis Juraja Tranovského. Liptovský Mikuláš: Tranoscus, 1942.

¹¹⁷ Čapek, Jan Blahoslav. Československá literatura toleranční 1781–1861. 1. Praha: Čin, 1933. Čapek, Jan Blahoslav. Československá literatura toleranční 1781–1861. 2. Praha: Čin, 1933. Čapek, Jan Blahoslav. Záření ducha a slova. Literární stati a studie československé. Praha: Jos. R. Vilímek, 1948. Čapek, Jan Blahoslav. Některé doplňky k „Československé literatuře toleranční“. Křesťanská revue 48 (1981), s. 203–218. Čapek, Jan Blahoslav. Tři toleranční písně. Kalich 15 (1931), s. 2–3.22–24.36–38.

tolerovaných evangelíků. Na Čapkovy práce pak přímo navázal Luděk Šmíd (1923).¹¹⁸ Později se tomuto tématu věnovali, avšak již spíše okrajově, např. František Jílek-Oberpfalcer (1890–1973),¹¹⁹ v devadesátých letech 20. století pak Alexandr Stich (1934–2003), Olga Fejtová (1962) a z úzce jazykového hlediska Jan Malura (1971) a Pavel Kosek (1972).

Na přelomu padesátých a šedesátých let se objevilo několik prací prokazujících vztah mezi českým protestantismem a českým národním obrozením (J. M. Lochman, Richard Pražák).¹²⁰ Studie Lud'ka Brože (1922–2003) o toleranční církvi (částečně ovšem v návaznosti na starší, spíše esejistické, úvahy J. L. Hromádky)¹²¹ poprvé nabídla možnost kritického hodnocení předtolerančních a tolerančních evangelíků.¹²² Zmíněn by měl být pro tuto etapu i další držitel pražské evangelické stolice církevních dějin, Rudolf Říčan (1899–1975), který se tajnému evangelictví věnoval v celé řadě studií, a vedle toho pravidelně i ve svých přednáškových kurzech.¹²³

Pátá (výraznější) proměna bádání o tajných protestantech je spojena ovšem až s dvoustým výročím vydání tolerančního patentu. Tehdy vznikla komise Českobratrské církve evangelické pro toleranční přihlášky. Ta začala systematicky zpracovávat výslechové protokoly z tzv. slavnostních přihlášek k Tolerančnímu patentu a s nimi spojenou agendu podle jednotlivých krajů a vydávat je.¹²⁴ Byl tak získán primární

¹¹⁸ Šmíd, Luděk. Lidoví kronikáři středního Polabí. III. Písmácký kronikář Jiří František Čermák. Poděbrady: Oblastní muzeum v Poděbradech, 1972. Šmíd, Luděk. Zjev písmáka. Český lid 3 (1948), s. 241–244.

¹¹⁹ Jílek-Oberpfalcer, František. Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi. Vrchlabí: nákladem Josefa Krbala, 1946.

¹²⁰ Lochman, Jan Milič. Náboženské myšlení českého obrození: Kořeny a počátky. Praha: Komenského evangelická fakulta bohoslovecká, 1952. Pražák, Richard. Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha: SPN, 1962. Lochman, Jan Milič. Duchovní odkaz obrození: Dobrovský, Bolzano, Kollár, Palacký: Náboženské profily. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1964.

¹²¹ Např. Hromádka, Josef L. Cesty českých evangelíků. Praha: Kalich, 1934.

¹²² Brož, Luděk. Od tolerance k dnešku. In Molnár, Amedeo – Souček, Josef B. – Brož, Luděk – Pospíšil, Bohuslav – Hromádka, Josef L. Od reformace k zítřku. Praha: Kalich, 1956, s. 131. Brožova studie vzbudila krátce po vydání poměrně vášnivou polemiku mezi autorem a Zdeňkem (R.) Medkem na stránkách Křesťanské revue 23 (1956). Sám Brož je ovšem i autorem beletristického zpracování života Václava Kleycha. Srov. Brož, Luděk. Zahradník skrytého semene. Václav Kleych. Praha: Kalich, 1945.

¹²³ Např. Říčan, Rudolf. K historii reformované církve toleranční. Theologická příloha Křesťanské revue 30 (1963), s. 62–68. Říčan, Rudolf. Das Reich Gottes in den böhmischen Ländern: Geschichte d. tschechischen Protestantismus. Stuttgart: Evang. Verl.-Werk, 1957. Říčan, Rudolf. Kapitoly z církevních dějin. Od úsvitu reformace k dnešku. Praha: Vydavatelské oddělení YMCA, 1948. Říčan, Rudolf. Evangelická církev na Těšínsku. Křesťanská revue 26 (1959), s. 139–144. Říčan, Rudolf. Kancionál Jana Theofila Elsnera. K dvoustému výročí „Berlínského kancionálu“. Theologická příloha Křesťanské revue 20 (1953), s. 65–74. Říčan, Rudolf. Valašské povstání za Třicetileté války. Evangelický kalendář (35) 1955, s. 120–124. Říčan, Rudolf. Vyznání a vyznavači. Z historie českého protestantismu XIX. století. Praha: YMCA, 1940. Říčan, Rudolf. Mladá léta Karla Eduarda Lányho. Několik pohledů do dějin českého evangelictví v minulém století. Praha: V. Horák, 1935. Říčan, Rudolf. Životní dílo Karla Eduarda Lányho. K historii českého luterství devatenáctého století. Praha: V. Horák, 1938.

¹²⁴ Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Morava, kraj 2 Jihlava, 1. vyd., Praha 1987. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Morava, kraj 3 Znojmo, 1. vyd., Praha 1988. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Morava, kraj

pramen, který odhaluje postoj úřadů, základní kontury vyznání dosud tajných evangelíků, jejich organizaci a dává nahlédnout i do prvních měsíců existence tolerančních církví.¹²⁵ Tento výzkum např. ukázal, že na většině území Čech a Moravy (zřejmě pouze s výjimkou těch míst, odkud do Vídně doputovaly poslední žádosti o náboženskou svobodu – části Brněnska a Valašska) nebyl Toleranční patent oficiálně a řádně vyhlášen. (Samotné rozšíření zprávy o něm bylo pak zřejmě dílem zbytků vzájemného propojení jednotlivých oblastí se skupinami tajných protestantů.)

Vedle práce této komise je třeba ještě zmínit studie Zdeňka Jana Medka (1919–1992), Bedřicha B. Bašuse (1922–2004), Čestmíra Rychetského (1921–1987), Ilji Buriana (1919–1990) a oficiální sborníky z oslav dvoustého výročí.¹²⁶ Každý z těchto autorů však k tématu přistupoval jinak. Zdeněk Medek pečlivě zpracoval právní okolnosti vydání Tolerančního patentu, dopustil se však v hodnocení některých tolerančních fenoménů (např. rozdělení evangelíků do dvou konfesí) řady faktických nepřesností.¹²⁷ Jiný přístup představuje svou jistou kritičností a tím, že zdůrazňuje spíše diskontinuitu české reformace a (před)tolerančních církví, Bedřich B. Bašus.¹²⁸ Bašus se však zároveň způsobem podání pohyboval na tenkých hranicích zpracování historického, theologického a beletristického. Ačkoliv Ilja Burian i Čestmír Rychetský pracovali v rámci komise pro toleranční přihlášky, jsou rovněž autory samostatných

5 Olomouc, 1. vyd., Praha 1988. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Čechy, kraj 1 Rakovník, kraj 5 Litoměřice, 1. vyd., Praha 1990. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Čechy, kraj 8 Beroun, kraj 10 Kouřim, kraj 14 Tábor, Pražská města, 1. vyd., Praha 1996. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Čechy, kraj 15 Hradec Králové, 1. vyd., Telč 2004. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Čechy, kraj 14 Tábor, 2. opravené a doplněné vyd., Telč 2005. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Čechy, kraj 4 Mladá Boleslav, 1. vyd., Telč 2006.

¹²⁵ Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. Praha: Mladá fronta, 1999. Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1–8. Praha: Oliva, 1995–1996.

¹²⁶ Molnár, Amedeo – Smolík, Josef (ed.). Čeští evangelíci a toleranční patent. Studie a texty Komenského evangelické bohoslovecké fakulty (Studia et textus curante J. A. Comenii facultate theologica), č. 6, Praha: Kalich 1982. Toleranční sborník. Klasobraní z jubilejních slavností 1981. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1984.

¹²⁷ Medek, Zdeněk. Na slunce a do mrazu. První čas josefinské náboženské tolerance v Čechách a na Moravě. Praha: Kalich, 1982. Srov. Článek Evy Melmukové In Macek, Ondřej (ed.). Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době. Praha: Kalich, 2008.

¹²⁸ Bašus, Bedřich B. Po meči a po přeslici. Příspěvek k historii církve. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1979. Bašus, Bedřich B. Zazpívám Pánu svému. Pohled na tvorbu evangelických básníků. Praha: Kalich, 1988. Bašus, Bedřich B. Ztroskotání. Události. Stavba. Příspěvky k historii církve. Praha: Kalich, 1987.

studií.¹²⁹ Totéž platí i pro koryfeje českého bádání o toleranci, Evu Melmukovou (1932).¹³⁰

Do osmdesátých let spadá i významný příspěvek maďarského badatele Imre Czegleho,¹³¹ jehož výzkumy reformovaných archivů doplnila v devadesátých letech Eva Kowalská studii z bratislavského luterského archivu.¹³²

Nyní se tedy nacházíme v šesté fázi bádání o tajných protestantech. Ta je poznamenána dosud nevídaným vstupem tzv. profánních historiků a sociologů do tohoto diskursu. Díky nim se v něm objevily otázky např. vztahu (a rozdílů) religiozity obyvatelstva římskokatolického a (tajného) protestantského (Zdeněk R. Nešpor),¹³³ nebo vztahu k psané literatuře (Marie-Elizabeth Ducreux a Martin Svatoš).¹³⁴ Dále je velká pozornost

¹²⁹ Burian, Bohuslav – Burian, Ilja. Dějiny protestantismu na Vsetínsku. Vsetín: Horní sbor českobratrské církve evangelické na Vsetíně, 1993. Burian, Bohuslav – Burian, Ilja (ed.). Vlastní životopisy prvních tolerančních kazatelů a. v. příšlých ze Slovenska. Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 16–47. Burian, Ilja. Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích. Třebíč: Arca JiMfa, 1996. Burian, Ilja. Die Gegenreformation in den tschechischen Ländern. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 106 (1990), s. 19–61. Burian, Ilja. Reformace a protireformace na Kloboucku a Nosislavsku. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1987. Burian, Ilja. Trpěná církev. Křesťanská revue 48 (1981), s. 18–24. Burian, Ilja. Michal Dyonisius. Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 5–15. Rychetský, Čestmír. Kazatelé a sbory české národnosti církví A.V. a H.V. v Čechách a na Moravě 1781–1918. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983.

¹³⁰ Melmuková, Eva. Dějiny protestantských církví. In Nekuda, Vladimír (ed.). Okres Vsetín. Rožnovsko – Valašskomeziříčsko – Vsetínsko. Brno – Valašské Meziříčí: Hvězdárna Valašské Meziříčí – Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Okres Vsetín, 2002, s. 340–353. Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. Praha: Mladá fronta, 1999. Melmuková, Eva. Toleranční patent Josefa II. z roku 1781 a jeho publikace v Čechách a na Moravě. Studia Comeniana et Historica 35/ 73–74 (2005), s. 253–260. Melmuková, Eva. Toleranční sbory ve Slezsku a na severovýchodní Moravě. Práce a studie Muzea Beskyd ve Frýdku-Místku 9 (1995), s. 50–56. Melmuková, Eva. Cestou české reformace na Kloboucku. In Kordiovský, Emil (ed.). Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé. Mikulov – Brno: Státní okresní archiv Břeclav – Muzejní a vlastivědná společnost, 1998, s. 147–159. Melmuková, Eva. Neznámé Telčsko. Kdo žil na vesnicích bývalého telčského panství. Telč: Muzejní spolek v Telči, 2001. Melmuková-Šašecí, Eva. Setkání po dvou stoletích. Praha: SR CČE, 1985.

¹³¹ Czegle, Imre. Samuel Szalay a maďarští reformovaní kazatelé. Příspěvky k dějinám česko-maďarských církevních styků v prvním desetiletí po tolerančním patentu. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1985.

¹³² Např. Kowalská, Eva. Evanjelické a.v. spoločenstvo v 18. storočí. Problémy jeho vývoja a fungovania v spoločnosti. Bratislava: Veda, 2001. Kowalská, Eva. Heretici, bludári a prozelyti. Formovanie a vnímanie konfesijnej identity českých protestantov po roku 1781. In Obraz druhého v historické perspektívě. 2. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti. Praha: Karolinum, 2003, s. 135–146. Kowalská, Eva. Neznámý Institoris? Pokus o portrét Michala Institorisa Mošovského (1731–1803). Slovenská literatúra 47 (2000), s. 429–442.

¹³³ Nešpor, Zdeněk R. Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2004. Nešpor, Zdeněk R. Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2006.

¹³⁴ Ducreux, Marie-Elizabeth. Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. In Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století. Literární archiv. 1994, Vol. 27, s. 61–87. Ducreuxová, Marie-Élisabeth. Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis. 1992, Vol. 32, No. 1–2, s. 51–80. Svatoš, Martin. Knihy zabavené přičiněním misionáře Antonína Koniáše S. J. na opočenském panství na jaře roku 1733 a jejich čtenáři. In Tydlitát, Jan (ed.). Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 264–382. Svatoš, Martin. Koniášův Catalogus librorum

věnována pramenům z komunit českých a moravských náboženských emigrantů 18. století do Berlína, Slezska, Saska (na starší práce navázala zejména Edita Štěříková, ale také Lenka Bobková, Viera Žbirková ad.).¹³⁵ Nový posun přineslo již výše zmíněné využití archivů církví, které do Čech a na Moravu vyslaly po tolerančním patentu své duchovní. Otevřela se možnost tyto prameny kombinovat a propojovat, a to v rekonstrukci života i zbožnosti tajných i tolerovaných protestantů v jednotlivých oblastech.

Zájmu se stále těší náboženské skupiny, které se nepodařilo integrovat na sklonku 18. století do církve římskokatolické, ani do povolených protestantských konfesí (tzv. deisté, abrahamité a další tzv. toleranční sekty). Po vstupu historiků marxisticky orientovaných¹³⁶ se předtolerančním výskytům nekatolických skupin věnoval např. Ivo Kořán (1934).¹³⁷

haereticorum z roku 1724 – předstupeň jeho Klíče. In *Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur. = České baroko. Jazyk, literatura, kultura.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999, s. 143–161. Svatoš, Martin. Kontrola četby a distribuce náboženských knih při lidových misiích a misijní knížky 18. století. In Čornejová, Ivana (ed.). *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4.–5. 6. 2003.* Praha: Univerzita Karlova v Praze – Ústav dějin Univerzity Karlovy – Archiv Univerzity Karlovy – Scriptorium, 2003, s. 363–384.

¹³⁵ Štěříková, Edita. *Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska.* Praha: Kalich, 1992. Štěříková, Edita. *Země otců.* Praha: Exulant, 1995. Štěříková, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století.* Praha: Kalich, 1999. Štěříková, Edita. *Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku.* Praha: Kalich, 2001. Štěříková, Edita. *Zelów. Česká exulantská obec v Polsku.* Praha: Kalich, 2002. Štěříková, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku.* Praha: Kalich, 2004. Hrubá, Michaela (ed.). *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku. Sborník z konference konané v Muzeu města Ústí nad Labem ve dnech 5.–6. listopadu 1998.* Ústí nad Labem: Albis international, 2001. Bobková, Lenka. *Česká komunita v Pirně v letech 1629–1639. Příspěvek k pobělohorskému exilu v Sasku.* Česko-slovenská historická ročenka 1999, s. 27–39. Bobková, Lenka. *Exulant.* In Bůžek, Václav – Král, Pavel (ed.). *Člověk českého raného novověku.* Praha: Argo, 2007, s. 297–326. Bobková, Lenka. *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639.* Praha: Scriptorium, 1999. Bobková, Lenka. In *exilio. Exulanti z Čech a Moravy v Evropě 17. a 18. století.* In Vlnas, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století.* Praha: Paseka, 2001, s. 501–504. Žbirková, Viera. *Českí bratia v Reci v 17. a na začiatku 18. storočia.* *Studia Comeniana et Historica* 26/55–56 (1996), s. 165–181, 182–185. Žbirková, Viera. *Moravskí emigranti na západnom Slovensku v 17. storočí.* *Studia Comeniana et Historica* 34/71–72, s. 89–101. Žbirková, Viera. *Kapitoly o posobení českých exulantov na západnom Slovensku koncem 17. a začiatkom 18. stor.* Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2001.

¹³⁶ Machovcová, Markéta – Machovec, Milan. *Utopie blouznivců a sektářů.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.

¹³⁷ Kořán, Ivo. *Novobydžovská židovská sekta od tereziánských poprav k josefínským deportacím.* In Tydlitát, Jan (ed.). *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou.* Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 372–382.

Na starší práce historiků římskokatolických, zmíněn zatím nebyl Eduard Winter (1896–1982),¹³⁸ navázal zejména Rudolf Zuber (1912–1995),¹³⁹ a pak také badatelé spjatí s tzv. husovskou, rehabilitační, komisí (např. František J. Holeček).¹⁴⁰

Současná česká historiografie je kromě dlouholeté izolace z části ještě stále poznamenána etapami, ve kterých jí bylo dáno plnit „objednávky“ převládající, neřkuli vládnoucí ideologie (ať již měla povzbuzovat sebeuvědomění a vzestup české společnosti, utvrzovat nový československý stát, budovat mosty mezi Východem a Západem či představovat komunisty jako dědice pokrokových tradic národa). Během posledních necelých dvou desetiletí se v českém dějepisectví objevují různé formy návratu ke starším koncepcím českých dějin, snahy najít vzory ve světové historiografii, či lehce ustrašené vyhýbání se i jen náznakům čehokoli, co by mohlo vzbudit podezření z ideologické zátěže. Z těchto důvodů panuje jen pozvolná mizející ostych vůči některým historickým tématům, mezi které patří i různé fáze dějin církevních organizací, či se v různé míře objevuje negativistické pojetí domácích dějin (jako výraz popření nacionalismu).¹⁴¹ I z těchto důvodů je současné bádání o tajných protestantech poznamenáno řadou metodologických i ideologických sporů. Ty jsou vedeny např. o předmět církevních dějin, vymezení pojmu církev, chápání a terminologické pojmenování rekatolizace (protireformace, katolická reformace, katolická generální akce)¹⁴², o české baroko či o historickou i theologickou kontinuitu tajných protestantů.¹⁴³

¹³⁸ Winter, Eduard. Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert: Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition. Berlin: Akademie-Verlag, 1955. Winter, Eduard. Der Josefismus und seine Geschichte: Beiträge zur Geistesgeschichte Osterreichs 1740–1848. Brünn – München – Wien: Rudolf M. Rohrer, 1943. (Winter, Eduard. Josefismus a jeho dějiny: příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy : 1740–1848. Praha: Jelínek, 1945.)

¹³⁹ Zuber, Rudolf. Osudy moravské církve v 18. století: 1695–1777. I. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1987 a Osudy moravské církve v 18. století. II. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 2003.

¹⁴⁰ Holeček, František J. K duchovním kořenům protireformace (1). Teologické texty 11/3 (2000), s. 95–98. Holeček, František J. K duchovním kořenům protireformace (2). Teologické texty 11/4 (2000), s. 150–153. Holeček, František J. K duchovním kořenům protireformace (3). Teologické texty 11/5 (2000), s. 187–190.

¹⁴¹ Srov. např. Dobeš, Jan – Zeman, Pavel. Skutečné a domnělé problémy české historiografie. Dějiny a současnost 21/6 (1999), s. 2–4. Pánek, Jaroslav. Česká historická věda a české historické vědomí: Několik námětů do diskuse. Český časopis historický 97 (1999), s. 311–320.

¹⁴² Srov. Čornejová, Ivana. Pobělohorská rekatolizace v českých zemích: Pokus o zasazení fenoménu do středoevropských souvislostí. In Čornejová, Ivana (ed.). Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4.–5. 6. 2003. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Ústav dějin Univerzity Karlovy – Archiv Univerzity Karlovy – Scriptorium, 2003, s. 14–24. Čornejová, Ivana. Pobělohorská rekatolizace. Nátlak nebo chvályhodné úsilí? Dějiny a současnost 23/4 (2001), s. 2–6. Diskuse: Kořán Ivo, Pochopit, ale neodpouštět. Poznámky k Pobělohorské rekatolizaci Ivany Čornejové. Dějiny a současnost 23/6 (2001), s. 49–50. Čornejová Ivana, Několik vět na vysvětlenou. Dějiny a současnost 23/6 (2001), s. 50–51. Svatoš Martin, Dějiny a současnost 24/1 (2002), s. 55–56. Raková, Svatava. Pobělohorské Temno v české historiografii 90. let: Pokus o sondu do proměn historického vědomí. Český časopis historický 99/3 (2001), s. 569–588. Ostrého (a v mnohém opodstatněného) odsudku se dostalo např. knihám Fiala, Jan. Hrozná doba protireformace. Heršpice: Eman, 1997. Fiala, Jan. Temno, doba Koniášova. Benešov: Eman, 2001.

¹⁴³ Srov. Nešpor, Zdeněk R. Skryté semeno nevzklíčilo aneb polemika s radikálními tezemi o kontinuitě české reformace. Studia Comeniana et Historica 35/73–74 (2005), s. 239–252. Melmuková, Eva. Toleranční patent Josefa II. z roku 1781 a jeho publikace v Čechách a na Moravě. Studia Comeniana et

(Přičemž právě tyto otázky jsou nezbytnou součástí diskursu, jemuž se zde chceme věnovat.)

4. prameny

Podle skladby pramenů k tajnému protestantismu v Čechách a na Moravě lze rozlišovat přibližně tři období: rekatolizace (druhá polovina 17. století až 1751), postátnění krajské správy (1751–1781/2), tolerance (1781/2–1861).¹⁴⁴

Pro první období se jedná především o prameny z církevní správy. Z farností byly informace podávány vikariátním úřadům, ty je filtrovaly, sumarizovaly a předávaly biskupstvím. Paralelně byly informace z farností předávány také patrimoniálním úřadům.

V druhém období byly postátněny krajské úřady a jejich pravomoc rozšířena i o část církevních záležitostí. I v tomto období představoval vikář klíčový článek v prostředkování informací mezi farnostmi a biskupskou, resp. arcibiskupskou konzistoří, případně zemskou správou.

Ve třetím období (1781–1861) probíhalo předávání informací paralelně po linii církevní (farnost, vikariát, biskupství) a státní (patrimoniální úřad, krajský úřad, zemské gubernium). Současně docházelo k propojování církevních a státních úřadů na odpovídajících úrovních. Situace protestantských církví byla specifická. Vedle interní správy (pastor, senior, superintendent, Vrchní církevní rada ve Vídni) museli být jednotliví pastoři v kontaktu zároveň s více patrimoniálními úřady vzhledem k rozsahu území tolerančních sborů. Podstatným pramenem jsou zde také římskokatolické církevní matriky.

Ve všech těchto obdobích zasahoval do řetězců panovník i řada „vnějších“ (např. zahraničních) vlivů.

Agenda spojená s tajnými protestanty se dochovala v konceptech, originálech i kopiích; v listinách i knihách. Jazykově dominuje latina (církevní korespondence) a čeština (výslechové protokoly), postupem času přistupuje němčina (zvláště pro státně-správní korespondenci). Výjimku představuje maďarština. Agendu vedli úředníci a duchovenstvo (římskokatolické a později protestantské), zřídka se setkáváme s laikem (tajným evangelíkem či později presbyterem) jako autorem. Převládá úřední styl, jen výjimečně se objevuje vyprávění. Možno rozlišovat mezi formuláři, listinami (včetně tištěných patentů a jejich opisů), úředními knihami, spisy, dopisy a kronikami. Většinu agendy tvoří protokoly o výsleších (spisy, případně knihy), krajské zprávy,

Historica 35/ 73–74 (2005), s. 253–260.

¹⁴⁴ Martínková, Lenka. Agenda pravitatis haeticorum z jihovýchodních Čech jako pramen pro studium tajného nekatolictví v 18. století. In Nešpor, Zdeněk R. (ed.). Nekatolíci v českých zemích v 18. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2007, s. 32–50. Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1. Praha: Oliva, 1995, s. 5–10.

pravidelné vikariátní dotazníky a zповědní seznamy (sumáře) a informace o cizincích. Samotní tajní protestanti se dostávají ke slovu ve vzpomínkách v emigraci (autobiografická svědectví), v žádostech o náboženskou svobodu a v korespondenci s organizátory vyslání duchovních a. v. a h. v. či s duchovními samotnými a v kronikách.

Prameny státní správy jsou rozptýleny mezi obě gubernia (dnes v NA v Praze a v MZA v Brně) (jedná se především o přihlášky, průvodní korespondenci, různé žádosti, ale i předtoleranční vyšetřování) a krajské úřady, resp. úřady jednotlivých statků či velkostatků (dnes rovněž uložené v NA v Praze a MZA v Brně) (hlavně cirkuláře a nařízení, knihy se záznamy provedení, žádosti, sumární přehledy, stavební dokumentace). Římskokatolické prameny jsou buď dodnes uloženy na místních farních úřadech, popřípadě v okresních a zemských archivech. Evangelické prameny jsou dodnes většinou v držení sborů, výjimečné je deponování do státních archivů, fondy superintendencí spravuje Ústřední církevní archiv ČCE.

Zásadní část pramenů, které máme k dispozici, tvoří relace, protokoly z výslechů prováděných státními úřady, pro které byli tajní evangelíci pátou kolonou a nedisciplinovanými poddanými,¹⁴⁵ či úřady římskokatolickými, kterým byli nebezpečnými heretiky a bludaři, resp. předmětem misijního přetavení. Od míry přiznaného se tedy odvíjela výše trestu. Samotné výslechy pak nezdědky probíhaly pod útrpným právem. Od roku 1733 navíc distribuovalo pražské arcibiskupství svým duchovním vzorový výslech kacířů (*Formula examinis*), podle kterého bylo při vyšetřování postupováno, a který tím pádem v zásadě (před)určoval odpovědi (knihy, večere Páně, úcta k relikviím, k Panně Marii...)¹⁴⁶ Pro naše zkoumání poměrně zajímavou složku z této skupiny pramenů tvoří seznamy zabavených knih.

Jiný pohled na tajné evangelictví nám skýtají archiválie exulantských sborů, tedy paměti zdejších duchovních, sborové kroniky a zejména životopisy českých náboženských exulantů usazených v Ochranově (Herrnhutu), Berlíně (Rixdorfu) a v Niesky. Tyto životopisy však byly psány často až po desetiletích života v exilu. Formulovány byly podle určitého theologického vzoru a z povahy věci ovlivněny soudobou theologií.

A nakonec je třeba zmínit také prameny z doby po roce 1781, tedy po vyhlášení Tolerančního patentu. Do mentality tajných evangelíků nám dávají nahlédnout i jejich žádosti o náboženskou svobodu, přihlášky k jednotlivým evangelickým konfesím, do Horních a Dolních Uher směřované prosby o vyslání kazatelů pro nově vznikající toleranční sbory, korespondence těchto kazatelů a samozřejmě sborové kroniky.

¹⁴⁵ Scheutz, Martin. Die „fünfte Kolonne“. Geheimprotestanten im 18. Jahrhundert in der Habsburgermonarchie und deren Inhaftierung in Konversionshäusern (1752–1775). *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 114/3–4 (2006), s. 329–380.

¹⁴⁶ Podlaha, Antonín. Úřední jednání konsistoře pražské ve příčině jinověrců v Čechách v letech 1730–1747. *Sborník historického kroužku* 6 (1897), s. 83–114.

Relativně nejděčnější je pro studium českého tajného evangelictví sama toleranční doba spolu s předchozími dvěma desetiletími. V tomto období lze přibližně rovněž rekonstruovat, že se lidé vyslýchaní a věznění v šedesátých letech 18. století, žijí-li, hlásí po Tolerančním patentu jako protestanti (případně jejich děti). Zároveň zde badatelům nahrává i proměna státní správy, která přinesla vícekolejnost předávání informací, a tedy i jejich vyšší počet. (Navíc první měsíce tolerance, resp. chování přihlašujících se evangelíků, dává zřejmě nahlédnout do praxe předtoleranční.)

B. SONDY

Tři sondy, které zde chceme nabídnout, byly záměrně zvoleny mimo ústřední oblasti českého (moravského) tajného evangelictví (Valašsko a Brněnsko), se kterými počítala vídeňská vláda při vyhlášení tolerančních patentů. Každá z nich nabízí k využití prameny pro trochu jiné období – Horní Vilémovice můžeme velmi dobře sledovat v předtolerančním období, u Soběhrd lze zas podrobně rekonstruovat události kolem tolerančních přihlášek a pro Velkou Lhotu u Dačic máme hojnost různorodých dokumentů z prvních let tolerance. Ve všech třech případech se však chceme pokusit vyprávět příběh „evangelických kacírů“ po větší část 18. století. Navázat lze rovněž na starší bádání, které se zde budeme snažit doplnit či zpřesnit.

1. Horní Vilémovice

„Pochválen buď Ježíš Kristus! Jejich vysoce urozený milostivý pp. Inspektore! Z nehlubší poníženosti šlépěje milostivě líbáme a pod jejich milostivou ochranu se utíkáme s vinšováním J. Milosti odevzdáváme straniva pohoršení a různice o více kdo by byl začátek toho pobouření a ponoukání lidu totiž předně

z Chlumu Matěj Caha je přední fundátor a vychvalovač toho náboženství neb celé panství prochází a svou hubou lidi učí a koho jen může podmanit, toho potom kvaltem k tomu nutí a víru křesťansko-katolickou nanejvýše tupí, haní, kdežto nám katolíkům hrozí smutnost a těžkost z toho pochází a přepadá.

Jan Jurkas z Chlumu celý následovník Matěje jest, tak oni spolu jako řvoucí lvi koho zežrat mohli, chodí a lidi mání.

Začež my všichni sousedé za to poníženež prosíme a žádáme Jejich Vysoce urozené Milosti. Jestli by bylo možno, aby ti dva muži byli z obce vyvezeni a od nás odděleni, neb se obáváme, aby z nás do hrozných bludů nikdo neupadl a taky bychom sami katolíci mohli spolu přebývat.

Matěj Houdek taky od nich byl k tomu tuze nucený a je div, že k tomu nesvolil, že my jsme bludaři a že více svátostí nejni nežli dvě a tak nás na tento způsob každého mání a olžou.

Jestli by bylo možno, aby od nás byli odděleni, celá obec na to usiluje a svou vlastní to pečeti stvrzujeme.

Dáno 4. Februar 1782

Jiří Zimola, starší

Jakub Navrkal, rychtář

Franc Fiala, rektor

Jan Caha, soused.¹⁴⁷

Tato stížnost chlumeckých římských katolíků otevírá a předznamenává toleranční dobu a zároveň uzavírá příběhy tajného evangelictví na Třebíčsku.

1.1 Horní Vilémovice, reformační kořeny v kraji a počátek rekatolizace

Horní Vilémovice (dříve Horní Vilímovice či Ober Willimowitz) leží severně od města Třebíče ve výšce 590 metrů nad mořem. Historicky patří na Moravu. Krajským městem jim byla, a je opět, Jihlava. První zmínka o obci pochází z roku 1360.¹⁴⁸

V blízkosti sboru Horní Vilémovice se nacházelo několik významných středisek české reformace: Náměšť nad Oslavou s bratrskou tiskárnou Václava Meziříčského z Lomnice; Kralice, kam byla tato tiskárna v roce 1578 Janem ze Žerotína přesunuta; Velké Meziříčí a sotva dvanáct kilometrů vzdálená Třebíč.

Ve třicátých letech 15. století patřila Třebíč spolu s Ivančicemi k nejdůležitějším opěrným bodům tábořské strany na Moravě. V devadesátých letech zde byl postaven bratrský dům. V 16. století strana podobojí spolu s Jednotou bratrskou ve městě převládly, byť na přímý Ferdinandův rozkaz byl Burian Osovský z Doubravice přinucen uzavřít zdejší bratrskou školu. Do bratrského sboru tu vstoupil italský lékař Marcello Squarcialupi.¹⁴⁹ Prvním luterským farářem se stal v roce 1568 Martin Stephanides Noslavský (příznivec ovšem nejspíš strany Melanchthonovy).

3. září 1624 se v Brandýse nad Orlicí Jan Amos Komenský oženil s trebičskou rodačkou Marií Dorotou, dcerou bratrského seniora Jana Cyrilla. V druhé polovině dvacátých let 17. století postoupila Kateřina z Valdštejna trebičské panství svému bratru Adamu z Valdštejna a protestanti začali město opouštět. Část jich následovala Kateřinu z Valdštejna a jejího manžela Karla staršího ze Žerotína do Vratislavi, jiní zamířili do Lešna či Krakova, kde zakotvili buď ve zdejších bratrských sborech, nebo v reformované církvi, ostatní putovali do Horních Uher, zejména do Skalice, Senice a Reci. Roku 1654 měla Třebíč pouze třicet procent svého původního předválečného obyvatelstva.¹⁵⁰

¹⁴⁷ MZA R 11/101. Drobnou poznámkou bychom měli vysvětlit, jak budeme pracovat s prameny. Jelikož cílem této práce nebude podat odbornou edici, což ani není v silách a odbornosti předkladatele, budeme hlásky v pramenech přepisovat do současné podoby, vydané citace z pramenů pouze ověříme, ale bude-li to možné, použijeme přepis publikovaný. Těžkosti plynou rovněž z názvů zahraničních měst, v rozumné míře se přidržíme běžně užívaných českých tvarů, tedy Norimberk nikoli Nürberg, ale raději Göttingen než Gotinky. U jmen sídel, která byla v průběhu času přejmenována, ujdeme dobového označení. V případě maďarských názvů budeme vycházet z nejběžnějšího užití v české literatuře. Jsme si vědomi, že tato pravidla jsou hraniční.

¹⁴⁸ Více též na <http://www.hornivilemovice.cz>

¹⁴⁹ Řičan, Rudolf. Dějiny Jednoty bratrské. Praha: Kalich, 1957.

¹⁵⁰ Srov. Fišer, Rudolf – Nováčková, Eva – Uhlíř, Jiří. Třebíč. Dějiny města I. Třebíč: Blok, 2004. Fišer, Rudolf. Postup rekatolizace a zbíhání českých poddaných do Třebíče a na trebičské panství v polovině 17. století. Z kralické tvrze 9 (1977), s. 19–29. Hosák, Ladislav. Po stopách emigrace na Slovensku. Uherská Skalice. Časopis národního musea 47 (1923), s. 197–201. Hrejsa, František. Luterství, kalvinismus a podobojí na Moravě před Bílou horou. Český časopis historický 44 (1938), s. 296–326, 474–485. Hrubý, František. Luterství a kalvinismus na Moravě před Bílou horou. Český časopis historický 38 (1934), s. 265–309. Český časopis historický 39 (1935), s. 1–40. 237–268.

V polovině 17. století se na podnět polenského děkana Christopfera Kazimíra Burešovského rozběhla protireformace na Třebíčsku, která měla ve městě a jeho okolí vymýtit všechny „husity, luterány, pikarty a Boleslavské bratry“, a začátkem sedmdesátých let se pak začaly objevovat stále častěji na seznamu center kacířství v kraji právě Horní Vilémovice. Od roku 1657 působili v Třebíči jihlavští jezuité.¹⁵¹ Roku 1666 připadla Třebíč maltézskému velkopřevorovi Františku Augustinu z Valdštejna.

1.2 prameny a bádání

Protestantismem na Třebíčsku se zabýval především zdejší českobratrský farář Ilja Burian (1919–1990). Výsledky jeho bádání byly posthumně shrnuty do knihy *Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích* (1996). Tato práce nabízí přehled dějin evangelictví v oblasti od začátku husitství do roku 1782, ve kterém se zastavuje.¹⁵² Burian mohl, jak lze zjistit v archivu hornovilémovického sboru Českobratrské církve evangelické, navázat na starší výzkum¹⁵³ člena Musejního spolku pro uchování bratrských památek a tisků v Kralicích Jaroslava Nováčka, který přepsal hlavní pramen, se kterým Burian pracoval.

Hornovilémovicko je pro bádání o tajném evangelictví i rané toleranční době vpravdě velmi vděčné.¹⁵⁴ Burian, ač důkladný, zdaleka nenechal promluvit všem pramenům, a to nejen těm tolerančním, kterým jeho zájem již neplatil. Což, spolu s faktem, že oblast dovoluje v podstatě kontinuálně sledovat tajné evangelictví skrze takřka celé 18. století, je důvodem, proč jsme si ji vybrali i my.¹⁵⁵

Vedle tolerančního pramene uloženého v Moravském zemském archivu R 11/101 se jedná o MZA B1 R 11/13 (*Die Ketzer zu Willimowitz und daselbstiger Gegend im Iglauer Kreys betreffend*), který je v současné době nedostupný či ztracen, ale jehož opis pořídil právě Jaroslav Nováček, o MZA B1 R11/17 fol. 1–31 (*Ketzer zu Wilimowitz und Neczas betreffend*), o Sbírký 6 a 8 (S 6, S 8)¹⁵⁶ Státního okresního archivu v Třebíči a *Církevní hystorii... Paměti hodný příběhové, které se při církvi evangelické podle helvetského vyznání Willimovické panství Třebíčského přihodili...*

¹⁵¹ Chodníček, Julius. *Z katolických missií na Moravě a ve Slezsku v době reformace katolické. Z pozůstalosti Julia Chodníčka vikáře při kolleg. chrámě sv. Maurice v Kroměříži k tisku upravil Dr. M. Kovář. Sborník historického kroužku 6 (1897), s. 19–62.*

¹⁵² Burian, Ilja. *Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích*. Třebíč: Arca JiMfa, 1996.

¹⁵³ Pokud je mi známo, tak nepublikovaný.

¹⁵⁴ Na internetových stránkách Horních Vilémovic lze nalézt práci Josefa Brodského *Pamětihodné události církve evangelické v Horních Vilémovicích* (2000). (<http://www.hornivilemovice.cz/pdf/evsbor.pdf>) Tato dílo obsahuje vedle výtahu z knih I. Buriana, E. Melmukové, A. Hrudíčky (*Topografie diecéze brněnské*), edice tolerančních přihlášek, přepis sborové kroniky a řadu další údajů.

¹⁵⁵ Navazujeme na starší studii k tématu Macek, Ondřej. *Crimina et praxis pietatis haereticorum: Náčrt vnitřního života tajných evangelíků 18. století v Horních Vilémovicích*. Studie a texty Evangelické teologické fakulty 10 (1/2007), s. 154–201, kterou rozšiřujeme.

¹⁵⁶ Obsahují výslechy z procesů v roce 1719–1723/1724, 1734, 1762.

(Archiv FS ČCE Horní Vilémovice R-III-B-1). Další dokumenty pak obsahuje především archiv moravské superintendence h. v. uložený v Ústředním archivu ČCE. Na okraj poznamenejme, že agenda týkající se tajných evangelíků je roztroušena po různých institucích státních a církevních, zdaleka proto není v silách jednotlivců, aby ji prošli. To je i jeden z důvodů, proč se toto téma bude ještě nějakou dobu zpěčovat syntéze.

1.3 tajní evangelíci

1.3.1 1679

V roce 1679 konstatovali při misii dva jezuité, že ani v jednom ze dvaatřiceti hornovilémovických domů nebydlí řádný římský katolík a že se zde dokonce každou neděli konají veřejná kacířská shromáždění, při kterých ti, co to umějí, předčítají ostatním z evangelických postil. Jednou do roka dokonce do vsi dochází uherský kazatel.

23. března 1679 se v Horních Vilémovicích objevil s vojenským doprovodem krajský hejtman, zástupci panství a třebečský děkan. Kamenický farář Václav Janotík, k jehož farnosti obec přináležela, se nedostavil. Čtyři hodiny sháněli vojáci místní, kteří se po spatření průvodu rozutekli do okolních lesů či pozavírali ve svých domech. Když se jim to konečně podařilo, přečetl hejtman nařízení, které obsahovalo následující pokyny: svěřit děti misionářům k vyučování v římskokatolickém náboženství; nedopouštět se násilí na misionářích, v případě potřeby si stěžovat u císařských úřadů; na přání zemské vlády se navrátit k římskému katolictví. Po přečtení byli obyvatelé dotázáni, zda přijímají misii. Ti jen nevrle a nesouhlasně kývali. Když hejtman s vojskem odjel, ukázalo se, že nikdo nechce misionáře přijmout do svého domu, byli tedy ubytováni v obecní pazderně, kde museli spát na slámě. Všichni Hornovilémovičtí se jich stranili jako malomocných. Na svátek Zvěstování Panně Marii přišel z Vilémovic do kostela jediný člověk. Misionáři proto nařídili rychtáři svolat na odpoledne obyvatele k výuce v katechismu. Do Velikonoc měli již dvanáct obrácených k římskému katolictví a krátce potom se jim podařilo získat i čtyři majitele svobodných dvorů, kteří měli v obci nejvýznamnější slovo. Pozornost misionářů věnovali i okolním vsím, zaváděli pobožnost svatého růžence a učili úctě ke křížům v polích. Jezuitská misie měla být zakončena po necelém roce slavnou mší, jíž se účastnil i třebečský hejtman a děkan. Tu však narušil tkadlec Eliáš, přívrženec uherského kazatele, který vyběhl před slibem věrnosti z kostela a za ním utekli všichni ostatní. Odpoledne byl Eliáš odvezen do třebečského vězení a zároveň se odehrál druhý pokus o slib. Ten byl již úspěšný.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Chodníček, Julius. Z katolických missií na Moravě a ve Slezsku v době reformace katolické, s. 41–45.

2. července 1679 byl vilémovický rychtář Pavel Jaša zavázán slavnostním reversem k dohlížení nad řádnou římskokatolickou náboženskou praxí, zejména nad účastí vilémovických svobodníků na mši a katechezích v benetickém kostele.¹⁵⁸

1.3.2 1719

V červenci 1719 udala služebná Magdalena Budačová (někdy Budařová či Budaczová) hornovilémovickému rychtáři, že se její hospodář Karel Nečas účastnil v sobotu patnáctého (na den Rozeslání svatých apoštolů), spolu s dalšími muži a ženami, tajného nočního shromáždění v domě Václava Klusáka, při kterém byla vysluhována večeře Páně pod obojí způsobou.¹⁵⁹ O shromáždění se dozvěděla od pacholka Jana Jurdy, který rovněž sloužil u Karla Nečase. Mladší Nečas, Tomáš, Jurdu učil na pastvě číst a zároveň jej seznamoval s „mnohými nevěrami“. (Tomáš Nečas strávil několik let v Uhrách.)

V sobotu v podvečer upekla manželka Karla Nečase několik kuřat a poslala je do domu Václava Klusáka. Tomáš Nečas přinesl víno a pivo. Hospodář pak vyhlížel k cestě do Měřína. Nemocného, který byl ve stavení, přenesli mimo hlavní světnici, děti byly přesunuty na seno, psa nechal otec rodiny zavřít do chléva.

Budačová pozorovala, jak se Nečasovo stavení v pozdním večeru postupně vyprazdňovalo. Nakonec se rozhodla sledovat posledního odcházejícího, Pavla Nečase, až ke Klusákům. Škvírou v jinak zakrytém okně pozorovala dění ve světnici a na základě jejího svědectví lze rekonstruovat průběh shromáždění. Součástí jejich výpovědí bylo i udání dalších účastníků.

Jurda zatím hlídkoval doma na žebříku, protože se domníval, že se shromáždění bude konat u Nečasů. Viděl pak, jak Nečasovi přivádějí od Klusáků několik lidí a zvou je k večeři. Tito hosté u Nečasů pojedli a chtěli si dokonce nechat poslat pro pivo do hospody. Tomu však hospodář zabránil varováním, že by se tak mohli prozradit. Nakonec odvezl Nečas část svých hostů a možná i některého z predikantů (jistě Klusákova otce) do tmy.

V neděli chtěla jít Budačová do Benetic do kostela a vše oznámit tamnímu faráři. Hospodyně jí v tom však zabránila a přikázala připravit oběd. Magdalena Budačová přesto zvěst o kacířském shromáždění roznesla po vsi dobrým římským katolíkům a rychtářovi, nedbala Nečasových pohrůzek a následně musela z Vilémovic rychle uprchnout. Když si pak spolu se svým otcem, dalešickým bednářem, chtěla vyzvednout u Nečasů věci a mzdu, tak je oba vyhnali a vyhrožovali jim bitím.

První vyšetřování incidentu zahájili příslušní duchovní, kamenický farář Karel Josef Streith, měřínský farář Jakub Felix Jan Pacher a administrátor Matyáš Teofil

¹⁵⁸ V Archivu FS ČCE Horní Vilémovice je uložen opis. Kopie by se měla nacházet i ve fondu jihlavských kapucínů.

¹⁵⁹ Moravský zemský archiv (dále MZA) B1 R 11/13 – v současné době nedostupný či ztracen, ačkoliv s ním Ilja Burian ještě pracoval. Užíváme tedy přepisu Jaroslava Nováčka, který je uložen v Archivu FS ČCE Horní Vilémovice. MZA B1 R11/17 fol. 33–45 se rovněž vztahují k tomuto období. Část výsledků je obsažena i v SOkA Třebíč S 6 a S 8.

Blahovec. Nejprve vyslechli v Dalešicích Magdalenou Budačovou. Následně církev uvědomila třebíčského hejtmana a provedla první dotazování obviněných. Pozornost duchovních vyšetřovatelů se zatím soustředila především na pacholka Jurdu, který měl být obětí kacířské nákazy a na kterého se ve své přísežné výpovědi Budačová opakovaně odvolávala.

Jurda byl zadržen v Kamenici, odkud jej vyzvedl měřínský farář Jakub Pacher. Ten jej přijal do opatrování, snaže se tak zabránit růstu jeho kacířství. (Vilémovičtí se mezitím pokoušeli Jurdovi nabídnout nevěstu a možnost trvalejšího usazení, pokud je neudá.)

V říjnu 1719 došlo do Horních Vilémovic napomenutí od královského komorního prokurátora v Markrabství moravském, Eustacha Jana Dekera z Denkenbergu, s vybídou ke zřeknutí se kacířství, odevzdání kacířských knih a s pohrůzkou pokutování ztrátou statku a vyhnáním ze země za přechovávání kacíře.

První výsledky se uskutečnily zřejmě až v listopadu a prosinci 1719. Výslech Karla Nečase byl postaven především na konfrontaci s Magdalenou Budačovou a pacholkem Janem Jurdou. Kromě samotného shromáždění, jeho průběhu a účastníků, směřovaly otázky na náboženskou praxi podezřelých mimo toto shromáždění a na jejich případné věroučné výpovědi, resp. uřeknutí, která dosvědčila Budačová, a kterými byl, jak zjištěno, infikován i Jurda.

Naplno se vyšetřování rozběhlo až v červnu 1720. Proti vilémovickým svobodníkům, Nečasovi, Krčalovi a Trutnarovi, svědčil už také benetický kostelník žijící ve Vilémovicích Jan Tvarůžek, který o nich vypověděl, že nechodí do kostela,¹⁶⁰ nectí suché (postní) dny, nesmekají u kříže, vedou kacířské luterské řeči, vysmívají se víře v očištěc i římskokatolickým duchovním apod. Jiří Trutnar byl konfrontován výpovědi Jana Tvarůžka a všechna obvinění popřel. (Zároveň tvrdil, že chodí do Třebíče ke kapucínům.) Proti vilémovickým svobodníkům vypovídal rovněž sklenář Tomáš Čermák, který o nich řekl, že jej nenávidí, protože pozoruje, kdo k nim chodí. Dosavadní obvinění rozšířil o nadávky do modlářů, kterým jeho rodinu svobodníci častovali. Trutnar při následné konfrontaci popřel i Čermákova obvinění. Bratranec Jana Tvarůžka, Václav, vypovídal proti Václavu Klusákovi, že vyhlašoval římskokatolickou víru v hospodě za nespravedlivou a přiznával se veřejně k vysluhování pod obojí způsobou. Klusák mu však do očí všechno zapřel. (Nutno zmínit, že Tvarůžkovi byli ve Vilémovicích přistěhovalci.) Jiřík Antoš svědčil proti všem vilémovickým svobodníkům.

Po výslechu Karla Nečase následovalo tázání těch, kteří byli označeni jako účastníci tajného shromáždění, prohlídky v jejich domech, konfiskace vlastněné literatury a zjišťování jejího původu. Během následujících měsíců se v samotných

¹⁶⁰ Z Horních Vilémovic do kostela (ať již do Benetic či Rudíkova) chodilo prý sotva pět lidí.

Horních Vilémovicích objevila řada dalších svědků, kteří proti jednotlivým obviněným vypovídali – jedni o jejich stravě, druzí o jejich kacířských či rouhačských výrociích. Vyslýchání byli rovněž zkoušeni z gramotnosti a znalosti římskokatolických modliteb, zejména růžence a Zdrávas Maria. Zároveň se ukázalo, že výskyt kacířství není omezen na samotné Horní Vilémovice, ale také např. na Radošov, Smrčné, Benetice. (K tomu ovšem třeba dodat, že prohledávání domů zahrnovalo celou širokou oblast, a tak se zřejmě stalo, že k původním obviněným byli připojeni i další držitelé kacířské literatury, kteří se shromáždění neúčastnili, ani nepatřili do bezprostředního okruhu vilémovických kacířů.)

V této fázi si zřejmě hornovilémovičtí ještě mysleli, že věc pozvolna utichne, nebo že se obejde bez následků či bude odbyta, jako v podobných případech dříve, složením vyznání, a z vyslychajících kněží si tedy mnoho nedělali. Mezitím byl případ i s protokoly o výsleších předán olomoucké konsistoři a ta věc postoupila k prošetření jihlavskému kraji. V květnu 1721 došlo k zatčení Karla Nečase, Pavla Nečase, Václava Klusáka, Jiřího Trutnara, Samuela Krčála, Tomáše Peštála a Mikuláše Cahy, ale vzápětí byli všichni propuštěni.

Nová zatčení proběhla o rok později, v březnu 1722. Zadržení byli umístěni v kamenickém vězení a z Jihlavy je dojížděl vyslychat krajský hejtman Kryštof Příchovský z Příchovic.

Ještě v říjnu 1722, při dalším kole vyšetřování, vyslychání tvrdili o inkriminovaných kacířských bohoslužbách, že se jednalo o náhodné přátelské setkání se sousedy a sami vyznávali, že jsou římskokatolické víry. 14. října 1722 zaslali obvinění jihlavskému hejtmanovi žádost o propuštění, ve které uvedli, že byli pomluveni a očerněni ze zášti a na základě falešných svědeckví. Jako příčinu uvedli např. majetkové spory mezi sousedy. (Jiří Trutnar nedovolil Janu Tvarůžkovi táhnout vodu ze své studny apod.) Svou žádost zdůvodnili rovněž hospodářskými ztrátami.

Znovu proběhly konfrontace se svědky i konfrontace vzájemné. Obvinění se většinou bránili poukazováním na charakter svědků. Např. Magdalena Budačová prý kradla a další svědek, Václav Tvarůžek, byl za trest po nějakém přečinu vypovězen z Ptáčova.

13. listopadu 1722 byla opět vyhledána Magdalena Budačová, aby zopakovala svou výpověď.

Vyšetřování pokračovalo ovšem i v dalším roce a zatčených přibývalo. V lednu měl donést Pavel Jaša originál vyznání víry z roku 1679, které stvrdil jeho otec, tehdejší rychtář. Nenašel ho však.

Teprve v dubnu 1723 přiznala většina vyslychaných účast na tajných evangelických bohoslužbách (ne však na těch u Klusáka). O tomto přiznání byl

v květnu informován pražský apelační soud. Ten nařídil zvýšení bezpečnostních opatření, nové prohlídky v domech vyšetřovaných, zatčení pacholka Jana Jurdy a pokračování ve výsleších za účelem zjištění jmen a popisů evangelických duchovních.

Dva z doposud vyslychaných (Vít Pařízek a Matěj Peštal, oba z Radošova) odvolali své bludy a po veřejném přiznání k římskokatolickému náboženství v kamenickém kostele (stálo je to každého devět zlatých) byli z vězení propuštěni, protože bylo shledáno, že se nejedná o hlavní kacíře.

V květnu se zemský hejtman tázal na počet zadržených a doporučil rychle propustit ty, co složili vyznání. Jejich vězněním trpí veřejný zájem i zájmy vrchností (kontribuce).

25. května 1723 byli ve vězení Václav Klusák, Karel Nečas, Jiří Trutnar, Samuel Krčál, žena a matka Václava Klusáka, žena Karla Nečase a jeho sourozenci Tomáš, Jiří a Pavel, myslivec Jan Černý se ženou, manželka Samuela Krčála, Jiří Procházka (mlynář ze Zhoře), Jiří Procházka, Václav Krejčí z Velkého Meziříčí, Kalousek z Votína, Martin Krčál, Matěj Jaša, Jan Vrbka z Čechtína se ženou, stará Vidlačka, Matěj Kostka, matka Ondřeje, krejčího z Vilémovic, Voda, Pavel Nováček, Kopečný z Benetic. U většiny zatčených šlo vedle účasti na kacířském shromáždění o vlastnictví kacířských knih.

V srpnu 1723 byli zadržení rozděleni a spolu s nově zatčenými přiděleni k telčskému, brtnickému a třebíčskému hrdelnímu soudu. Do Třebíče bylo posláno šest žen. K telčskému soudu mířilo pět mužů, vesměs hlavní viníci, a jedna žena. Několik dalších bylo uvězněno v Brtnici. Třem lidem se podařilo při zatýkání a převozu utéci. Přesunem vězněných byl však zřejmě proces zpomalen, protože v říjnu pražský apelační soud musel urgovat zaslání vyžadovaných protokolů.

V srpnu přikázal také zemský hejtman olomoucké konsistoři, aby zaslala zprávu o kacířství vyslychaných a zadržených. Věc má pokročit, aby neutrpělo škodu hospodářství. 5. října zasáhl císař, resp. jeho kancelář, a nařídil urychlení projednávání. Teprve v prosinci 1723 byl spis vypracován a do Prahy zaslán.

Celý proces nakonec skončil vynesením rozsudku 2. března 1724. Václav Klusák dostal rok v poutech a železech (krom nedělních a svátečních dnů) obecních prací, Karel Nečas a Samuel Krčala každý po půl roce obecních prací.¹⁶¹

1.3.3 1734¹⁶²

V polovině třicátých let 18. století se situace takřka zopakovala. Zřejmě začátkem května 1734 odevzdal Tomáš Dokulil, podruh z Koutů, sloužící u Bartoně Hadačky,

¹⁶¹ O tom, že v kraji nebylo kacířství omezeno jen na Horní Vilémovice svědčí i procesy z let 1724 a 1726, které proběhly před křižanovským soudem. První byl veden s tkalcem Jakubem Horníčkem a jeho syny, druhý s Jakubem Autratou. V obou případech se jednalo o držení kacířských knih. Srov. Štarha, Ivan. Hrdelní soudy na Žďársku. II. část. Západní Morava. Vlastivědný sborník 3 (1999), s. 5.

¹⁶² MZA B1 R11/17 fol. 1–31 (Ketzler zu Wilimowitz und Neczas betreffend); SOKA Třebíč S6 a S8.

kamenickému faráři Josefu Streitovi evangelickou knihu. (Snad se jednalo o nějaké dílo Husovo či o něm pojednávající.) Při následném výslechu (18. května) jmenoval muže, o kterých dosvědčil, že jsou to kacíři.¹⁶³ Jeden z nich, Jiří Chromý, mu knihu půjčil a doporučil k četbě. Dále dosvědčil, že Jiří Chromý přijal ve svém domě evangelického duchovního ze Žitavy, který pak ve sklepě vedl evangelické bohoslužebné shromáždění a vysluhoval při něm večeri Páně pod obojí způsobou. (Kazatele přiváděli evangelíci z Vržanova.)

Během následujících dnů byl v Kamenici pořízen seznam osob podezřelých z kacířství. Objevili se na něm obyvatelé nejen přímo Koutů, ale především z Horních Vilémovic a z dalších okolních vesnic (Radošova, Horního Smrčného, Čechtína ad.). Vedle hornovilémovických bratří Nečasů poznamenali autoři seznamu ještě i u dalších lidí, že se jedná o recidivisty. Následovalo vyšetřování a první osoby byly odvedeny do vězení. Výsledky zatím probíhaly na kamenické faře, kam byli vyšetřování přiváděni z obecního vězení. Opět je vedli měřínský děkan Jakub F. Pacher, kamenický farář Karel J. Streitt, dále kamenický kooperátor Jan Kurovský a třebičský hejtman František Václav Pischely.

Koncem měsíce byla u Jiřího Chromého z Koutů vykonána domovní prohlídka.

Podrobné výsledky proběhly mezi 24. a 26. květnem. Výslech Jiřího Chromého byl několikrát přerušen a písař zapsal více než sto otázek. V první části výslechu osvědčil Chromý velmi kvalitní znalosti římskokatolické věrouky i náboženské praxe. Teprve po šedesáté osmé otázce (druhý nebo třetí den) přestal zapírat a následně rozkryl celou kacířskou praxi v kraji včetně podílníků na ní. S Chromého výpovědí byli konfrontováni další vyslychaní.

Na to se krajský hejtman odhodlal k radikálnímu zátahu proti kacířům. V noci na 4. června nechal Horní Vilémovice obklíčit hajnými a před svítáním „hon na luterány a husity“ zahájil. Během června se pak ocitlo ve vězeních Jihlavy, Třebíče a Velkého Meziříčí třicet jedna osob podezřelých z kacířství.

Jihlavský hejtman Karl B. von Allenstein v hodnocení zátahu zdůraznil, že hornovilémovičtí jsou zdrojem celého kacířství. Nejhorší z nich je pak Karel Nečas a jeho bratři Jiří a Tomáš. První právě sedí ve vězení za pašování tabáku, druhý je v Uhrách a kazatele zřejmě přivádí.

Léto a podzim roku 1734 uběhly ve snaze dopátrat se hlavního viníka. Obvinění vinu sváděli jeden na druhého, často na nepřítomné, mrtvé či napříč vesnicemi v kraji, a pak zas svá tvrzení odvolávali. Nakonec vzali žalobu zpět i hlavní svědci, tedy především Tomáš Dokulil, takže proces vyústil mírně do ztracena a zůstal zřejmě bez velkých trestů.

¹⁶³ Jiřího Chromého a jeho bratra Matouše, svého hospodáře, který byl s Chromými spřízněn a Pařízka z Radošova.

1.3.4 1757¹⁶⁴

Zdaleka ne všechny kacířské incidenty lze vysledovat a jistě jich ještě řada čeká na „objevení“. Klíčovým pramenem tu mohou být, dosud spíše nevyužívané, pravidelné hejtmanské zprávy o kacířích, kterých si žádalo moravské gubernium.¹⁶⁵

Někdy na přelomu května a června 1757 našel čechtínský občan, zřejmě spíše náhodou (na udání?), ve Vržanově ve zvonici tři kacířské knihy, které neprodleně odevzdal na kamenické faře. Rychlé rozšíření této zprávy pravděpodobně pohnulo sedmdesátiletého chromého Mikuláše Cahu ze Smrčného k tomu, že se rozhodl varovat příbuzné v Budíkovcích. (Nebo, pravděpodobně, tajné evangelíky v okolí vůbec. Sám Mikuláš Caha měl s kacířstvím a jeho odvoláváním již několik zkušeností.) Jeho pohyb však neunikl pozornosti, vzápětí byl zatčen a vyslýchán kamenickým kaplanem Tomášem Pruknerem. Po padesáté čtvrté ráně bejkovcem stařec přiznal, co věděl... Vyšetřovatelům poskytl obsáhlý seznam držitelů kacířských knih v širokém okolí. Souběžně s jeho výsledkem probíhaly už rovněž domovní prohlídky v domácnostech, které Mikuláš Caha uvedl, a nalezené knihy byly okamžitě zabavovány. Následně byl Mikuláš Caha dotazován, zda zadržené tisky zná.

V červenci začaly výsledky s odhalenými držiteli kacířské literatury. Ty probíhaly až do konce října a za tu dobu bylo zachyceno více než šedesát kacířských knih, opět z okruhu několika desítek lidí. Většina knih pocházela ze Saska a jednalo se spíše o tituly z 18. století, než o literaturu předbělohorskou či raně pobělohorskou.

Teprve když se vyšetřování rozběhlo, ukázalo se, že řadě lidí byla kacířská praxe jejich sousedů známá.

1.3.5 1762¹⁶⁶

V šedesátých letech proběhla na území pozdějšího reformovaného hornovilémovického sboru ještě nejméně tři vyšetřování jednotlivců, u kterých byly zadrženy kacířské knihy, a následně byla celá jejich náboženská praxe odhalena jako kacířská. Šlo o mlynáře Jiřího Jansu z Červené Lhoty, hospodáře Martina Vidláka z Horních Vilémovic a o mlynáře Martina Krodla z Bransouzů.

Většinou však byly kacířům ukládány jen peněžité tresty. Např. kacíři zadržení misionářem P. Kořistkou (viněni z Husova bludu a jakési směsky luterství a kalvinství) a věznění v Třebíči měli jako pokutu zaplatit oltář svatého kříže.

¹⁶⁴ Státní okresní archiv Třebíč (dále SOA Třebíč) S 8. Srov. též Burian, Ilja. Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích, s. 219nn.

¹⁶⁵ MZA B1 R11/1624 a 1610. Ilja Burian ve své práci uvádí několik dalších drobných konfliktů z trebičského panství, na které narazil při práci v trebičském okresním archivu. Drobné případy rovněž v SOA Třebíč S 6 a S 7. Srov. Burian, Ilja. Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích, s. 217nn.

¹⁶⁶ SOA Třebíč S 8 a 7. Srov. Burian, Ilja. Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích, s. 226nn. Státní okresní archiv Jihlava (dále SOkA Jihlava) VII B 12/398. Srov. Hoffmann, František. Nové listy a obrazy z minulosti Jihlavy. Od třicetileté války k revolučnímu roku 1848. 1. Brno: Blok, 1967, s. 152–162.

Větší proces byl veden s brtnickými farníky a probíhal od jara do podzimu 1762. Podnětem byl opět nález kacířských knih, díky nimž vyšetřovatelé odvodili širokou síť kacířství, která zahrnovala nejméně třicet osob z širokého okolí. Nejsnáze bylo samozřejmě prokázáno půjčování knih; hlavní vyšetřovatel, jihlavský děkan Xaver Kuschel, však u každého vyslýchaného plynule přešel na klasická kacířská témata (duše v očistci, přímluva svatých, modlitba růžence, počet svátostí, moc škapulířů, odpustky). V září byli tři hlavní kacíři, Vavřinec Pokorný, Matouš Chlupáček a František Smolík, odsouzeni olomouckým biskupem Leopoldem Antonínem hrabětem Podstatským k exkomunikaci. Biskup totiž shledal, že odsouzení opakovaně svá kacířství před církví odvolávali, aby do nich zakrátko zas upadli a jiné k nim sváděli. Přísným trestem měla být, především v jejich sousedech a ostatních podezřelých, vzbuzena svatá bázeň.

V červnu 1763 odsoudil moravský zemský tribunál Matěje Květona za kacířství k ročnímu žaláři na Špilberku. Tentýž Matěj Květon měl o devatenáct let později podle hornovílemovické sborové kroniky (psané tedy až z odstupu nejméně čtyřiceti let po události) při tolerančních přihláškách říci: „Slavná komis, vysoce učení páni, aj teď jsem, mají bibli svatou před očima otevřenou, ráčejí se do ní dívat, já jim budu z ní povídat – oni pak všichni pilně patřice na něho, neřekli na to ani slova, jedině ho volali, aby se šel jen do protokolu podepsat...“¹⁶⁷

Mikuláš Caha, krejčí ze Smrčného, zakoupil přes třicet kacířských knih od nějakého Hampla z Čech. Nemohl být pro chudokrevnost trestán na lavici, takže musel jen obcházet s kasičkou a vybrat deset zlatých na oltář svatého kříže.

1.3.6 1782¹⁶⁸

V únoru 1782 podali římskokatoličtí občané z Chlumu, Koutů a Budíkovice u vrchnosti tři stížnosti na své sousedy Matěje Cahu, Jana Jurku a Jana Veškrnu, že hanobí katolické náboženství a agitují „dnem i nocí“ pro náboženství evangelické.¹⁶⁹

Obvinění při výsleších, které proběhly na konci měsíce, přemlouvání k odstupu od římskokatolického náboženství zásadně popřeli. Konfrontací se svědky byla však žaloba potvrzena. Zároveň se ukázalo, že se u Cahy pravidelně konala dlouho do noci trvající evangelická – kacířská shromáždění. O Janu Veškrnovi i o Matěji Cahovi

¹⁶⁷ Hoffmann, František. Nové listy a obrazy z minulosti Jihlavy. Od třicetileté války k revolučnímu roku 1848. 1., s. 161–162. Archiv FS ČCE Horní Vilémovice R-III-B-1 (Církevní historie... Paměti hodný příběhové, které se při církvi evangelické podle helvetského vyznání Willimovické panství Třebíčského přihodili.)

¹⁶⁸ MZA B 1 R11/101. Srov. Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782. Země Morava. Kraj 2 Jihlava. Praha: SR ČCE, 1987. Archiv FS ČCE Horní Vilémovice R-III-B-1 (Církevní historie... Paměti hodný příběhové, které se při církvi evangelické podle helvetského vyznání Willimovické panství Třebíčského přihodili.). Tuto kroniku začal psát čtvrtý pastor Josef Gerža, v jeho práci pokračoval Jan Fabry, pak byla zřejmě poničena a o rekonstrukci původních zápisů a událostí se pokusil po roce 1811 Jan Wavruška. První události po vydání Tolerančního patentu zpracoval také Burian, Ilja. Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích, s. 229nn.

¹⁶⁹ První z nich je citována výše.

musela vrchnost konstatovat, že se až do vydání Tolerančního patentu oba chovali jako řádní katolíci a že v katolickém náboženství jsou i řádně vycvičeni.

Třebíčští poddaní byli však z druhé strany znepokojováni také tvrzeními, že přijde komise, která těm, kdo jsou přihlášení k odstupu od římskokatolického náboženství, všechno vezme a odsoudí je k „...věčnému otroctví a tahání šířů...“

V polovině dubna 1782 navrhl krajský hejtman potrestat „přední fundátory a vychalovatele tohoto náboženství“ čtyřmi dny nucených prací v okovech a o chlebu a vodě. Gubernium návrh zamítlo a žádalo si svědectví těch, kteří měli být svedeni. Tato svědectví krajský úřad opatřil a zaslal guberniu výpovědi těch, kdo se na Cahou pořizovaném seznamu „odpadlíků“ ocitli, podle vlastního svědectví, proti své vůli.¹⁷⁰ Gubernium se dotázalo císařské kanceláře na další postup a v květnu císařská kancelář nařídila seznámení svědků s tolerančními předpisy a vydala přísné varování před další agitací, pod pohrůžkou citelného potrestání.

Zároveň bylo ze seznamu 208 evangelíků, kteří se v únoru přihlásili podle seznamu pořizovaného Cahou, šedesát osob vyškrtnuto. Krajský hejtman projevil naději, že za horlivé pomoci ustanoveného duchovenského komisaře bude možné i zbývající lehko navrátit na správnou cestu.

Mezitím doputovala krajem ustanovená komise pro tzv. slavnostní toleranční přihlášky i do blízkosti Horních Vilémovic, a to na brtnické panství, kde začala pracovat. Komise, která jednala 22., 23. a 24. února 1782, byla jednou z prvních po vydání Tolerančního patentu. Vedle duchovenského komisaře se její práce účastnil i sám krajský hejtman, rytíř Balthasar Clement von Boss, a jeho dva zástupci. K evangelickému náboženství se přihlásilo 118 osob. Jihlavský hejtman podal guberniu podrobný popis průběhu přihlášek, ve kterém konstatoval, že žádný z přihlašujících se otců od rodin nezná základy ani jednoho patentem povoleného náboženství. Tito mužové jsou podle něj rouhači a volnomyšlenkáři, kteří svedli své ženy i děti. Podle všeho jsou to všechno drzí husiti, kteří pohrdají Bohem a které není možné přivést na pravou cestu. Spíše než evangelíci jsou to podle mínění krajského hejtmana členové dosud neznámé sekty. V závěru pak představitel kraje navrhl guberniu přísné trestání a podporu snahy brtnického duchovního uvést pobloudilce, nad kterými je srdce pravého křesťana otřeseno, zpět na cestu pravdy.

2. března přišla z gubernia na kraj drsná odpověď: hejtman a jeho zástupci se komise neměli vůbec účastnit, protokol byl zpracován mizerně a hejtman nemá gubernium co poučovat, komisí se mají účastnit jen ustanovení duchovní a zástupci panství, zatímco kraj se má starat o zřízení modlitebny a zajištění pastora, duchovenští komisaři (v tomto smyslu byli poučeni i biskupové) nemají s nikým diskutovat, ale maximálně vysvětlovat možnosti patentu, napříště má kraj zajistit řádný průběh a přihlašující se nevyslychat. Po tomto dopise se hejtman guberniu okamžitě omluvil.

¹⁷⁰ O pár měsíců později se většina z nich znovu přihlásila k reformovanému vyznání...

V jiném listu přisedící jihlavský děkan Michael Loss, kterého biskup ustanovil duchovenským komisařem v jihlavském kraji, konstatoval, že jen pět z přihlášených v Brtnici mělo průměrné znalosti evangelického náboženství, ale zároveň dodal, že „...jsou-li sektáři takového druhu v ostatních místech kraje, není žádná naděje, že by bylo možné navrátit k pravověrné víře třeba jen jedinou osobu...“

V dubnu pracovala komise na panství třebíčském. I zde museli přihlašující se odpovědět na čtyři až pět otázek (jméno, věk a povolání; vyznání; podstata vyznání, ke kterému se hlásí; co je odvádí od katolické víry; nechtějí-li přece jen zůstat římskými katolíky). K evangelictví se přihlásilo 177 osob. V květnu komise zasedala na velkomeziříčském panství, kde se přihlásilo 162 osob. K nově vznikajícímu sboru měla připadnout ještě jedna rodina z budišovského panství, dvě rodiny z puklického panství a 19 osob z části panství náměšťského.

Vznik tolerančního sboru ohrozila skutečnost, že téměř ve stejnou dobu, začátkem června 1782, došly na jihlavský kraj dvě žádosti o stavbu modlitebny a povolání pastora, a to z Horních Vilémovic na třebíčském panství a ze Střížova na brtnickém panství. V žádosti z Horních Vilémovic bylo již uvedeno, kde budou do postavení modlitebny konány bohoslužby a kde může být ubytován nový pastor. Na střížovskou žádost hejtmanství reagovalo zamítavě a v srpnu 1782 došla navíc i z gubernia jednoznačná odpověď, že modlitebna a sbor ve Střížově nepadají v úvahu. Hejtmanství zároveň poukázalo na to, že podle předpisů o toleranci nejde z počtu přihlášených vytvořit dva sbory. A tedy za daných okolností nevznikne sbor nikde a evangelíci z Třebíčska i Brtnicka ať patří k velkolhoteckému sboru na telčském panství, byť vzdálenému kolem šedesáti kilometrů.

S tím však hornovilémovičtí rozhodně souhlasit nechtěli. Zástupci tolerančních evangelíků z třebíčského i brtnického panství se začali domlouvat na jednotném postupu, aby vznikl prozatím alespoň sbor v Horních Vilémovicích, který by předeepsaného počtu sta rodin (či pěti set obyvatel) dosáhl.

V létě 1782 přinesl otínský Václav Příhoda¹⁷¹ pravděpodobně z Kunštátska¹⁷² či Novoměstska katechismus Gruntové víry.¹⁷³

13. září požádali otínští přihlášení, v čele s mlynářem Martinem Střechou, kancelář ve Velkém Meziříčí o přestup od augsburské k helvetské konfesi. Na otázku,

¹⁷¹ Otínu jsme doposud nevěnovali větší pozornosti, ale i on byl zřejmě jedním z center tajného evangelictví v kraji. V roce 1695 zde bylo vyšetřováno několik osob pro „luterské kacířství“ a během výsledků vyšla najevo mj. přítomnost predikanta Václava Trojana, který zde měl opakovaně sloužit bohoslužby s večerí Páně pod obojí způsobou, i návštěvy shromáždění ve Skalici a Modré. Srov. např. Závodský, Josef. Reformace a protireformace ve Velkém Meziříčí. Nábožensko-kulturní obraz moravského města. Velké Meziříčí: nákladem krajského musea ve Velkém Meziříčí, 1937, s. 77–78.

¹⁷² Z Olešnice pocházela poslední žádost tajných evangelíků o náboženskou svobodu a zde byl také Toleranční patent žadatelům prohlášen.

¹⁷³ Pravděpodobně nějaká verze Heidelberského katechismu (1563).

jaké jsou víry, odpověděli, že prastaré českobratrské. Na dosvědčení donesli dva katechismy: Mléko čisté pravdy boží,¹⁷⁴ tedy práci berlínského reformovaného duchovního J. T. Elsnera, a zmiňovaný Gruntové víry. Zároveň také zdůraznili, že již při přihláškách chtěli do té církve, kde se láme chléb. K jejich výslechu byl přizván opět jihlavský děkan M. Loss, který ovšem věcně namítl, že Elsnerův katechismus zastává ve věci večeře Páně dogmata spíše luterská, než reformovaná (kalvínská).

Přestupem skoro šedesáti otínských evangelíků od augsburské konfese k reformovanému vyznání byla znovu výrazně ohrožena možnost utvořit na Třebíčsku evangelický sbor. Hornovilémovická sborová kronika, nikoli bez zaujetí, zaznamenává dojem místních římských katolíků, že nemožnost vystavět vlastní modlitebnu a získat pastora, vznikající konfesijní rozdíly i dlouhé cesty do budoucí příslušné toleranční modlitebny, povedou časem k návratu tolerančních evangelíků do lůna římskokatolické církve.

Během roku 1783 byl do Horních Vilémovic dvakrát pozván tehdy nosislavský pastor a pozdější první superintendent moravské církve h. v., Michael Blažek, který o sv. Trojici a o první adventní neděli vykonal v Horních Vilémovicích a ve Střížově bohoslužby s kázáním a večeří Páně. Kromě toho ještě na dalších místech navštívil nemocné a vedl menší shromáždění s výkladem, modlitbami a zpěvy. Jednou během tohoto roku navštívil vilémovické i augsburský farář Daniel Boczek z Velké Lhoty (u Dačic).

Mezi těmito návštěvami probíhalo přesvědčování ostatních přihlášených, aby i oni přestoupili od konfese, ke které byli původně zapsáni, k reformovanému vyznání, což se postupně více méně podařilo. Ale i tak na podzim 1783 ještě stále chyběly dvě rodiny nebo 17 osob do předepsaného počtu. 15. října 1783 podal jihlavský hejtman guberniu žádost o udělení výjimky pro hornovilémovické. Paralelně vyslali z Horních Vilémovic vlastní delegaci do Vídně. Tvořil ji Martin Odpovídál, Matouš Chlupáček a Josef Šindelka. Měli se obrátit na protestantského prostředníka Drozdíka, aby jim poradil, jak dosáhnout povolání vlastního kazatele a stavby modlitebny.

17. listopadu bylo zřízení sboru pro evangelíky reformované konfese na panstvích Velké Meziříčí, Třebíč, Brtnice a Puklice povoleno. V Horních Vilémovicích mohli začít stavět modlitebnu a povolát pastora.

V závěru roku 1783 zaslali představitelé sboru dotaz kandidátovi kazatelského úřadu Istvánu Vásárhelyi, zda by se od 1. ledna 1784 neujal správy jejich sboru. Po jeho souhlasu mu poukázali šestnáct zlatých a dvacet krejcarů, které měl použít na svou ordinaci. Nato byl István Vásárhelyi 8. února 1784 vyzkoušen u své superintendence a

¹⁷⁴ Mléko čisté pravdy Boží to jest katechismus aneb Nejprvnější počátek křesťanského učení s kratičkým vysvětlením k vzdělání mládeže církve Boží církve bratrské berlínské vytištěný v Berlíně u Kristiána Henninga Léta Páně 1748.

ordinován. Od své mateřské církve dostal na cestu dvacet pět zlatých. 4. dubna 1784, na Květnou neděli, pak vykonal poprvé bohoslužby v domě svobodníka Václava Jaši.¹⁷⁵

Během dubna 1784 se István Vásárhelyi představil v kancelářích okolních panství. V květnu došlo jeho potvrzení od zemského gubernia a 22. května jej vyslaný císařský komisař jihlavského kraje instaloval.

První pastor dostával od sboru roční plat 200 zlatých, 20 měr žita, 16 sáhů měkkého dříví a oferu při večeři Páně. Za byt mu byl vykázán domek č. 10 na Jašově zahradě. Jiné zaměstnance hornovilémovická církev neměla.

Kronika sboru zaznamenává celou řadu konfliktů, které měl v průběhu 80. let István Vásárhelyi s okolními římskokatolickými faráři. Ti se jej především snažili přistihnout při porušování některého z tolerančních přepisů. (V roce 1786 dokonce dostal z moravského gubernia varování, že ještě jeden přestupek a bude kazatelství zbaven.)

Teprve v roce 1786 se začala připravovat stavba vlastní modlitebny. Střížovští opět usilovali, aby se nacházela jinde než v Horních Vilémovicích, a dokonce pro ni nabízeli vhodné pozemky. O svatodušních svátcích roku 1787 však přivezl František Krčál do Horních Vilémovic první fůru kamení na stavbu modlitebny. 30. listopadu 1789, na první adventní neděli, modlitebnu posvětil superintendent Michael Blažek.

Na sklonku osmdesátých let bylo po dalších rozepřích ustanoveno, že do Střížova bude kazatel z Horních Vilémovic dojíždět každou čtvrtou neděli v měsíci. Za cestu dostával 15 krejcarů. O jiných nedělích chodili buď do Vilémovic, nebo se sami shromažďovali ke společnému zpěvu, modlitbám, čtením z Písma a postil. V roce 1789 zaslali Střížovští přes jihlavské hejtmánství žádost o povolení stavby filiálního modlitebního domu. V žádosti však udali, že je na místě 305 rodin, přičemž jich ve skutečnosti bylo jen třicet pět, takže jejich žádost byla zamítnuta.

1.4 praxis pietatis¹⁷⁶

1.4.1 koinónia (a kontinuita)

1719

Vyzrazeného shromáždění se účastnilo více než dvanáct lidí, většinou se jednalo o manželské dvojice, ale i rodiče s dospělými dětmi. Část ze shromážděných zcela jistě

¹⁷⁵ Srov. Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Památník reformované církve Českomoravské obsahující popsání všech sboru evanjelických h.v. v Čechách a na Moravě v jubilejním roce 1881 stávajících. Praha: Spolek Komenského, 1881, s. 206–208. István Vásárhelyi byl zapsán na kolegiu v Sar. Pataku v roce 1780, krátce působil jako učitel v Kloboukách. Tento rodák z Gálszécs (župa Zemplén) zde zůstal neobvykle dlouho, osm let. Dalších šest kazatelů po něm v průměru tři roky. Srov. Czeglé, Imre. Samuel Szalay a maďarští reformovaní kazatelé. Příspěvky k dějinám česko-maďarských církevních styků v prvním desetiletí po tolerančním patentu. Praha: SR ČCE, 1985. Rychetský, Čestmír. Kazatelé a sbory české národnosti církvi a.v. a h.v. v Čechách a na Moravě 1781–1918. Praha: SR ČCE, 1983.

¹⁷⁶ Vycházet budeme ze stejných pramenů, na které už bylo odkazováno výše. Není-li výpověď v uvozovkách, tak se jedná o sumarizaci vyřčeného.

nepocházela přímo z Horních Vilémovic. Rovněž okruh, ve kterém kolovala kacířská literatura, nebyl omezen na Horní Vilémovice a zahrnoval nejméně tři desítky lidí.

O jednom z vyšetřovaných, Samuelu Krčalovi, bylo obecně známo, že jeho otec je pochován jako nenapravitelný kacíř „na pomezí“, což syn při výslechu potvrdil. Tomáš Nečas pobýval v Uhrách a otec Václava Klusáka do Uher zřejmě před delším časem utekl a evangelické duchovní do země snad přiváděl. (Byl s největší pravděpodobností i v doprovodu predikanta.)

Vnitřní kruh kacířů tvořily spřízněné rodiny (např. Mikoláš Kolář z Horního Smrčného byl švagrem Karla Nečase, Jiřík Procházka byl sešvagřen s Klusákem).

Do kraje v této době docházeli nejméně dva tajní evangeličtí duchovní. Jedním z nich byl zřejmě rodilý Čech Michal (Jan) Dyonisius,¹⁷⁷ který se objevoval častěji a přicházel z Uher. (Hornovilémovičtí byli schopni popsat část jeho cesty po Moravě.) Dyonisius se prý dokonce zmínil, že pečuje na své cestě o osmnáct tisíc tajných evangelíků, které měl zaneseny v seznamu komunikantů. O druhém, starším, se vyšetřujícím nepodařilo bližší určení zjistit. Predikanty doprovázel muž se ženou, kteří zřejmě znali cestu, a také věděli, u koho se zastavit.

1734

Doloženého shromáždění se účastnilo nejméně šestnáct lidí.

Pozoruhodné je, že manželka Jiřího Chromého, který byl zřejmě jedním z hlavních představitelů nekatolického kacířství a shromáždění organizoval, či při nich dokonce sám vykládal Písma, o tajném kacířském shromáždění s predikantem věděla, nechtěla se ho však účastnit a šla na římskokatolickou mši.

U většiny vyšetřovaných připsali vyslychající poznámku o recidivitě jejich kacířství. (Což je zřejmé i ze srovnání seznamu vyšetřovaných, mj. opět Nečasové.)

Z třicátých let 18. století je opět doložitelný pravidelný výskyt dvou duchovních, z nichž jeden pocházel zřejmě ze Žitavy a druhý z Horních Uher.

Společenství kacířů mělo patrně i jakousi vnitřní strukturu. Např. Vrbka z Čechtína patřil asi mezi hlavní důvěrníky okruhu – o radu se na něj obracel i Chromý z Vilémovic.

1757

Z průběhu procesu je zřejmé, že se tajní evangelíci v širokém okruhu znali a navzájem o sobě věděli, stejně jako věděli, kdo jakou knihu vlastní a kde ji má uloženu. Mikuláš Caha byl ostatními tajnými evangelíky označen za evangelického učitele pro celé Třebíčsko. Ti o něm rovněž svědčili, že v kraji distribuoval knihy, které dostával

¹⁷⁷ Michal Dyonisius (Dyonisius) se narodil v Kralové u Turčanského Martina v roce 1679. 1. února 1708 jej ordinoval luterský superintendent Daniel Krman ml. (1663–1740). Po své ordinaci až do roku 1708 působil mezi tajnými evangelíky mezi Horními Uhry a Prahou. Srov. Evangelíci v rané toleranční době. 4. Praha: Oliva, 1995, s. 167. Zde odkaz i na další prameny k této postavě.

neznámou cestou ze Saska, a tajné evangelíky ke shromážděním svolával. (I v případě Cahy lze doložit rodinnou kontinuitu. Jeho pětasedmdesátiletý otec, Kristián Caha ze Smrčného, byl zatčen a vyslýchán v roce 1722. Tehdy syn Mikuláš před zatčením utekl. Z výslechu v roce 1722 vyplývá, že zdrojem „nákazy“ byla spíše Cahova matka. Karel Nečas z Horních Vilémovic byl zetěm Kristiána Cahy.)

A také v této generaci je doložen manželský nesoulad: manžel (Jakub Zelničec z Hostákova) udal svou ženu, že je tajná evangelička.

1762

Minimálně při nákupu a výměně kacířské literatury se setkávali kacíři s kacíři, kteří nepatřili do rodinného či lokálního kruhu.

1782

Při výpovědích se objevují i takové, které naznačují, že také v posledním předtolerančním dvacetiletí probíhala jakási misie. Přihlašující udávali, že k evangelické víře byli získáni např. před čtyřmi lety, vstupem do manželství apod. Většina však odpovídala, že jsou evangelické víry od narození, že je to víra po rodičích, se kterou se museli doposud skrývat a nyní s ní vystupují veřejně. Mnozí, nepochybně však z tradičních kacířských rodin, zároveň ale vypověděli, že se začali s evangelickou věroukou či jejími základy seznamovat teprve až v prvních měsících tolerance. (Takto se chovali dokonce takoví, o jejichž kacířské minulosti věděla i komise. Snad se jednalo o snahu omezit případnou „diskusi“ na minimum.)

V každé vesnici byla zpravidla jedna osoba, která určila linii odpovědí ostatních a „přihlašovací akci“ organizovala. (Nežádka se na ni i ostatní ve svých výpovědích odvolávali. Nebylo však pravidlem, že by touto osobou byl hlavní představitel lokálního evangelictví – vrchnosti potvrzují, že se až doposud jednalo o „neproblematickou“ osobu.) Samozřejmě byla vzájemná dovolání na odpovědi manžela či manželky, dětí na rodiče.

Děti do třináctého roku zpravidla o svých rodičích nevěděli, že jsou tajní evangelíci.

1.4.2 martyria

1719

Tomáš Nečas, bratr Karla Nečase, pobýval nějaký čas v Uhrách a po návratu „...v mnohých nevěřích vyučoval...“ nejen své příbuzné, ale také např. pacholka Jana Jurdu.

V domácnosti Karla Nečase byla v hlavní místnosti kniha, ze které hospodář předčítal, přišla-li nečekaně návštěva, tak ji vždy zakryl.

V rámci odhaleného okruhu kacířů kolovalo několik knih. Zadrženi věděli, u koho se ta která kniha nachází i kde je uchovávána, přičemž bylo potvrzeno vyměňování a půjčování knih.

Podářilo se určit tyto tituly: Duchovních zbraní i pokladů věčných pokojík¹⁷⁸ – rok stará novinka, Modlitby křesťanské¹⁷⁹ od Johanna Habermanna (Johann Avenarius, nar. 1516 v Chebu), postilu Matouše Konečného.¹⁸⁰ (Knihy podrobně popsal zejména padesátiletý mlynář Martin Borovička z Vladislavi.)

Klasickou podobu mělo jistě zvěstování během odhaleného shromáždění. Z jeho obsahu toho mnoho známého není. Víme pouze, že kazatel před vysluhováním večere Páně přítomné vybízel k věrnosti a k pamatování na Boha a jeho ustanovení. Na Boha mají věřící myslet stále – i při své práci.

Součástí vzdělávání a zvěstování bylo jistě vysvětlování rozdílů mezi evangelictvím a římským katolictvím. (Je jen otázkou, jak velký důraz na to byl kladen, zda skutečně tyto informace dominovaly – což by se mohlo z dochovaných protokolů jevit, či zda je to jen dojem, vyvolaný způsobem dotazování.)

Kazateli byla prokazována čest smeknutím klobouku a i při rozhovoru s ním nechávali kacíři klobouk z hlavy sejmutý.

1734

Rovněž v této generaci kolovaly kacířské knihy. Knihy distribuoval např. tkadlec Jeřábek z Radošova. Objevují se zmínky těchto titulů: Svatého Jana Husa Velká kniha a bible z melantrichovské produkce. Vyslychajícím se podařilo zachytit několik opisovaných proroctví a tištěné Proroctví Hildegardy.

Na několika místech v oblasti docházelo k pravidelné společné četbě knih, rozmlouvání o obsahu a zpěvu duchovních písní. Okruh posluchačů tvořili sousedé a příbuzní.

¹⁷⁸ Duchownych Zbranj y Pokladuw Węchnych Pokogjk Obsahugjcy Modlitby Každodennj Rannj y Węcernj, též Přislužbách Božjch za hřjchuw odpusstęnj Před z powędi y Pozpowędi před Přigimánjm Welebných Swátostj y Po Přigimánj Y w giných Potřebách. Snękterými Pjsničkamj (!) ná (!) žádost Pobožných Křestianuw Wnowé (!) Wydaný. 1718. ([Láni] Michal, z téhož rodu jako předešlí (řok. 1708 ve Vrbočanech), byl kazatelem vrbočanským, r. 1672 byl však nucen uchyliti se do Německa, kdež jej čeští vyhnanci v Gebhardsdorfě povolali za kazatele. R. 1686 vrátil se na své původní místo. V Žitavě vydal v l. 1682–83 svůj překlad: Jana Eichhorna Duchovní zbraně i pokladuw věčných pokojík, jenž byl tam r. 1718 vydán po druhé a r. 1780 v Prešpurce po třetí. – encyklopedie)

¹⁷⁹ Modlitby Křestianske(!) Za Wsselike(!) potreby každemu (!) lowěku wsselikeho Stawu potřebne A K každemu dni celeho (!) Tehodne (!) s Rannjm y Wečernjm Modlenjm Z Pjsma Swateho sebrane (!) a wydane (!) Někdj Od Doktora Jana Habermana ze Hbu ec. Nynj Pak znowu wytisstęné W Žittawę v Michala Hartmana. Leta Panę 1710.

¹⁸⁰ Kazatel Domownj: To gest: Naučenj potřebně | gakby Hospodářowę w Domjch a Přjbytcých swých, spolu s domácými swými, každého dne, zwlášstę ráno a večer, y w zwlášstnj některé časy, Božjch pokut a metel, sebe k dobrému Słowem Božjm napomjnati, Poctu Božskau a nábožnau, w chwałách a modlitbách swatých, Pánu Bohu wykonáwati, a tak Cželádku swau k Náboženstwj Křestánskému dobrým a pobožným přjkladem swým, wsselikeho času přidržeti měli. Sepsáno a zpraweno w nowę Od K. M. Konečného.

Na veřejnosti proběhlo několik rozhovorů „o víře“ a rovněž opakovaná veřejná kritika kázání římskokatolických duchovních s tím, že zkreslují biblickou zvěst („...jsou to plechaři a šelmy...“) – nezřídka cestou z kostela.

Kazatel ze Žitavy během shromáždění vyučoval víře v Trojici, popíral možnost pomoci svatých a Panny Marie, tedy i smysl modliteb k nim, poukazoval na marnost modliteb za mrtvé, o očištění prohlásil, že je zde na zemi, zdůraznil však modlitby za krále, knížata, vrchnosti, obce a lid, popřel platnost mše svaté a rovněž řekl, že se nesluší klanět obrazům a rytinám. O sobě řekl, že je husitské víry a napomenul přítomné, aby od ní neodpadli, drželi se jí a nevěřili domácím římskokatolickým kněžím. Zapření však nepovažoval za hřích. Zdůraznil, že platnost má jen přijímání podobojí. Na shromáždění přinesl rozmnoženou píseň, kterou byl jeden ze souzených schopen odzpívat.

Vyšetřovatelé si do protokolů u většiny vyslychaných udělali poznámku o jejich dobré znalosti římskokatolického náboženství.

1757

Toto vyšetřování se zřejmě soustředilo především na nález knih a na postavu Mikuláše Cahy, takže o obsahu zvěstování na ilegálních (prokázaných) schůzkách nic nevíme. Nejvíce zabavených knih pocházelo z žitavské produkce Václava Kleycha. Oblíbeným autorem byl Kašpar Motěšický. Našla se však také postila Jiřího Dikasta, postila Husova, Strejcovy žalmy, Kancionál evangelického horního podkrají brněnského z roku 1620 a dále jen těžko určitelné tituly: postila, Kazatelka, Modlitby, Kancionál, Zákon, Sumovní a gruntovní výklad celého Písma, Poklad zpěvů duchovních, Žalmy, Matouše Soustružníka knížka, Zrcadlo pobožnosti, Písně duchovní, Modlitby kající horlivé a písně.

1762

I tentokrát se vyšetřování odvíjelo od nálezů knih, dozvídáme se ovšem z výsledku brtnického krejčího Jana Vlvy, že docházelo ke společnému čtení z knih. Mezi zabavenými knihami jsou Spangenbergova kniha, Příprava in octavo, Přemejšlování, Zákon, Špalíček, Nebeský budíček, Žalmy, Modlitby ranní a večerní, Modlitby žitavské, Evangelium.

1782

Přihlašující se programově nechtěli přistoupit k věroučnému rozhovoru, do kterého se je přihláškova komise snažila zatáhnout. Opakovaně se objevovaly výpovědi zdůvodňující neznalost evangelické víry zabavením literatury. „Až přijdou učitelé evangelické víry, ti mě naučí.“

Z prvních měsíců jsou doloženy schůzky evangelíků, kteří se připravovali ke slavnostním přihláškám. Lze se domnívat, že se jednalo o přenesení dosud ilegální praxe navenek a o její zmnožení. Činnost Matěje Cahy, Jana Jurky, Jana Veškrny ad., osob přihlášky organizujících, byla zřejmě určitou formou komunikace poznané pravdy.

Toleranční evangelíci patrně nejhojněji užívali katechismus Krmanův a Kašpara Motěšického.

Také praxe doložená pro střížovské evangelíky, tedy shromáždění ke společnému zpěvu, modlitbám, čtením z Písma a postil, odhaluje ustálené předtoleranční formy zvěstování.

1.4.3 leitúrgia

Kromě dvou vyzrazených shromáždění, u kterých lze jejich průběh alespoň částečně rekonstruovat, se popisu liturgického rámce jiných shromáždění tajných evangelíků sotva dohledáme. Podle místy naznačené činnosti a podle zpráv z toleranční doby je možné odhadnout, že po pozdravení následovala modlitba, četba kázání z postily či výklad některého z přítomných, pak snad diskuse, modlitba a požehnání. Během shromáždění se zřejmě zpívalo několik písní.

1719

Prozrazeného shromáždění se účastnili muži i jejich manželky. Muži si na shromáždění brali bílé košile a oblékali slavnostní čisté šaty.

Shromáždění vedl starší oholený muž v bílém přepásaném oděvu (Wortdiener), který stál uprostřed; přisluhoval mu druhý v „menší košilce“.

Součástí shromáždění bylo obecné vyznání vin formou otázek a odpovědí. (Zřejmě se jednalo o tři otázky: hřešili jste; litujete-li svých hříchů; chcete-li se polepšit.) Následovala večeře Páně pod obojí způsobou, ke které bylo užito bohoslužebného kalicha z bílého plechu a plechové mísečky. Starší podával chléb, mladší kalich. Při vysluhování komunikanti klečeli. Rovněž modlitby byly konány zřejmě většinou vkleče.

Po shromáždění bylo bohaté jídlo (maso, slepice s nudlemi, pečínka). Dva účastníci shromáždění pak cizince doprovodili. Proběhla rovněž sbírka, ale zřejmě bez předepsané částky.

Z výpovědí je rovněž zřejmé, že se shromáždění konalo v podobném složení a formě každý rok.

Shromáždění bez predikanta konaná zpravidla v neděli a ve svátek nazývali tajní evangelíci zřejmě „čtením“, což naznačuje asi i jejich náplň.

1734

Pravidelně před velikonočními svátky se objevoval duchovní pocházející pravděpodobně ze Žitavy. Kazatel z Uher přicházel kolem Vánoc.

Shromáždění se žitavským mělo tento průběh: modlitby, zpěv rozdané písně o kalichu Páně, přijímání oplatek a vína z kalicha (ten byl stříbrný a pozlacený a duchovní si jej přinesl s sebou).

Při vysluhování žitavský duchovní zpíval modlitbu Páně, případně říkal: „Doufej synu/dcero, odpouštějí se ti hříchy.“ Zpívala se píseň: „Kdo by nebral z obojího, skrz kázání Pana svýho, boj se pekla hrůz jeho.“ Při vysluhování přítomní klečeli.

Na kazatele byla vykonána sbírka s předepsanou částkou.

Z výslechnů vyplývá občasná přítomnost dalších evangelických duchovních. Komunikanti při tom rozlišovali vysluhování vínem a chlebem, nebo hostií (tou vysluhoval Žitavák). Druhý duchovní pocházel zřejmě z Horních Uher, snad z Vrbovců. Slovákovi se platilo dva krejčary za službu a dva na jídlo, žitavskému 15 krejcarů za službu a 6 krejcarů na cestu.

Kazatel ze Žitavy byl starý asi čtyřicet let, měl šedivé vousy a šedé šaty se žlutými knoflíky. Uherský kazatel byl oblečen jako řemeslník.

Vyšetřovatelé často o shromáždění hovořili jako o veřejné zpovědi.

1782

Od roku 1782 přestali přihlášení evangelíci navštěvovat římskokatolické mše a vůbec konat dosavadní římskokatolickou náboženskou praxi. Počali se scházet po domech, číst Písma, tištěné modlitby a pravděpodobně kázání z postil, což doprovázeli zpěvem žalmů a dalších náboženských písní. Bylo-li to možné, vypravovali se jednotlivci do těch míst, kde již byl luterský či reformovaný pastor ustaven. O návštěvě bohoslužeb a o obsahu vyslechnutého kázání pak informovali své souvěrce.

Po Tolerančním patentu začali vilémovičtí a další evangelíci rovněž konat vlastní pohřby, které doprovázeli zpěvem a modlitbami. Tato praxe se neobešla bez vád s římskokatolickými sousedy. Při jednom takovém pohřbu byli během cesty Červenou Lhotou evangelíci dokonce kamenováni a dav jim nedovolil nebožku pohřbít. Nakonec musela zasáhnout příslušná vrchnost.

Po příchodu pastora se ustálila následující praxe. Většinou se konaly bohoslužby v Horních Vilémovicích a ve Střížově. V neděli a ve sváteční dny se v 10 hodin držely tzv. hrubé Služby boží, během kterých se za zpěvu žalmů a písní lid postupně scházel. Potom se kazatel hlasitě pomodlil a lid mu odpovídal. Následovalo čtení z bible a kázání. Po kázání se pastor znovu pomodlil, dal lidu požehnání a shromáždění bylo ukončeno písní, která se vztahovala k textu a obsahu kázání. Bohoslužby obvykle končily kolem poledne. Odpoledne se, v létě od tří, v zimě od dvou, konalo modlení,

cvičení v katechismu, náboženství a zpěvu. Během neděle proběhla ještě tři další modlitební shromáždění.

Večeře Páně byla vysluhována zpravidla šestkrát do roka: v postu, o Velikonocích, o Letnicích, na nový chléb, na nové víno a o Vánocích. K večeři Páně se církev týden připravovala. Neděli před vysluhováním pronesl pastor kázání vybízející k pokání. Shromáždění pak bylo oznámeno, že má zanechat všech hříchů, srdečně jich litovat, polepšit se, odpustit druhým a smířit se s Bohem. Celý týden byl kající a v jeho průběhu se konala modlitební shromáždění. Samotné vysluhování následovalo po kázání a během něho se zpívaly žalmy a písně. Přistupovalo se podle pohlaví a věku, nejprve starší muži, pak mladší a jako úplně poslední nejmladší ženy. Během vysluhování shromáždění nikdo neopouštěl. Jen ve výjimečných případech byla večeře Páně vysluhována i mimo nedělní či sváteční shromáždění. Po vysluhování proběhla sbírka.

Rovněž křest a svatba byly zpravidla konány během hlavního nedělního shromáždění.

Pohřby začínaly v domě smutku. Zde se pastor pomodlil za děti zemřelého, případně i kázal. Následovala cesta ke hrobu, kde se pastor opět pomodlil, a za zpěvu bylo tělo uloženo do hrobu.

Mimo neděli byly slaveny Vánoce, Velikonoce a Letnice. Jiné svátky reformovaná církev v Horních Vilémovicích neslavila, pouze se evangelíci zdržovali venkovní práce, probíhal-li právě svátek římskokatolický.

V první polovině 80. let bylo zvoleno desetičlenné staršovstvo. V jeho čele stál hospodář sboru.

1.4.4. diakonia

Písemné prameny o tajném evangelictví (kacířství) nám v oblasti budoucího reformovaného sboru Horní Vilémovice až do tolerance neposkytnou žádnou zprávu o nějakém diakonickém či pastýřském aktu. Lze jen tušit, že zvláště v případech dlouhého věznění se společenství postaralo, aby rodina vězněného situaci ustála. Doklady pro to ale nemáme.

1.4.5 theologia

Zaslechnout nějaké obsáhlejší vyznání tajných evangelíků se nám jistě nepodaří a, jak jsme již zmínili výše, je obsah odpovědí určen otázkou. To je snad jeden z důvodů, proč se odpovědi na podstatu víry dobrat nemůžeme a proč na druhou stranu tak výrazně převládají výpovědi týkající se spíše sekundárních rozdílů mezi protestantismem a římským katolictvím. K jakémusi věroučnému profilu snad nejvíce ukazuje skladba čtené literatury, ale i tu se jedná zřejmě jen o fragmenty. Následující odstavce jsou pokusem systematizovat alespoň častěji se opakující výpovědi.

1719

O evangelické víře: „...víra stará zase začne a bude jeden ovčinec a jeden pastýř...“ (řekl Tomáš Nečas podle Jana Jurdy)

O hříchu: Hřích není z toho, co do úst vchází, ale z toho, co z nich vychází. „...s sobotu maso jísti žádný hřích není, jen když to člověk soukromě činí, aby žádného nepohoršil...“ (řekl Tomáš Nečas podle Jana Jurdy)

O modlitbě: Ve svinském chlévě se mohu modlití tak dobře jako v kostele.

O svátostech: Jsou jen dvě.

O večeři Páně: „...kde je tělo tam má bejt i krev a kde krev tam kalich a proto, kteří víno a krev nepodávají, že věčně zavádějí...“

O památce svatých: Nám svatí nic nepomohou, ani Panna Marie, ona podobna jiným ženám; nechval, sotva se sami do nebe dostali.

O modláčích: „...desatero boží povídá: Nebudeš míti bohů jiných nadarmo, a my že sobě modly děláme, statue a rytiny...“

O Očistci: „...očistec jest na světě od zlých lidí, po smrti jen peklo a nebe...“ (řekl Tomáš Nečas podle Jana Jurdy)

O modlitbách za mrtvé: „...bláznivá věc jest, se za umrlé modlití a jim pomoci chtítí...“ (řekl Tomáš Nečas podle Jana Jurdy) Mše svaté po smrti jsou tak platny, jako kdyby se chcíplému koni oves předložil.

O mámení: „...všelijaké fortelní nástroje máme a červenou subtilně k obrazu Panni Maryje postavující, což modlářství jest...“ (Nečasové podle Jurdy a Budařové)

O růženci: „...růženec se modlití darebná a Bohu nemilá věc jest...“ (řekl Tomáš Nečas podle Jana Jurdy) „...velkému zernečku říkajíce velkej suk, na malým malej suk...“

O služebnících církve: „...vaši kněží při mši a u oltáře jen myslí, co dělá kuchařka a jaká bude pečenka...“ (řekl Tomáš Nečas podle Jana Jurdy) „Lutriánští kněží jsou spravedlivější, protože jsou se svejma ženami odevzdáni.“

Vyšetřovatelé mluvili o kacířské víře jako o luterské.

1734

Při vyšetřování druhého velkého kacířského incidentu bylo objeveno několik prorockých či apokalyptických spisků.

Někteří z vyslýchaných o sobě mluvili jako o katolících, zřejmě tedy jako o členech obecné církve.

Z reprodukce kázání vyplývají velmi podobné výpovědi, jaké zaznamenali už i vyšetřovatelé prvního procesu. Snad jen mírně převažuje důraz na spásonostnost večeře Páně pod obojí způsobou. A také se objevuje více rekurzů k Husovu učení.

Vyšetřovatelé označovali tentokrát kacířskou víru za husitskou.

1762

Opět se objevují námitky proti očištění, ctění obrazu, přímluvě svatých, růženci, odpustkům, půstu, papeži, svěcené vodě a římskokatolické formě vysluhování.

1782

Věřím:

- v Boha Otce, Syna i Ducha svatého jinak nic nevím.
- svatou Trojici.
- dvanáct článků Apostolika, všemohoucího Boha a dvě svátosti.
- dvě svátosti, jak je ustanovil Kristus.
- deset přikázání božích.

Věřím, že musíme Boha nade všechno milovat a bližního pro Boha.

Věřím, že mne Bůh stvořil a že máme přikázání boží zachovávat a v neděli že nemáme pracovat.

Evangelická víra:

Evangelickou víru pokládám za dobrou, že pochází z ráje.

Naše víra je založena na Kristu Pánu a Kristus Pán je skála jeruzalémská, za zemřelého se nemodlím, co jsem v té víře a jsem v ní přes 40 let od svatby. Protože mám tu víru v srdci, byla bych falešná osoba, kdybych od ní odstoupila.

V té víře jsem již od roku 1762, byl jsem sice tenkrát skrze bití přinucen katolickou vírou až do obdržení Tolerančního patentu držeti, nejčco ale od ní veřejně odstupuji.

Nutnost této víry:

Byla bych obtížena ve svém svědomí, kdybych se obrátila k jiné víře. Nemohu být spasena, kdybych byla katolička.

Poznala jsem to celým srdcem, tak tedy celým srdcem chci v té víře zemřít.

Protože jsem se v té víře zrodila nechci od ní odstoupit.

Jsem už starý a v čem jsem se narodil, v tom i zemřu.

Tu víru jsem si však zamiloval, neboť zpíváme v našich zpěvnících, že máme přijímat večeři Páně pod obojí způsobou a kdo tak nečiní, že se má bát plamenů pekelných.

Líbí se mi to pro přijímání podobojí a že to Kristus Pán při poslední večeři ustanovil.

Zdroje víry:

Vím to, co mě otec naučil a co jsem pochopil z knih a modliteb, ostatní se musím naučit od učitele.

Jsem v tom vyučen od otce a matky, více nejsem vyučen než z modliteb a že mám Boha milovat a ctít.

Chodil jsem do školy ke svému strýci, bratru mého otce, co mě vyučil, to věřím.

Evangelický katechismus znám z paměti, ale ne celý.

Věřím, co mi podává Motěšický katechismus.

Věřím podle evangelických zpěvníků.

Můj muž měl knížku, z níž jsem poznala, že tato víra je dobrá.

Mám víru svého otce a chci v ní umřít.

Když se muž modlí, modlím se s ním.

Písmo:

Poněvadž takový patent přišel, může se Slovo boží číst a to já tedy chci držeti.

V evangelickém náboženství se mi líbí bible.

Dobré skutky:

Každá víra je spasitelná, když jsou při ní dobré skutky.

Znalosti:

Nic nevím, věřím v Boha a svatou Trojici a ostatní věřím vše, jak jsem se naučila.

Mnoho nevím, v mládí jsem věděla více, ale už jsem všechno zapoměla, musím se zase učit.

Z paměti mnoho neznám, jen co vidím, víra se líbí a když je muž, jak bych mohla být jiná.

Nemohu příliš mnoho vědět, protože nám před několika lety vzali knihy a nesměli jsme se to učit.

Naučila jsem se za několik týdnů něco z Krmanova katechismu, znám už skoro polovinu.

Učení:

Umím zpívat a modlit se, věřím ve dvě svátosti – křest a večeře Páně – ostatní se ještě naučím.

Písmu svatému ještě nerozumím, teprve se evangelickou víru budu učit.

Spasení:

V každé víře, kterou provázejí dobré skutky, lze být spasen.

Nevěřím:

- nic jiného než pouze, co zákon Páně obsahuje a požadují lámání chleba; v nic jiného nebudu věřit ani kdyby přišel anděl z nebe.

- lidským nálezům.

- očistec, ani modlitby za mrtvé, ani přímluvy, jen v samého Pána Boha.

- škapulíře, odpustky a mši svatou.

- užitečnost soch.

- užitečnost mše svaté, odpustků, růžence a vzývání svatých.

- že nám svatí mohou dát nebe.

2. Velká Lhota u Dačic

„Lhota, Šach a Radlice
(vy)utrply nejvíce,
když musely o vesnicích
vypůjčovat růžence.“¹⁸¹

Slova pamětní listiny, jež do makovice nové střechy věže farního chrámu v Telči 7. září 1782 byla složena, v roce „největšího nebezpečí přestupování, když již po uveřejnění patentu o toleranci v roce minulém 16 duší ve farnosti Myslovské spojené s Teleckou od pravé víry k vyznání augsburskému bylo odpadlo. Kněží počtem 14 nad Teleckým Kristovým ovčincem r. 1782 bdělo, aby vlk, který nedávno, t. j. 28. srpna t. r. z Uher k osadě naší a to k dědině Šachu, Daniel Bezko, evangelické, jak volají, nauky přísluhovatel, byl přišel, většiny neuchvátil, neudusil.“¹⁸²

„Ačkoliv jesuitské koleje v Telči a v Jindřichově Hradci a protireformační úsilí cílevědomě a houževnatě u nás si vedlo, zůstávaly v zapomenutých, odlehlých vesnicích tajní vyznavači evangeličtí a bratrství napořád a zkazky i přímá poučení z knih „zapovězených“ a tajně uchovávaných dědily se. Hned v roce vydání tolerančního patentu 1781 ustavila se evang. církev ve Velké Lhotě a seskupila okolní dědiny kolem modlitebny a fary 18. května 1782 povolené. Z dob pronásledování nekatolíků zachována pověst o schůzkách evangelíků v Šachu (u Příbyla, dle jiných u Nováků ve stodole, v komoře, ve sklepě). Také ve Volfířově scházeli se nekatolíci ve sklepě Kolářově. Bylo prý v obci mnoho biblí a jiných knih evang. spáleno. Nyní zavládla v našem kraji snášlivost náboženská; ale byly doby, kdy příslušníci obojího vyznání evang. ani mezi sebou nežili ve svornosti. A poměr mezi evang. a katolíky býval časem velice příkrý.“¹⁸³

2.1 Dačicko a Telčsko, reformační kořeny v kraji a počátek rekatolizace

V této sondě bude věnována pozornost oblasti zahrnující obce, jejichž obyvatelé se staly členy evangelických sborů vzniklých ve Velké Lhotě u Dačic. Jedná se tedy o panství Telč a Dačice a statky Řečice a Kostelní Vydří, resp. farnosti Volfířov, Telč, Studená, Český Rudolec, Lipolec, Kunžak a Strmilov. Území leželo nedaleko zemské hranice, správně se jednalo v průběhu času o kraje bechyňský, tábořský, budějovický a

¹⁸¹ Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Památník reformované církve Českomoravské obsahující popsání všech sborů evangelických h.v. v Čechách a na Moravě v jubilejním roce 1881 stávajících. Praha: Spolek Komenského, 1881, s. 201.

¹⁸² Tiray, Jan. Vlastivěda moravská. II. Místopis Moravy. Díl IV. Jihlavský kraj. Telecký okres. Brno: Nákladem Musejního spolku, 1913, s. 80–81.

¹⁸³ Tiray, Jan. Vlastivěda moravská. II. Místopis Moravy. Díl IV. Jihlavský kraj. Dačický okres. Brno: Nákladem Musejního spolku, 1925, s. 34–35.

jihlavský, procházely tudy hranice pražského a olomouckého arcibiskupství, resp. biskupství českobudějovického a brněnského.

Kraj má minulost valdenskou,¹⁸⁴ husitskou,¹⁸⁵ utrakvistickou, luterskou¹⁸⁶ i bratrskou.¹⁸⁷ Z nedaleké Jemnice vyhnal roku 1546 Jindřich Meziříčský františkány a vydal pro své panství luterský církevní řád. Další držitel Jemnice, Jindřich Zahrádecký ze Zahrádek, byl komorníkem Bedřicha Falckého. (I v Zahrádkách byla komunita Bratří.)¹⁸⁸ V Budkově a Oponěšicích se k evangelictví hlásili obyvatelé veřejně ještě po polovině 17. století. Dačice, držené do počátku 17. století Krajíři z Krajku, byly ze čtvrtiny bratrské a ze tří čtvrtin utrakvistické. Telči vládli sice věrně římskokatoličtí páni z Hradce, ale roku 1584 vytkl Zachariáš z Hradce telčskému (ženatému) faráři a děkanu Janu Ledčarovi „luteránské smýšlení“.¹⁸⁹ O počtu evangelíků v Telči a jejím okolí svědčí i čísla obrácených: v roce 1661 luteránů 8, 1663 luteránů 51 a 6 pikartů (českých bratří), 1664 40 rodin, 1665 2, 1666 9, 1667 92, 1668 3 husiti a 5 luteránů.¹⁹⁰ Rovněž nedaleká Česká Olešná byla i v šedesátých letech 17. století zcela nekatolická a jejího pána Adama Ostrovského ze Skalky označují prameny za „haereticus pertinacissimus“.

Snahy o potlačení evangelického živlu otevřela instrukce Jáchyma Oldřicha z Hradce telčskému purkmistrovi z ledna 1597 nařizující pokutování schůzek Bratří, luteránů i kalvinistů. Rovněž Vilému Slavatovi bylo dokládáno, že utiskuje své protestantské poddané.¹⁹¹ Na slavatovské statky byli záhy po bělohorské bitvě posláni jezuité z jindřichohradecké koleje. Např. v Počátkách či v Žirovnici byla většina obyvatelstva podobojí či luterská. Působil mezi ním P. Václav Rauschar (dětem rozdával veršovaný katechismus a písně) a už roku 1622 přestoupilo v Počátkách 915 duší a v Žirovnici 135.¹⁹² (Z Počátek i Horních Dubenek je doložena rovněž početná emigrace do německých i uherských zemí. Do Myjavy vedly nezřídka zřejmě i kroky zdejších tajných evangelíků.)¹⁹³

Roku 1651 byla v Telči založena jezuitská kolej; což vedlo mimo jiné také ke zlepšení obsazenosti okolních římskokatolických far, které byly povětšinou od vydání Obnoveného zřízení zemského prázdné (např. Volfířov až do roku 1712).

¹⁸⁴ Srov. Molnár, Amedeo. Valdenští. Evropský rozměr jejich vzdoru. Praha: Kalich, 1973, s. 125–130.

¹⁸⁵ Pomineme-li význam Jihlavy, obsadilo např. roku 1464 Telč vojsko Jiřího z Poděbrad.

¹⁸⁶ V Jihlavě působil jako farář přední Lutherův spolupracovník Paul Speratus (1484–1551) a pozdější luteránský biskup v polské Pomezanii, který během svého žalářování (odsouzen k smrti) v Olomouci složil píseň Přišlo k nám o padlým. Viz. Evangelický zpěvník. Nr. 246. SR ČCE: Lahr/Baden, 1979.

¹⁸⁷ Hrejsa, Ferdinand. Sborové Jednoty bratrské. Praha, 1939.

¹⁸⁸ Srov. Hrejsa, Ferdinand. Sborové Jednoty bratrské. Praha: nákladem vlastním, 1935.

¹⁸⁹ Tiray, Jan. Vlastivěda moravská. II. Místopis Moravy. Díl IV. Jihlavský kraj. Telecký okres. Brno: Nákladem Musejního spolku, 1913, s. 77.

¹⁹⁰ Tiray, Jan. Telecký okres, s. 79.

¹⁹¹ Srov. Petrůň, Josef. Staroměstská exekuce. Praha: Brána, 1996.

¹⁹² Bílek, Tomáš Václav. Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618. Praha: nákladem Musea Království českého, 1882.

¹⁹³ Památník věnovaný duchovnímu pastýři Pavlu F. Lanštjákovi v upomínku na věrnou službu 1884 – 1929. Horní Dubenky, 1929. Šteříková, Edita. Stručně o pobělohorských exulantech. Praha: Kalich, 2005.

2.2 prameny a bádání

Ve Velké Lhotě u Dačic byly v prvním tolerančním desetiletí založeny dva evangelické sbory, luterský a reformovaný, a během 19. století zde vznikl i jedinečný komplex dvou evangelických kostelů, dvou far a jedné márnice. Bohaté archivy obou sborů nabízejí badatelům unikátní materiál pro studium tolerančních církví, včetně komplikovaného soužití dvou evangelických konfesí. Kromě sborové korespondence (včetně té s orgány nadřízenými, státními i římskokatolickými) a protokolů, případně úředních dokumentů,¹⁹⁴ je cenným pramenem zvláště pamětnice, kterou začal záhy po svém příchodu vést první pastor augsburského vyznání.¹⁹⁵ Pozoruhodný doplněk představuje také korespondence luterských duchovních s Michalem Institorisem Mošovským uložená v Lyceální knižnici Bratislava (Slovenská akadémia vied). Vedle tolerančních přihlášek (MZA B1 R11) je pro poznání zdejšího tajného evangelictví základním pramenem materiál z let 1763–1765 uložený v Moravském zemském archivu (Acta criminalia tribunalis Moraviae, inv. č. 983. Die dem Iglauer Halsz Gericht ad inquirendum übergebene in 68 Personen bestehende Ketzere 1763–65). Ten lze doplnit příslušnými matrikami, gruntovnicemi, katastry a zpovědními seznamy.¹⁹⁶

Badatelsky se zdejšími předtolerančními evangelíky zabýval v širším vymezení především Jiří Melmuk,¹⁹⁷ a rovněž Eva Melmuková.¹⁹⁸ Početnější jsou historicko-beletristická zpracování.¹⁹⁹

2.3 tajní evangelíci

2.3.0 stopy tajných evangelíků v kraji

O hojném výskytu tajných evangelíků svědčí, vedle porůznu rozsetých pramenů, a oproti jiným oblastem i řada pověstí vázaných na konkrétní místo v krajině.

V Heřmanči žil ještě v roce 1671 tajný kazatel, tesař Jiří, označený zpovědním seznamem za „minister satanae“.

¹⁹⁴ Další prameny jsou rozesety do: MZA Velkostatek Telč inv. č. 212, 213, 214, 215, 216, 497 a Ordinariát Brno inv. č. 106 (A 15, kart. 72).

¹⁹⁵ Boczko, Daniel (ad.). Memorabilis queadam Ecclesiae Euangelicae Magno Lhotensis a primordiis eius... Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě L-III-D-1.

¹⁹⁶ Šimák, Josef Vítězslav. Zpovědní seznamy arcidiecése pražské z let 1671–1725. Bechyňsko. Praha: Historický spolek, 1928.

¹⁹⁷ Melmuk, Jiří. Předtoleranční evangelictví jižní Vysočiny 1621–1782: rukopis disertační práce na KEBF. Telč, 1976.

¹⁹⁸ Melmuková, Eva. Neznámé Telčsko. Kdo žil na vesnicích bývalého telčského panství. Telč: Muzejní spolek v Telči, 2001. Manželům Melmukovým děkuji za cenné připomínky ke zpracování této sondy.

¹⁹⁹ Pelíšek, Josef. Církev evang. reform. ve Velké Lhotě (u Dačic). Brno: nákladem ref. presbyterstva ve V. Lhotě, 1882. Hamza, František. Šimon kouzelník. Román kněze buditele. Z duše rodného svého kraje vypsál a vypravuje... Havlíčkův Brod: Vysočina, 1970. Melmuková-Šašecí, Eva. Setkání po dvou stoletích. Praha: SR ČCE, 1985.

V březnu 1736 byl v Kunžaku při nočním kacířském shromáždění zadržen „husitský kazatel“ Jindřich Lainik, kunžacký měšťan Jan Křížan s manželkou a Anna Malatová. Všichni zemřeli ve vězení.²⁰⁰

7. října 1736 byl v Telči na základě obvinění z kacířství uvězněn mlynář Lukáš Chadim z mlýna Drdáku (nedaleko obce Řídelov), řečený Křen. Tajní evangelíci se dokonce k schůzkám v Drdáku svolávali malým zvonkem. (Ten byl pak dalšími majiteli mlýna věnován roku 1857 hornodubeneckému sboru a od roku 1904 je v telčském museu.)²⁰¹ Spolu s Chadimem byli pro „husitské kacířství“ odsouzeni i další muži.²⁰²

V únoru 1744 bylo zadrženo pro kacířství několik obyvatel Valtínova. Z nichž zvláště truhlář Jan Laitkeb vykazoval trvale znaky kacířství.

V letech 1762–1763 proběhl proces s necelou dvacítkou kacířů z Brtnice, o kterém se ještě zmíníme. Na něj navázalo pátrání po kacířských knihách v okolí Horních Dubenek, během něhož byla mj. vyslýchána i snacha výše jmenovaného mlynáře Lukáše Chadima, Marie Křenová.²⁰³

Roku 1775 byla v Šachu donucena vypít kolomaz kacířka Marianna Macků. Evangelická tradice později příběh ještě doplnila: „Učinivše první doušek, usmála se trýznitelům na truc, řkouc: To je sladké; dejte mně ještě jednou. Musela pít dále, až raději duši vypustila, nežli by zapřela víru srdce svého. Na Mackových vrších dosud se ukazuje místo, kde statečná tato žena od svých pohřbena jest.“²⁰⁴

V lednu 1776 ohlásil v Jindřichově Hradci studenský duchovní Vavřinec Zwach (Žvach) kacířské schůzky a distribuci kacířských knih u Josefa Brchaně z Valtínova.²⁰⁵ Otec i syn Brchaňovi byli uvězněni. Krajský úřad sice posléze nařídil propuštění těch „dvou husitů“, ale žádal složení kauce a záruku římského katolíka. Obojí poskytl jindřichohradecký konšel Johannes Frey.²⁰⁶

Těsně před vydáním Tolerančního patentu byl uvězněn pro kacířské schůzky zahrádecký rolník a tkadlec Matěj Kolman. (Jeho pravnucek později popsal důmyslnou skrýš bible, kterou si jeho předek vyrobil ve stavu.) Propuštěn byl až po vydání Tolerančního patentu a přinesl o něm zprávu do Zahrádek, kde si pak přes Horní Uhry

²⁰⁰ Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského (1921), s. 99.

²⁰¹ Tiray, Jan. Telecký okres, s. 79.

²⁰² Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí, 100. Vyloučeno není, že se jedná o tentýž případ a jindřichohradecký vikariát jméno zaměnil.

²⁰³ Vítková, Martina. „K víře evangelické se přiznávám.“ Svět nekatolíků na jihozápadní Moravě a proměny toleranční doby: diplomová práce na FF JU v Českých Budějovicích. České Budějovice, 2008. Viz její příspěvek v Macek, Ondřej (ed). Po vzoru Berojských.

²⁰⁴ Pelíšek, Josef. Církev evang. reform. ve Velké Lhotě (u Dačic), s. 11.

²⁰⁵ Rezek, Antonín. Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy. Praha: vlastním, 1887, s. 141. Lanštlák, Pavel F. Založení ev. Církve a. v. v Hor. Dubenkách. In Památník věnovaný duchovnímu pastýři Pavlu F. Lanštlákovu v upomínku na věrnou službu 1884 – 1929. Horní Dubenky, 1929, s. 65.

²⁰⁶ Srov. Martínková, Lenka. Dějiny pelhřimovského děkanství v letech 1620–1790. Vlastivědný sborník Pelhřimovska 12 (2001), s. 3–46.

opatřili původní znění patentu a ve vlastnoruční přihlášce se nadto dožadovali jeho veřejné publikace.²⁰⁷

Při úbočí Javořice je „Studánka Páně“, kde rovněž podle tradice docházelo ke schůzkám tajných evangelíků i k vysluhování večere Páně pod obojí způsobou.²⁰⁸ Jedno ze shromáždění bylo vyzraženo a evangelíci narychlo ukryli bohoslužebný kalich do studánky. (K místu jsou vázány i pověsti mariánské.)²⁰⁹

Na pozemku Františka Kolmana ze Zahrádek byly v březnu 1894 odkryty kosterní pozůstatky jistého Hřavy (Řava) z čísla 23, který byl zřejmě ubit při cestě ze své (pravidelné) návštěvy evangelických bohoslužeb v Myjavě. Roku 1895 byly kosti pohřbeny na nově posvěceném evangelické hřbitově. (Jelikož je událost spojována rovněž se studeneckým duchovním Zwachem, lze ji zasadit do sedmdesátých let 18. století.) Hřavovi (Řavovi) ze Zahrádek se hlásí po Tolerančním patentu jako evangelíci, přičemž je duchovenský komisař označil za husity.²¹⁰

Sumrakovská stodola u čp. 27 je zas spojena s opisovačem kacířských knih Pavlíkem, který si stolek se svíčkou obkládal snopy, aby nebyl pozorován.²¹¹

2.3.1 1763

Před svatodušními svátky roku 1763 proběhla pouť do kostela Nejsvětější Trojice v Klášteře u Nové Bystřice spravovaného řádem Paulánů, které se účastnili spolu s dalšími poutníky i farníci ze Šachu, Radlic, Velké Lhoty a Volfřova. Zde se setkali s predikantem – jakýmsi Bernardem majícím základnu snad v Žitavě. Tento predikant pravděpodobně oblast již několikrát navštívil a byl tedy zdejším tajným evangelíkům znám. V Klášteře se jej ujal Jiří Štěrba, odvedl jej do Radlic a ubytoval u sebe.²¹²

23. května 1763, na svatodušní pondělí, sloužil v kostele sv. Trojice nedaleko Šachu volfřovský farář Vavřinec Ruffus mši. Tento nevelký kostel zčásti skrytý lesem byl postaven protestanty krátce po vydání Rudolfova majestátu a zasvěcen sv. Duchu, v následujících letech jej převzali a přejmenovali římstí katolíci. Mohlo se do něj vejít přibližně padesát i více lidí. (Jihlavský děkan Michael Loss, který byl členem komise

²⁰⁷ Vícekrát publikovaný případ, např. Lanštlák, Pavel F. Založení ev. Církve a. v. v Hor. Dubenkách, s. 118 či Melmuková-Šašecí, Eva. Setkání po dvou stoletích. – na základě NA Praha G 1/1 (karton 700). Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 104.

²⁰⁸ Do sedmdesátých let 20. století byl na studánce umístěn nápis: „Dle historických dokladů stojíme zde na místě všem věrným vyznavačům evangelia Kristova posvátném. Již od roku 1503 konaly se zde při každém pronásledování evangelíků tajné bohoslužební schůze. Zde čerpala se slova útěchy a posily, zde vzlažovala a utěšovala se mysl pro víru pronásledovaných.“ Srov. <http://www.telc-etc.cz/telc/>.

²⁰⁹ Pancíř, J. Studánka Páně. V Jihlavce (p. Horní Dubenky): Snaha, 1930.

²¹⁰ Lanštlák, Pavel F. Založení ev. Církve a. v. v Hor. Dubenkách, s. 115–117. Melmuková-Šašecí, Eva. Setkání po dvou stoletích. – na základě NA Praha G 1/1 (karton 702).

²¹¹ Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1–8. Praha: Oliva, 1995–1996, s. 296.

²¹² MZA Acta criminalia tribunalis Moraviae, inv. č. 983. Die dem Iglauer Halsz Gericht ad inquirendum übergebene in 68 Personen bestehende Ketzere 1763–65.

pro slavnostní přihlášky k Tolerančnímu patentu v jihlavském kraji, dokonce věděl, že byl postaven v roce 1609.)

Druhý den večer se konalo v kostele tajné shromáždění s predikantem. Klíče od kostela spravoval Pavel Jama z Šachu (č. 3). Od něj si je vyzvedl Jiří Štěrba a zároveň přinesl bohoslužebný kalich. Průběh shromáždění nelze zcela přesně rekonstruovat. Jistě byla vysluhována večeře Páně pod obojí způsobou. Po skončení shromáždění vykonali Josef Příbyl, Pavel Plachý a Jakub Smetana sbírku určenou pro predikanta, která vynesla dvacet osm stříbrných grošů.

Shromáždění bylo vyzraženo či udáno a záhy zahájil volfířovský duchovní vyšetřování podezřelých. (V kraji koluje pověst o mysliveckém mládenci, který kacířskou schůzku zahlédl a přes svůj slib, že účastníky neudá, se svěřil známému myslivci. Ten pak vše oznámil volfířovskému knězi. Druhý den byl mládenec nalezen zabitý bleskem...) ²¹³ Později byli k výsledkům přizváni pro velký počet „nakažených“ také jezuité z Telče a Jihlavy. ²¹⁴

Nejprve byl holí vyslýchán správce kostela Pavel Jama. Výsledkům zřejmě přihlíželi i ti, kteří teprve měli přijít na řadu. Jeden z těchto čekajících, Tomáš Příbyl, třicetiletý tkadlec z Radlic, situaci nezvládl a přiznal. Po jeho výpovědi začala druhá vlna výsledků, během které se doznal už i Pavel Jama. (Na následky vyšetřování zemřel 13. prosince 1763 ve věku šedesáti osmi let.) V této fázi bylo vyslýcháno skoro šest desítek lidí příbuzných k farnostem Pavlov, Český Rudolec, Studená, Kostelní Vydří, Telč a především Volfířov, ke kterým bylo o něco později připojeno ještě několik dalších osob z Třeště a okolí. (Vyšetřování v Třešti bylo na šachovském incidentu nezávislé, k pozdějšímu procesu byly osoby z třešťského panství přiřazeny, neboť pro jejich soudce se jednalo o jedno a totéž kacířství). Výsledky se odehrávaly na volfířovské faře a později na kancelářích jednotlivých panství (Telč, Český Rudolec, Kostelní Vydří), podle příslušnosti podezřelých.

Součástí výsledků byly i vzájemné konfrontace. Vyslýchání byli nuceni se souvztačně usvědčovat z účasti na shromáždění. Nejčastěji takto fungoval Jiří Štěrba, který byl pokládán za hlavního organizátora. (V protokolech je dochována poznámka, že byl po výsledku přilepen vlastní krví k lavici.)

Zároveň s výsledky probíhalo zabavování knih v celé oblasti. Misionáři chodili po jednotlivých domech a sbírali či hledali kacířské knihy. Nejvíce, dvacet tři, jich našli v Radlicích v domě Jiřího Štěrby.

²¹³ Srov. Pelíšek, Josef. Církev evang. reform. ve Velké Lhotě (u Dačic), s. 12. Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Památník reformované církve Českomoravské, s. 201

²¹⁴ Z této fáze vyšetřování protokoly zachovány nejsou, byly odeslány na olomouckou konsistoř. Jejich obsah však pravděpodobně kopírují konsistoriální sentence, které biskupství předalo krajskému hejtmanu s žádostí o potrestání.

Po výslechu všech podezřelých byla zpráva o výskytu kacírů předána olomoucké konsistoři, která byla rovněž požádána, aby zařídila jejich potrestání. Na žádost konsistoře o tělesné potrestání kacírů se věci ujal jihlavský krajský hejtman baron Sendler, který 23. července 1763 nařídil zahájit řízení před jihlavským hrdebním soudem.

Následovaly transporty obviněných do vězení. Nebylo však možné z prostorových důvodů umístit všechny zadržené v jednom městě. Proto byli někteří přesunuti do Znojma, Mikulova, Jindřichova Hradce a Brna (zdejší hejtmani obdrželi příslušný materiál), část zadržených zůstala v Telči a Dačicích. Jihlavský hrdební soud, před který byli kacíři pohnáni, pracoval ve složení: předseda baron von Tauber, soudní radové baron z Wiedernau, baron von Kreisel, baron z Hansperku, hrabě Schrattenbach, pan von Flamm, pan von Grumm, pan Prokop. Sekretářem tribunálu se stal Seidel. Jako guberniální koncipisté pracovali František Los a Jan Richter. Soudu zapisovali čtyři písaři.

V lednu 1764 začali být zadržení svázeni opět do Jihlavy, kde bylo připravováno hlavní přelíčení. V této době rovněž konstatovalo jihlavské hejtmanství nesrovnalosti v počtech zadržených osob.

Od začátku dubna do června 1764 probíhaly soudem organizované výslechy jednotlivých zadržených. O průběhu a výsledcích vyšetřování bylo informováno nově zřízené Moravské zemské gubernium v Brně a olomoucká konsistoř.

Jak ukazuje rozsudek a vývoj procesu, uvěřil posléze soud, že některá první přiznání na panstvích a farách byla vynucena násilím a chápal je jako méně hodnověrná. Naproti tomu se vyslyšení omezovali při dalších výsleších na přiznání pasivního vlastnění knih a to jen tam, kde o tom měl soud důkaz, jinak své předchozí výpovědi popírali a dokládali, že byly na nich násilně získány („...dostal jsem sto šedesát ran holí...“ „...páter misionář mě fackoval tak, že jsem padl k zemi...“ „...dostal jsem holí i karabáčem...“) Zvláště kategoricky popírali účast na večeři Páně a osobní setkání s predikantem. V případě vlastněných knih se valná část vyslychaných vmlouvala, že užívali jen modliteb v nich obsažených a nevěděli o tom, že by se jednalo o kacířské knihy. (Argumentovali tím, že v knihách nenašli nic proti římskokatolické víře.)

Např. Jiří Kovář při prvních výsleších vypověděl, že před šesti lety sice musel složit vyznání víry, přece si však podržel devět kacířských knih a nadále se dokonce scházel s podezřelými lidmi, špatně smýšlel o papeži, o očištcích, vzývání svatých, o večeři Páně i o dalších člancích víry pochyboval. U jihlavského soudu však tentýž popřel, že by kdy pochyboval o římskokatolické víře, nebo držel něco z toho, co obsahovaly jemu zabavené knihy. Vše, co na volfířovské faře přiznal, totiž že se nesrovnává s římskokatolickou církví, odmítá papeže jako hlavu církve, očištec,

odpustky, vzývání svatých, mši, večeři Páně pod jednou, přiznal jen ze strachu, že ho umlátí. Věří všemu, co římskokatolická víra k věření předkládá, při kacířské večeři Páně nebyl, nic neví, svědectví Štěrby je v této věci nepravé. Před sedmi léty musel skládat vyznání ve Volfířově, protože měl kacířskou bibli, po druhé do bludu upadl, poněvadž myslel, že ty knihy, které má, jsou dobré, nenašel v nich nic, co by bylo proti římskokatolické církvi... slibuje se polepšit.

Výslech vedený jihlavskými vyšetřovateli se zaměřoval na potvrzení či vyvrácení první výpovědi z farní či panské kanceláře. Vyslýchající byli ovšem také přesvědčeni o tom, že se podezřelí domluvili na zapírání.

Ze závěrečného usnesení vyplývá, že soud naznal, že kacířskou nákazou byly zasaženy celé obce a nikoliv pouze jednotlivci. Původ kacířství byl soudním tribunálem viděn v pouti do kostela Nejsvětější Trojice v Klášteře u Nové Bystřice (a tedy v Čechách), kam bylo obratem zasláno varování. Za cíl své práce si soud určil zamezit šíření kacířství a rozeznat (tedy oddělit) ty, kdo se na něm aktivně podíleli a ty, kdo byli toliko pasivními účastníky či příjemci. Podle soudu chtěl predikant rozšířit kacířství z Čech na Moravu a při této své činnosti se zaměřil na ty, kdo přišli v minulosti do styku s kacířskými knihami. (Ty se do oblasti dostaly mj. se saským vojskem.)

Jan Molín z Maršova a Veruna Příbylová z Lipnice byli osvobozeni pro negramotnost, byť u nich byly kacířské knihy rovněž nalezeny. Osmnácti zadrženým byla započtena dosavadní doba žalářování a byli propuštěni. Osm mužů bylo odsouzeno k ročnímu vězení na Špilberku (včetně sedmdesátiletého Jana Doležala), dalších sedm k trestu tamtéž v rozsahu půl až čtvrt roku. Tři ženy (Rosina Doležalová, Voršila Koubová, Kateřina Kovářová) dostaly po roce v olomoucké věznici. Patnáct osob mělo konat práci v okovech na panském po různě dlouhou dobu (od půlroku po šest neděl).

Rozsudek byl vynesena 16. října 1764, následovaly církevní exkomunikace.

2.3.2 1781/1782

Jak již bylo naznačeno výše, dostala se informace o vydání Tolerančního patentu do kraje po propuštění žalářovaného zahrádeckého Matěje Kolmana.²¹⁵ Během ledna sestavovali mezi sebou evangelíci z jednotlivých societ soupisy přihlášek. (V roli velkohotecké „spojky“ fungovala Mariana Vavřincová, úředně vedená jako žebračka.) Zřejmě již nezávisle na sobě je pak počátkem února 1782 přinášeli zástupci jednotlivých společenstev na své příslušné (a překvapené) vrchnostenské úřady. Za Lhotu tak učinili Josef Jelínek a Jakub Tvrz. Po tomto „vytrysknutí kacířstva“ zmobilizoval krajský úřad místní duchovní, kteří v dotčených obcích zintensivnili výuku katechismu. Následovaly hromadné odhlášky dosahující na některých místech až

²¹⁵ Podrobněji viz Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782. Země Morava. Kraj II. Jihlava. Praha: SR ČCE, 1987, s. I–XI.

sedmdesáti procent. (Většinou však tyto odhlášené nacházíme v prvních letech tolerance znovu mezi členy evangelických sborů.) V poslední únorové dekádě začala pracovat komise pro toleranční přihlášky. Duchovenským komisařem byl ustaven jihlavský děkan Michal Loss. (Dvorský dekret z 2. ledna nařizoval první hromadné přihlášky zkontrolovat důkladnějšími osobními přihláškami.)

Od 25. února do 6. března 1782 pak komise zasedala v kanceláři telčského panství. Až na řídké výjimky jsou odpovědi přihlašovaných nebývale stručné. Je z nich zřejmá naprostá nechuť diskutovat o důvodech změny konfese. Jihlavský děkan Loss evangelíky ujišťoval, že člověk může být spasen v každé křesťanské víře, ale především v římskokatolické církvi. Vyvracel učení o dvou svátostech, o nepotřebnosti mše, o přijímání podobojí, odůvodňoval vzývání svatých a nutnost očistce. Na konci přihlášky se vždy modlil k Duchu svatému, aby se nekatolíkům dostalo daru pravé víry. Obdivuhodná je např. častěji citovaná²¹⁶ přihláška patnáctileté Alžběty Jamové ze Šachu, vnučky výše zmiňovaného, ubitého Pavla Jamy, která se nechala k evangelické víře zapsat jako jediná z celé (zastažené) rodiny. Písař u její přihlášky poznamenal: „Je v katolické víře dobře vycvičena, takže se zdá, že k tomu bludu byla od někoho přivedena, když nezná ani to nejmenší z evangelické víry. Byla důkladně tázána, aby jméno takového svůdce od pravé víry vyznala. To vše marné a ona nic vědět ani to nejmenší vyrazit nechtěla.“²¹⁷ (Hned po ní přišel na řadu čeledín sloužící ve stejném čísle.)

Ve své závěrečné zprávě usoudila komise, že několik bludařů svedlo ostatní a že všichni přihlašovaní měli velmi dobré znalosti římskokatolické věrouky. Zástupce panství se zároveň hejtmanství táže, zdali se nejedná vlastně o zjevné tupení samospasitelné víry. Jihlavský krajský hejtman Clement von Bossi v průvodním dopise přihlášek píše, že nekatolíci nic o evangelictví nevědí a chtějí být teprve učeni. Soudí, že jsou to husiti. Je známa už i jejich dřívější neposlušnost. Nelze je pokládat za příslušníky ani jednoho z tolerovaných vyznání. Poukazuje také na to, že mají dobré znalosti římskokatolického náboženství, ale přesto navrhuje, aby byli předáni, po dobrém či po zlém, k vyučování římskokatolickému duchovenstvu. Upozorňuje, že jim muselo být půjčeno obilí k obživě i setí a že v žádném případě nebudou moci zaplatit pastora či učitele. Pokud jej i zaplatí, upadne jejich hospodářství. U většiny z nich se podle hejtmana spojuje tvrdošijnost se zahálkou. Nové vydávání peněz bude na újmu zemských a jiných poplatků. Duchovenský komisař pak ve své relaci rozdělil evangelíky do tří skupin, na ty kteří mají výborné znalosti evangelického vyznání, na ty se znalostmi průměrnými a na ty, podle jeho soudu, bez znalostí. Hlavní důraz konvertiti kladli především na nutnost přijímání podobojí a dvě svátosti. Přes veškerou intenzivní snahu (kterou mohou světší členové komise dosvědčit) se mu nepodařilo

²¹⁶ Melmuková-Šašecí, Eva. Setkání po dvou stoletích. Praha: SR ČČE, 1985.

²¹⁷ Citováno podle Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782. Země Morava. Kraj II. Jihlava. Praha: SR ČČE, 1987 s přihlédnutím k originálu.

téměř nikoho přivést k záchraně a odvrátit od falešného učení. Mnozí z kacířů nabízeli i vlastní hrdlo, jen aby nemuseli odstoupit od svého přesvědčení.

11. března začaly přihlášky v Dačicích a trvaly až do 24. března. Následovaly přihlášky obyvatel statku Kostelní Vydří.

Dopisem z 18. května 1782 byla guberniem velkolhoteckým povolena stavba modlitebny.²¹⁸ Guberniální přípis vznikl na základě velkolhotecké žádosti a, jak plyne z jeho obsahu, po konzultaci s jihlavským hejtmanem. Evangelíci si mohli vybrat, zda stavbu uskuteční ve Velké Lhotě, či v Šachu. Krajský hejtman se ovšem spíše přikláněl k umístění v Šachu, protože zároveň byl pojat úmysl umístit ve Velké Lhotě římskokatolického kaplana. Evangelíkům bylo rovněž umožněno povolát dva učitele, resp. pastora a učitele dětí. Nebylo jim však povoleno získat zpět od římskokatolické církve onen konfiskovaný kostel sv. Ducha (sv. Trojice), o který žádali. Císařovo nařízení z 18. března 1782 sice umožňovalo půjčovat protestantům nevyužívané římskokatolické kostely, či dokonce i ty bývalé evangelické, ale žádostem vesměs nebylo vyhověno se zdůvodněním, že kostel je přeci jen občas římskokatolickou církví užíván.

7. září byl guberniem potvrzen za velkolhoteckého luterského pastora třicetiletý Daniel Boczko (1751–1806).²¹⁹ Po otci uherský šlechtic snad z Liptovska (Liptovského Mikuláše), absolvent bratislavský, někdejší student jenský. Ten také 27. září 1782 přibyl do Šachu spolu s o rok mladším Janem Michnou, který se ve sboru měl stát učitelem.²²⁰ Daniel Boczko poprvé vedl bohoslužby a přednesl kázání o 17. neděli po Trojici. Své první kázání nechal na památku vytisknout v Jindřichově Hradci.²²¹

Z dopisů, které adresoval třicetiletý Boczko svému bývalému nadřízenému Michalu Institorisu Mošovskému, vyplývá, že první lhotecký kazatel byl do oblasti poslán spíše, aby situaci nově vznikající církve stabilizoval, posoudil, připravil půdu pro příchod

²¹⁸ Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-D-1d.

²¹⁹ Nebo již 20. srpna 1782. Srov. Boczko, Daniel (ad.). *Memorabilis queadam Ecclesiae Euangelicae Magno Lhotensis a primordiis eius...* Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-D-1.; Burian, Bohuslav – Burian, Ilja (ed.). *Vlastní životopisy prvních tolerančních kazatelů a. v. příšlých ze Slovenska*. In *Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví*. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 21. Rychetský, Čestmír. *Kazatelé a sbory české národnosti církvi A.V. a H.V. v Čechách a na Moravě 1781–1918*. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983. Čapek, Jan Blahoslav. *Československá literatura toleranční 1781–1861*. 1. Praha: Čin, 1933, s. 270–272.

²²⁰ Burian, Bohuslav – Burian, Ilja (ed.). *Vlastní životopisy prvních tolerančních kazatelů a. v. příšlých ze Slovenska*. In *Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví*. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 33.

²²¹ Prwnj Kázanj které s Božj Pomocj, A miłostiwjým cýsařským a král'owským Dowolenjm swé milé Welko=Lhotecké Cýrkwi w Gihlawském Kragi w Morawě, Augsspurského Wyznánj se přidržegjcy w Neděli XVII po Swaté Trogicy [= 15. září] předložil a na Památku wytł'ačiti dał DANIEL BOTZKO, Té Cýrkwe prwnj Słowa Božjho Kazatel'. S Powolenjm Cýsařsko=král'owské Cenzury. W Gindřicho=Hradcy, wytisštěná w Ignácya Wogtëcha Hilgartnera, Roku Páně 1782.

dalších kazatelů a získal v první vlně co nejvíce proselytů. (Těžko říci, zda sám počítal s tím, že zde zůstane déle či trvale.) Kromě toho byl velký důraz položen na uchránění pozic církve a.v. proti „helvétům“. Rovněž se zdá, že jeho mise byla podpořena jakýmsi darem ve výši tří tisíc zlatých.²²²

Boczkovy dopisy z října a listopadu 1782 jsou plné nadšení ze vznikajících církví. Objevuje se v nich jen jediný stín – v reakci na množící se počet evangelíků v Horních Dubenkách a okolí tam chtějí římsští katolíci umístit kaplana. Je proto třeba oba sbory (Dubenky i Humpolec) co nejrychleji obsadit. Pro budoucí pastory zatím mají jen dvě stě zlatých, ale „snad přidají“...

6. února 1783 sdělil Boczko Mošovskému, že situace kolem sborů Humpolec, Horní Dubenky a Velká Lhota je nesnadnější, než se dříve domníval. Nejbližší k povolení mají z nových sborů v kraji Humpolečtí (Lhota již byla povolena), kteří zaslali svou žádost krajskému hejtmanovi i agentu Drozdíkovi do Vídně. Jen obtížně však odolávají svodům nedalekých helvetů z tábořského kraje (Moravec) – těm však sbor dosud povolen nebyl. Aby zabránil ztrátě Humpoleckých a získal jejich důvěru, slíbil jim podávat večeři Páně pod lámáním chleba. Upozorňuje, že na třebíčském panství (Horní Vilémovice) už byl uveden pastor h. v., který by mohl svým přemlouváním zmást některé „slabomyslné lidi“, aby se přihlásili k helvetské bohoslužbě. Příslušným luteránům z kraje rovněž slíbil vysluhovat lámáním chleba. Boczko se domnívá, že pokud by Vilémovickým nabídl vysluhování chlebem, přešli by k a.v. Žel se „Čechové odtahují od bratislavských oltářů kvůli krucifixu a kvůli svíčkám...“ Z Bratislavy nebo z Modré jsou ochotni přijmout zdejší evangelíci pastory jen pod tou podmínkou, že jim budou vysluhovat chlebem. Velkou chybu udělal podle Boczka pastor Jan Laho z Krucemburku, když zprvu odmítl Čechům sloužit lámáním chleba. Kdyby to udělal hned na začátku, tak by nevznikly mnohé z helvetských sborů. Laho už to však pochopil a v Krucemburku i v Humpolci tak vysluhuje. Dopis končí povzdechem nad nepřátelstvím římských katolíků a nad tím, že už nechtějí od 1. ledna zapisovat k a.v. nové rodiny. „Říká se o mně, že stále jen lamentuji, ale já nelamentuji...“ ...jen nedostáváme slíbené platy. Hlavně je třeba rychle obstarat pastora a učitele pro Humpolec.

V dopise z 21. února 1783 píše Boczko, že posílá do Bratislavy dva studenty, Ignáce Karáska ze Strmilova, který je narozen z evangelických rodičů, a Antonína Švehlu, také za Strmilova, který má sice římskokatolické rodiče, ale přihlásil se do církve a.v. Mohli by z nich být dobří učitelé či duchovní. (Ani jeden se mezi pozdějšími tolerančními pastory však nevyskytuje.) Z Dubenek si během několika neděl přijdou do Bratislavy pro pastora. Povolení již mají, nyní shánějí mezi sebou peníze. Pokud se najde nějaký donátor, měli by dostat sto exemplářů Nového zákona. I on sám si prosí o nějaké nové knihy.

²²² Knihnice ev. a.v. lycea v Bratislave. Rkp. fasc. 350, 595/1, 595/2, 595/3.

V dopise ze 14. května 1783 Boczko zmiňuje, že ne vše lze dopisu svěřit, že neví, kdo všechno jej může číst. Zároveň slibuje, že přes velký tlak a potíže udělá vše pro to, aby věc s Dubenkami a Humpolcem dotáhl do konce. Mošovského spis o lámání chleba²²³ nechtějí ti „hloupí nadšenci“ vůbec přijmout. Podobně je na tom s prodejem i Laho. „Kdyby někdo vydal výklad Zjevení Janova podle jejich přání, tak by to četli, poněvadž se tam mnoho povídá proti papeži...“

Podle dopisu z 21 srpna 1783 dostali Humpolečtí povolení k povolání pastora. Boczko pro něj půjde do Uher. Je třeba spěchat – kvůli sousedním kalvinistům, resp. „staročeským bláznům“, kteří si nyní také hledají pastora (Moraveč). (Dostanou nejspíš nějakého dalšího žebráka, co neumí ani česky.) Kdyby ho dostali dříve než Hulmpolečtí, snadno by získal některé rodiny k přestupu. Když se však podaří, aby měli pastora první Humpolečtí, možná přejdou někteří z táborského kraje k nim. Nemusí se jednat o pastora na dlouho, ale musí přijít rychle. O stupňující se averzi mezi příslušníky obou konfesí svědčí i zmínka o hanlivém traktátu proti reformovanému Blažkovi, který si mezi sebou distribuovali luteráni.

V polovině října navštívil sbor viceprefekt jihlavského krajského úřadu, oficiálně sboru představil nového kazatele a prohlédl si místo, které bylo určeno pro stavbu modlitebny. Při rozhovoru s představiteli sboru zdůraznil, že modlitebna nesmí mít vchod z návsi či z veřejné cesty.²²⁴

Na podzim 1782 se také objevují nové rodiny, které se chtějí dodatečně zapsat k „evangelické víře“. Např. valtínovští evangelíci svoji přihlášku zdůvodňují tím, že původně vůbec nevěřili, že by mohli dostat evangelického pastora. Krajský hejtman se v této souvislosti dotázal gubernia, zda je nutné kvůli těmto novým přihláškám ustavovat (a platit) další komisi. Rád by je pouze připisoval na stávající seznamy. Gubernium však trvalo na komisi. Až do Vánoc a konce „milostivého léta“ následovalo na panstvích Dačice, Telč i na statku Kostelní Vydří ještě několik přihlašovacích vln. K 31. prosinci 1782 se z panství Telč přihlásilo 725 osob, z panství Dačice 716 a ze statku Kostelní Vydří 238.

První evangelická budova byla dokončena v listopadu 1782. V ní měl nalézt prozatímní obydlí pastor i učitel a škola své sídlo. Teprve 17. ledna 1783 však učitel dostal potvrzení a mohl začít vyučovat.

²²³ Michala Institoris (Mossótzzy) Listownj Odpowěd k Augsspusského Wyznánj Czechům a Morawanům, na gegich Otázku: Gestli lámánj chleba při S. Wečeři Páně potřebné ? S Přjdwkem České Confessie, Maximiliánowi II. Cýsaři, Roku 1575. podané. W Praze, v Jana Tomásse Höchenbergra na malé Straně, Nro 63. 1783.

²²⁴ Boczko, Daniel (ad.). Memorabilis queadam Ecclesiae Euangelicae Magno Lhotensis a primordiis eius... Archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-D-1.

30. března vyšel v Jindřichově Hradci zpěvník, který připravil Daniel Boczko.²²⁵ (Název výstižně charakterizuje obsah.)

V polovině července vystřídal v učitelském úřadě Jan Molitoris Jana Michnu (Michnay), který se stal duchovním v Opatovicích. O čtvrt roku později opustil velkolhotecký sbor i Daniel Boczko a vrátil se do Uher.

29. září byl do Velké Lhoty přivezen Jan Vaníček. Bylo mu tehdy dvacet pět let, teologii studoval v Bratislavě a ve Wittenberku.²²⁶ Poprvé kázal 18. neděli po Trojici, ovšem řádné potvrzení dostal až v listopadu. Krátce po Vaníčkově příjezdu zřejmě vyvrcholily spory, které často zmiňoval ve svých dopisech jeho předchůdce. (Možná otevřel citlivé téma sám nový kazatel.) Většina sboru žádala, aby večere Páně byla vysluhována lámáním chleba nikoli hostií. I přes pastorovu nelibost bylo rozhodnuto pravidelně hostii střídat s chlebem.

Na konci roku 1783 se od velkolhoteckého sboru oddělily Horní Dubenky, kde vznikl sbor samostatný.

V březnu roku 1784 upadl Jan Vaníček do podezření, že se paktuje s rebely z obce Zahrádky, resp. s rodinou Brchaňů. Jednalo se o rodinu, která byla pro kacířství v minulosti opakovaně stíhána, jak je zmíněno výše.

30. července opustil Velkou Lhotu učitel Jan Molitoris, který byl povolán za pastora do Krucemburku. Krátce před svým odjezdem získal v Bratislavě za svého nástupce Daniela Zolného. Ten však, poté co přibyl do Velké Lhoty, shledal, že výše služného se liší od jeho představ, a nechal se Janem Vaníčkem odvést zpět.

O 16. neděli po Trojici, totiž 26. září 1784, byla slavnostně posvěcena luterská modlitebna ve Velké Lhotě (dostavěná zřejmě o něco dříve). Bohoslužeb se účastnili Jan Csonka, pastor v Trnávce, který kázal, bývalý lhotecký učitel Jan Michna, pastor v Opatovicích, Slova božího kazatel Samuel Rutkay z Humpolce, Ondřej Lazanyi z Horních Dubenek a zřejmě Štěpán Leška, který právě přišel z Uher a měl se stát černilovským pastorem. Druhé kázání měl lhotecký pastor. Jan Vaníček pro tuto příležitost také nechal vytisknout novou píseň, která byla při bohoslužbách zpívána.²²⁷

²²⁵ We Gménu Pána Gežjsse. Ručnj Kancyonál' domownj y pocetný, Pjsnj Duchownjch, 600. neypěkněgssjch a neypotřebněgssjch, neywjce z Tranoscyuse wybraných w sobě obsahujcý, s připogenau Knjžečkau Modliteb nábožných, Též s přidaným krátičkým Naučenjm, a Přemysslowánjm pro ty samé, kteřj k Wečeři Páně přistaupiti mjnj. K spasytedlnému Prospěchu Křesťanů Ewangelických na Swětł'o wydaný. S powolenjm Cýsařsko= Křáľowské Cenzury. W Gindřjcho= Hradcy, u Ignácya Wogtěcha Hilgartnera, 1783.

²²⁶ Podle životopisu v Burian, Bohuslav – Burian, Ilja (ed.). Vlastní životopisy prvních tolerančních kazatelů a. v. příšlých ze Slovenska. In Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 47 byl ordinován superintendentem v Modré, Michalem Torkosem.

²²⁷ Píseň nábožná kteřáž při poswiceni chrámu Páně znowa wystaweného w cirkwi Welko-Lhotecké Augsspurského Wyznání se přidržející, po kázání Slowa Božího spiwaná byla dne 26. září, to jest w XVI. Neděli po Sw. Trojicy Léta Páně 1784.

Poslední listopadový den bylo konečně obsazeno učitelské místo, nastoupil na ně ženatý římskokatolický učitel Jan Fryček (Fricsek).

Začátkem roku 1785 propukl ve Velké Lhotě další konflikt. Markvarecký mlynář Leipner, rovněž z kacířské rodiny, se opil v hospodě a mluvil proti papeži a římskokatolické církvi, přičemž snad citoval z nedávno vydané Knihy Josefovy.²²⁸ (Podle známých náznaků se těchto knih týkal i zmiňovaný incident v Zahrádkách.) 2. února byl proto jeho pastor Jan Vaníček obeslán krajským úřadem, aby se dostavil na komisi do Dačic a vysvětlil zde, proč jeho farníci tyto knihy užívají, když nejsou úředně povoleny. Komise Janu Vaníčkově dále uložila, aby knihy mlynářovi a dalším, kteří je vlastní, zabavil. (Krátce nato gubernium knihy povolilo.)

13. srpna vykonal ve Velké Lhotě vizitaci těšínský superintendent moravsko-slezské superintendence Traugott Bartelmus (1735–1809). Následující den se tedy dopoledne konaly mimořádné bohoslužby a odpoledne probíhala katecheze s výkladem Augsburského vyznání. 15. srpna odpoledne superintendent odjel doprovázen Janem Vaníčkem do Horních Dubenek.

Další spor o knihy a četbu propukl zřejmě krátce po vizitaci. Jan Vaníček se nejspíše v kázání ohradil proti některým, pravděpodobně s eschatologickým očekáváním spojeným, myšlenkám, které chovali jeho posluchači a jejichž původ byl v četbě historických knih a kronik. Matěj Dušek z Velké Lhoty si kazatelův výrok vztáhl na sebe a rozruch se uklidnil až díky veřejnému shromáždění, které se tématem zabývalo.

Po šesti letech od vydání tolerančních patentů bylo 18. září ve Velké Lhotě ustanoveno staršovstvo, jehož úkolem bylo dohlížet na zachovávání pořádků v kostele, na věci sboru a také příležitostně vykonávat pohřby s kázáním. Pro poslední povinnost byla zastoupena hlavní evangelická sídla, která tvořila sbor. Členů staršovstva bylo dvanáct a stali se jimi tyto: z Velké Lhoty: Jakub Lojka a již zmiňovaný Matěj Dušek, ze Šachu: Josef Příbyl a Matěj Šimánek, z Brandlína: František Kašpárek a Matěj Plachý, z Radlic: Jiří Švec a Pavel Kouba, Matěj Bárta z Vatínova, Jakub Blažek z Heřmanče, Jan Plucar z Horních Němčic a Pavel Lojka ze Sumrakova.

Z roku 1786 je dochován spor Jana Vaníčka s římskokatolickým knězem z Kostelní Myslové, který musela urovnávat, k tomuto účelu vyslaná, krajská komise.

Jako: Chwálteż Hospodina wssecka stwożeni.
Pożehnaný Pán Bůh, který wssem
dáwá, co jim potřeby jest
y sýly dodáwá k činění wsseho,
co jest prospěssného, k tělu k dussy,
y co wic slussi, y co wic slussi.

Jediný výtisk je, pokud vím, v Archivu FS ČCE Velká Lhota u Dačic.

²²⁸ Kniha Jozefowa. Sepsaná od gistého spatřugjcýho osmnácté stoletj. Djlem giż stalé wěcy, a djlem prococtwj. Na způsob Biblj. Wydaná od M. W. Kraméryusa. W Praze, v Rosenmuellerských dědiců, za Jana Beránka Faktora, 1784.

Rozhodující zásah do dosavadního rozběhu života sboru přišel v roce 1787. Události tohoto roku lze interpretovat vícero způsoby.

Podle luterské pamětnice (kterou psal luterský pastor) byl sbor (jeho někteří členové) neblaze (*infelicissime*) zmaten – uveden do rozpaků či chaosu (*conturbata est*) tehdejší reformovaný pastorem v Novém Městě na Moravě, Slezanem z Bedřichova Hradce Jakubem Theofilem Štětinou, který prohlašoval, že jeho učení a řády jsou bližší církvi českých bratří. Následovalo rozdělení sboru. Za pastora oddělené reformované církve byl následně ustanoven šalebník (*deceptor*) Jakub Theofil Štětina, kterého v úřadu novoměstských farářů vystřídal jeho bratr Áron. „*In quod factum anno 1787 mense Decembris. Utinam haec numquam, sed sic Deus voluit.*“

Štětinův vliv však nelze přeci jen přeceňovat. Jistě mj. zafungovala vazba na samotné novoměstské evangelíky. O vazbách mezi evangelíky svědčí i obavy Boczka ze vzájemné propojenosti jednotlivých evangelických center.

Už následujícího roku, 21. května 1788, musela úřední komise řešit první stížnost, že učitel špatně nakládá s reformovanými dětmi.²²⁹ Za přítomnosti zástupců panství Dačice a Telč a statku Kostelní Vydří, obou pastorů a učitele Fryčka se představitelé Velké Lhoty, Šachu, Radlic a Brandlína domluvili na společném vydržování školy.²³⁰ Za žáka prvního oddělení platila každá obec jeden krejcar, za žáka druhého oddělení krejcare dva. Koledu učitel konat nesměl, proto mu jednou ročně přispěli jednotliví sedláci, chalupníci a podruzi předepsanou částkou. Učitele mají lidé oslovovat pane a vykat mu. O úklid školy se starají obce. Učitel musí jednou ročně pořádit s pastory církvi soupis dětí, které mají chodit do školy. Vyučovat se má německy a česky. Měsíčně odesílal učitel zprávu na panství, čtvrtletně na kraj.

Poměr obou konfesí řešila ve svých oběžnících i konsistoř. 25. listopadu 1789 např. nařizuje: Nevést vzájemné polemiky a neoznačovat se antikrist či falešný bratr; varovat se polemik a proselytismu; nepřipouštět polemickou literaturu; argumentovat jen historicky a nepolemicky; neužívat označení kalvinisti a papeženci; pečovat o snášenlivost; nepodporovat přestupy; dbát na předkládání řádných dokladů; pro (evangelická) smíšená manželství se držet tolerančních předpisů; citlivě se vzájemně zastupovat – citlivě šetřit rozdíly; ve škole učit při hodinách náboženství jen biblickou látku; konfesní rozdíly mají vykládat rodiče; vlastníkem modlitebny je ten, kdo ji stavěl; střídají-li se konfese v jedné modlitebně, má být mezi bohoslužbami alespoň půlhodinová pauza; je-li vysluhována večere Páně, je třeba zkrátit kázání i písně; pokud by byly bohoslužby opakovaně přetahovány, oznámit to neprodleně superintendentovi; vytvořit společný výbor k vyřizování společných věcí.

²²⁹ Srov. Havelka, Emanuel. *Protestantské školství v Čechách a na Moravě*. Praha: Dědictví Komenského, 1910, s. 219.

²³⁰ Protokol 49. Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě, Sg. L-III-D-1c.

O poslední velký zaznamenaný rozruch („poskvru“) prvního tolerančního desetiletí se postaral Jan Vaníček, když v červnu 1788 přestoupil do římskokatolické církve a požádal dokonce o přijetí do semináře.

Korespondence druhého lhoteckého duchovního s Mošovským je o poznání stručnější a mnohé je v ní pověděno spíše v náznacích.²³¹

8. prosince 1783 píše Vaníček Mošovskému, že v listopadu dostal potvrzení od gubernia. Marně se pokusil dosáhnout toho, aby lhotečtí luteráni přijali hostii. Po Boczkovi mu připadlo také „administrování“ dosud nesamostatných Dubenek.

Problém volby mezi lámáním chleba a hostií prostupuje i dalšími několika dopisy. V únoru 1784 zmiňuje Vaníček, že se lidé z větší dálky jen obtížně dostávají na bohoslužby do Lhoty. Do Dubenek již dorazil Ondřej Lazanyi a Vaníček by tedy potřeboval poradit, podle jakých kritérií sbor rozdělit. Zdá se, že se Lazanyi rychle místním poměrům přizpůsobil a nemá tedy takové problémy jako Vaníček. Od Samuela Paulinyho má zprávy o napětí a rozdělování ve sboru Ctiněves – zdá se, že se něco takového chystá i ve Lhotě. Lidé si stěžují na nedostatek peněz a také nechtějí svému pastorovi ukázat knihy, které mají doma.

V dopisu z ledna 1785 referuje Vaníček o dobrých vztazích se sborem v Dubenkách – mají tam obdobné potíže s penězi a římskými katolíky jako má on. Pro lhotecký sbor byl získán nový učitel. Je to římský katolík, ale snad to bude dobré. O Leškovo Rozmlouvání není mezi lidmi vůbec žádný zájem.²³²

V prvních třech dopisech z roku 1786 (leden, květen, červenec) jsou problémy ve sboru i Vaníčkovy soukromé spíše jen naznačovány v nekonkrétních vyjádřeních. Objevuje se v nich starost o strmilovské studenty, zvláště Švehla je z chudé rodiny a ani sbor jej na studiích nemůže podporovat, bylo by mu třeba sehnat nějakého mecenáše. Připravuje další tři kandidáty studií. V dopise z června je pak zmíněn Tomáš Lojka, budoucí lhotecký učitel, který byl poslán na školu do Šoproně. Proběhla rovněž vizitace, za kterou jsme museli zaplatit – už tak nemáme žádné peníze.

Dopis z prosince 1786 naznačuje konflikt se státními úřady, které jej nutí k přestupu k římskokatolické církvi a vyhrožují zákazem výkonu duchovenské služby v Uhrách. Nemohu o tom psát – jednou to rozsoudí Pán Bůh.

Do následujících let existence již dvou sborů pouze nahlédneme.

Po rozdělení sboru došlo posléze k dohodě o využívání modlitebny. Ovšem celý první rok bydleli oba pastoři v jednom domě. Až na přelomu let 1788 a 1789 vystavěli reformovaní svému pastorovi vlastní obydlí.

²³¹ Knižnica ev. a.v. lýcea v Bratislave. Rkp. fasc. 354/I, 596/1, 596/3, 597/1786–1, 597/1786–2,.

²³² Rozmlauwánj gednoho Helwetského Wyslance, s Ewangelickým Augsspurského Wyznánj Czechem. S Powolenjm Cýsařsko-kráľowské Censury. Wytisštěno w Gindřicho-Hradcy, v Jgnácya Wogtěcha Hilgartnera, Roku 1784.

Nadále probíhalo v obou sborech rychlé střídání pastorů. Slavnostní ordinace či instalace za přítomnosti sousedních pastorů, následné čekání na potvrzení od brněnského gubernia a již méně slavné odchody většinou zpět do rodných krajů za o něco konsolidovanějšími sborovými poměry. Nutno však povědět, že se odcházející pastor většinou snažil sjednat za sebe nástupce.

Luterská škola zůstala s krátkou přestávkou dva roky neobsazena. To vedlo zřejmě reformované ke zřízení školy vlastní, do které začali přijímat i děti luteránů. Prvním učitelem se stal Jan Kouba z Radlic.

Velký konflikt (opět i s asistencí státních úřadů) mezi oběma sbory nastal v roce 1790.²³³ Reformovaní žalovali na pastora Jana Molnára, že 19. září 1790 vnikl o půl jedenácté s dalšími luterány do modlitebny a narušil tak jejich vysluhování večere Páně. Žalobu poslali svému superintendentu Michalu Blažkovi a ten ji obratem předal konsistoři. Konsistoř věc vyřizovala půl roku a teprve na konci března 1791 se obrátila na Jana Molnára s žádostí o jeho vyjádření. Ten v dopise obratem poukázal na mravní způsobilost reformovaného pastora Štětiny a podrobně vylíčil události, které se měly odehrát krátce před onou konfliktní nedělí. Jakub Theofil Štětina se prý v Dačicích opil, chodil nahý, byl za to uvězněn a římští katolíci na něj dokonce složili posměšnou píseň. Dále se Jan Molnár ohradil proti časové ose i líčení průběhu, jak je předkládali reformovaní. Do modlitebny prý vstoupil až v půl dvanácté, přičemž dohodnutý čas je jedenáct, a sám musel následně bohoslužby zkrátit. Nadto si Jan Molnár přisadil, že reformovaní nedodrží dohodnuté zásady o střídání společného bohoslužebného náčiní, resp. především kalicha. (O bohoslužebný kalich byl spor veden ještě ve dvacátých letech 19. století.)²³⁴

Při odchodu reformovaného kazatele Jakuba Theofila Štětiny na sklonku roku 1792 byl luterský pastor Jan Molnár požádán o duchovenskou službu na přechodnou dobu i v druhém sboru.²³⁵ Jan Molnár slíbil před zástupcem krajského úřadu na telčském zámku vykonávat v helvetském sboru i ty funkce, které by mu mohly působit těžkosti. Vymínil si však, že s prací pro druhý sbor začne až po odchodu pastora Štětiny. Dále žádal o agendu, podle které má služby konat. (Měla mu být zaslána superintendentem h. v. Michalem Blažkem.) A nakonec o polovinu z příjmů reformovaného pastora. V únoru však presbyteři h. v. J. Molnárovi sdělili (po konzultaci se superintendentem), že od něj nemohou přijímat večeri Páně, a tak se dohodli pouze na výkonu svateb, pohřbů, křtů a návštěv nemocných. V březnu byla administrace zrušena úplně pro neshody v placení.

Další vády byly vedeny o budovy. Luteráni nepřestávali tvrdit, že modlitebna je vlastně jejich (stavěl ji nerozdělený luterský sbor), stejně jako i fara; narozdíl od školy,

²³³ Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-D-1d.

²³⁴ Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-C-1b.

²³⁵ Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-D-1d. Protokol o zastupování v uprázdněném sboru h. v. ve Velké Lhotě.

kteřou vystavěli reformovaní. Přesto byly však sborové budovy opravovány či rozšiřovány za vzájemné součinnosti obou konfesí. (V roce 1799 dokonce hrabě Leopold Podstatský Lichtenstein, majitel telčského panství, daroval církvi tři jedle na výrobu šindelů. Stejně tak i o rok později, kdy dubnová bouře strhla polovinu střechy.)

V roce 1798 došlo pro změnu k mravnímu poklesku pastora Jana Molnářa (zaviněné těhotenství). Staršovstvo jej za to vyloučilo z kazatelské lavice a zbavilo kazatelského úřadu. Pastor zřejmě konal pokání (a dotyčnou si vzal za manželku), proti postupu staršovstva se důrazně ohradila konsistoř s tím, že staršovstvo k něčemu takovému nemá naprosto žádné právo.²³⁶

Teprve pátý luterský kazatel ve Velké Lhotě, dvaatřicetiletý nitranský šlechtic Jiří Nagy, zde setrval delší dobu, patnáct let (1804–1819). V době svého příchodu do Velké Lhoty měl za sebou dětství sirotka, studium v Bratislavě (zde se ve vyšších třídách přednášela vedle theologie především matematika, historie a filosofie), několik let učitelské praxe i místo domácího vychovatele a studium v Jeně.

V případě Jiřího Nagye je dochována i vokační listina, která zřejmě zachycuje i podmínky nabízené jeho předchůdcům, nebo stav, který se postupem let ustálil.²³⁷ „Poněvadž církev naše skrze odchod D. C. H. Pána Pavla Hurbana od nás, svého duchovního pastýře na ten čas pozbavená jest, a k nim, vysoce učený Pane, tu důvěrnost má, že ji čistým Kristovým učením a příkladným životem k ctnosti křesťanské vésti budou, tak tedy ona jich tímto spisem za svého duchovního zpravce povolává. Vědouc pak to dobře, že každý dělník mzdy své hoden jest, a že kdo při oltáři slouží, také i z něho živ býti má, zavazuje se tedy tímto spisem, se o jejich počestné vyživení starati a jim následnou mzdu za jejich práci a usilovnost dáti. A sice: 1. Sto padesát reynských zlatých na rok v hotovosti. 2. Žita šestnácte mír rakouských. 3. Osmnácte sáhů měkkého dříví vídeňské míry. 4. Tři ofěry při výročních slavnostech, totiž na vánoce, velikou noc a svatodušní slavnost, kteréžto sobě v čas připadnutí nepohodlného počasí na jiný pohodlnější čas dne nedělního odložiti mohou. 5. Od křtu, úvodu, copulací a pohřbu bez kázání svobodnou štolu; od pohřbu s kázáním jeden reynský zlatý. 6. Ofěru při posluhování večere Páně. Krom této mzdy roční také i jiným postranním způsobem oudové církve svou dobročinností jim nápomocni býti slibují a jich o tom ujišťují. Psáno dne 29. listopadu ve Velké Lhotě 1803.“

Hledání pastora nebylo již v devadesátých a následujících letech bez nesnází. Např. luterský sbor zahrnující tehdy asi devět set duší většinou oslovoval hronodubéneckého Lazanyiho, několik dalších pastorů z okolí a konsistoř (těšínskou a po přesunu vídeňskou) s prosbou o doporučení příhodného kandidáta. V informacích o luterském lhoteckém sboru figurovala zmínka o reformovaném pastorovi jako o „pokojném sousedovi“. Samozřejmě byla mj. od lhoteckého duchovního vyžadována

²³⁶ Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-C-1b.

²³⁷ Dopis Ondřeji Žlebckovi do Kruceburku. Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-D1.

znalost němčiny pro vyřizování úřední korespondence. Sbor hradil cestu, většinou přes Vídeň či jiné město, kde bylo možno dosud neordinovaného bohoslovce před konsistoří vyzkoušet a následně ordinovat. Dostavníkem dojel pastor někam na moravskou hranici (např. do Znojma) a zde jej vyzvedl povoz vyslaný z Velké Lhoty. Např. Pavel Hurban konstatoval v dopise svému nástupci, že služné (mluví o saláru) obdržel vždy řádně a žito si mohl dovolit dokonce prodávat, protože podle místního zvyku dostával chléb od členů sboru. Nadto byl na faru přinášěn již zdělaný len. Podobně pastor získával i oves, aby mohl chovat slepice. Dále farníci přinášeli na faru brambory, řepu, zelí a máslo. (Ovšem např. ordinace stála 17 zlatých a potvrzující dekret od gubernia 11 zlatých a 6 krejcarů, což si musel pastor hradit ze svého prvního služného.) (Ještě po letech Jiří Nagy v dopise jednomu ze svých nástupců srovnával moravskou a uherskou obětavost: „Tam na Velké Lhotě každý i ta nejchudší děvečka aspoň vejce či mléko mi přinesla, když krok mi do fary učinila. Zde v Uhrách nikdo nic nepřinese.“)²³⁸

Pastorův program zahrnoval konání nedělních bohoslužeb a bohoslužeb ve svátky. (Na Velký pátek byly jen reformované bohoslužby a trvaly celý den. Luteráni byli proto odkázáni k domácí pobožnosti.) Kromě toho učil zhruba tři hodiny denně po čtyři až pět měsíců v roce děti, což představovalo další příjem. Byl-li žádán o návštěvu u člena sboru, který bydlil více než hodinu a půl daleko, musela pro něj rodina dojet.

Luterskou a obdobně i reformovanou faru tvořily na přelomu 18. a 19. století dvě místnosti a komora, přičemž vše bylo vybaveno. (Mezi inventářem se objevuje i knihovna.)

Podle luterské pamětnice byl sbor tísněn „ze všech stran – od římských katolíků i od reformovaných“. Množilo se přetahování mezi oběma konfesemi, ze kterého vycházela povětšinou vítězně církve reformovaná. (Luterský pastor se proto několikrát obrátil i na telčskou vrchnostenskou kancelář, aby přestupům bránila, se zdůrazněním, že se nejedná o věroučné důvody, které vedou jednotlivce k přestupu.) Jiří Nagy si hned po svém příbytu do Velké Lhoty stanovil základní pravidla, kterými chtěl tomuto zlu předejít (huic malo mederi volendo). Ta zahrnovala řádné vyučování ve víře (totiž důslednou přípravu kázání a učení dětí v katechismu každou neděli – ut quasi lacte materno imbibant et assumant constantiam); osobní rozhovory mezi čtyřma očima, při kterých pastor říkal členům svého sboru, aby se nemísili s lidmi jiného náboženství (helvetského či římskokatolického), a to s poukazem na Gn 6,1-2 – luterští mládenci si mají brát luterská děvčata a obráceně; dále měl být dán luteránům klid a shromáždění mělo být v zásadě uzavřeno příslušníkům jiné konfese. (Pozoruhodná je poznámka, ve které J. Nagy vzpomíná, že jej již na vídeňské konsistoři upozornili, že Češi a Moravané tíhnou spíše k reformované konfesi.)

²³⁸ Dopis pastora Ondřejovi Lazanyimu z dubna 1836. Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-C-1c.

Pokud pozorujeme jména presbyterů pod žádostmi o pastora, ukazuje se naprostá proměna ve složení za prvních deset let existence sboru. Počty zástupců jednotlivých obcí zůstaly přibližně stejné.

Každé tři roky proběhla ve sborech vizitace příslušného seniora. Část poznámek ve vizitačním protokolu (většinou německy psaném) se zpravidla týkala úprav modlitebny a stavebních, resp. finančních, úkolů; dále bylo hodnoceno vedení knih; třetí skupina pokynů směřovala k výchově dětí, zvláštní pozornost měla být při tom věnována dětem, které navštěvovaly římskokatolické školy. Poslední oddíl se vztahoval k liturgické literatuře a katechismu. Luteránům byl důrazně doporučován zpěvník i katechismus Leškův.²³⁹

(Z března 1804 je doloženo zařazení nové luterské bohoslužebné knihy: Pořádek svatě passia gako w nedeli kwětnou a w Weliká Pátek v cyrkwych ewangelických slowenských každoročně před Stolem P. čtená býwá. Kniha byla vytištěna v Bratislavě téhož roku.)

Z dalších událostí a jevů, které sborový život zasahovaly a poznamenávaly, je třeba uvést hospodářskou emigraci (většinou do Uher), která ovšem neznáma skončila návratem ožebračených emigrantů, a spory o kazatelovo služné. Pastorovy žádosti o zvýšení platu mnohdy souvisely s tím, že dostal nabídku (povolání) od jiného sboru a lhotecký sbor tak mohl lehce vydírat. Např. v roce 1806 takto dosáhl Jiří Nagy příslibu zvýšení saláru, ale zároveň ho farníci žádali, aby věc neuváděl v knihách a oni mohli příštímu kazateli platit nižší oficiální částku.²⁴⁰ Zvyšování salárů bylo též důvodem přestupů mezi konfesemi. (Luterský pastor s menším sborem – tedy nižším příjmem – byl nucen vstupovat do situace žádání o zvýšení vlastních příjmů častěji než jeho reformovaný kolega.)

2.4 praxis pietatis

2.4.1 kontinuita

Výpovědi učiněné během procesu v šedesátých letech umožňují rekonstrukci předchozích vyšetřování pro zločiny kacířství, ke kterým došlo přibližně mezi lety 1724–1760. Jan Doležal byl s otcem před čtyřiceti lety ve Vrbovcích, kromě toho museli Jakub Lojka, Voršila Koubová, Jiří Kovář, Tomáš Příbyl, Pavel Plachý, Jiří Štěrba ad. v tomto období (i opakovaně) odevzdávat kacířské knihy, zodpovídat se z rouhavých výroků (např. Lojka o Matce boží) a skládat vyznání. Nález knih u Plachého a Jamy v roce 1760 vedl k velkému cvičení v katechismu, ku kterému se museli dostavit všichni obyvatelé vsi.

²³⁹ Nowá Kniha Zpěwů Křesťanských, s připogenyým Ržádem Ewangelickým Cýrkwj Augsspurského Wyznánj w Králowstwj Českém, sepsaná a wydaná od Sstěpána Lessky, Cýrkwj Ewangelických A. W. w Králowstwj Českém Superintendenta. W Praze 1796. wytisštěná pjsmem Hrabowských Dědiců, za Matěge Sstastného, Faktora.

²⁴⁰ Zmiňuje se o tom ještě i v dopise pastora Ondřejovi Lazanyimu z dubna 1836. Archiv FS ČCE Velká Lhota u Dačic – archiv luterského sboru ve Velké Lhotě. Sg. L-III-C-1c.

Součástí rodové kontinuity bylo i dědictví knih (po otci, tchánovi, rodičích, prvním mužovi, od tety atd.).²⁴¹ Náboženskou (kacířskou) literaturu si do manželství mnohdy přinesl jeden z partnerů jakou součást výbavy. Kacířská kniha zřejmě byla i formou daru – to však jen v rámci rodiny.

Tomáš Příbyl o svém otci vypověděl, že ten žil a zemřel jako evangelík. Rozina Doležalová řekla o svých rodičích, že byli husiti, a tak ji také vychovali.

Ačkoliv byl kostel sv. Ducha již více než jedno století přejmenovaný, užívala většina vyšetřovaných původního jména.

O vzájemné provázanosti svědčí i následující příklad rodinných vazeb: V roce 1736 si radlický Jan Kouba (1705–1749) vzal Voršilu Příbylovou ze Šachu (1712–1765), která zemřela na následky výslechů během procesu. Měli spolu šest dětí, z nichž se dospělosti dožily tři: Pavel, Kateřina a Justina. Po smrti Jana Kouby v roce 1749 se Voršila znovu vdala za Jiřího Šterbu z Heřmanče. Ten byl zřejmě mladší a zemřel až v roce 1789. Spolu měli dvě děti: Mikuláše a Voršilu. Po propuštění z vězení byl Jiří Šterba poslán k vojsku. Vrátil se až v roce 1772 a znovu se oženil. Vzal si Markétou Lojkovou z Radlic a měl s ní Annu a Marianu. Celá rodina se přihlásila po patentu jako evangelická.

K tomu poznamenejme, že Voršila, rozená Příbylová, byla spřízněna i s rodem Tomáše Lahodného (asi 1570–1621), na jehož pozemku byl postaven kostel sv. Ducha.²⁴² Tomáš Příbyl z Volfířova, který první začal během procesu vypovídat, byl bratrem Voršily Koubové; její další bratr, Josef Příbyl, bydlel v Šachu č. 6, kde je dodnes zachovaná komora, ve které se tajní evangelíci scházeli.

²⁴¹ Ovšem udat jako původce kacířství knihy pocházející od již zemřelého bylo samozřejmě nejbezpečnější výmluvou.

²⁴² Srov. podrobnou rekonstrukci Melmuk, Jiří. Předtoleranční evangelictví jižní Vysočiny 1621–1782: rukopis disertační práce na KEBF v Praze. Telč, 1976.

2.4.2 koinónia

V okruhu vesnic Šach, Radlice, Velká Lhota nacházíme několik ústředních, vzájemně propojených evangelických rodů (např. Koubů, Doležalů, Příbylů, Štěrbů, Jamů), ze kterých se až do tolerance rekrutovali představitelé a hlavní fundátoři místního kacířství. Jednotlivé evangelické rodiny o sobě samozřejmě věděly. Jen výjimečně nacházíme smíšená manželství. (A tu pak často toleranční přihlášky svědčí o přestupech jednoho partnera k evangelictví.)

Jedním z projevů vzájemných vztahů byl koloběh knih, který zasahoval kromě uvedených vsí i Dačice, Strmilov, Olešnou, Telč, Horní Němčice, Sumrakov, ale také Tábor.

V rámci společenství patřili k hlavním organizátorům Josef Příbyl st. i ml., Pavel Kouba, Pavel Jama, Pavel Plachý, Jakub Smetana, Voršila Koubová, Matěj (Matouš) Vranek, Jiří Štěřba.

Můžeme-li mluvit o společenství, pak mělo povahu společného života, který jen občas nabýval rozměru schůzek, tajných bohoslužeb se z ciziny příšlým predikantem, či společného plánovaného rozhovoru o věcech víry. Skladbou zahrnovala toto societa rychtáře, velké i malé sedláky, řemeslníky (tkadlec, řezník, soukeník, mlynář), ale i čeledíny a děvečky.

2.4.3 diakonia

Diakonické motivy lze nalézt v podpoře osiřelých dětí, vdov a vdovců, či v péči o majetek uvězněných po procesu (např. o děti Voršily, rozené Příbylové, a Jiřího Štěřby). Ale také v ochotě vynaložit nemalé prostředky na vytvoření společného sboru a jeho zázemí.

2.4.4 martyria

Předávání svědectví další generaci se dělo s největší pravděpodobností především v rámci rodinné výchovy. Tak byly např. Voršila Koubová a Mariana Příbylová označeny za tvrdohlavé matky, které odvádějí své děti od pravé víry a nebe. Pouze o Jiřím Kočvárkovi víme, že se ke kacířství přiklonil během vojenské služby. Rodinná výchova byla ovšem patrně součástí širší domácí náboženské praxe: manžel čte své ženě; rodina se společně modlí ze sbírky modliteb či společně z knih zpívá. Václav Stračka si vypůjčil od Tomáše Příbyla kancionál pro svou dvanáctiletou dceru a učil ji z něj číst. Plánované schůzky nad náboženskou literaturou byly spíše řidší, případně vyplynuly ze sousedského sejití. Rozhovory o víře se odehrávaly patrně nezřídka cestou ze mše v Pavlově. Těžko říci, zda byly reakcí na kázání a samotné mešní dění. Josef Kořínek byl třikrát uvězněn pro přemlouvání k odpadnutí od římskokatolické víry. Matěj Vranek se na veřejnosti hádal s kovářem z Kostelního Vydří o odpustky, které označil za pohoršení na místě svatém.

Několikrát se vysloveně objevuje pravidelná (ranní) modlitba z knihy.

Výsledkem naznačených forem „katecheze“ byla mj. patrně dobrá znalost Písma a schopnost jej užít apologeticky, např. Matěj Vranek poukazoval na sbírku pro Jeruzalém, že nebyla spojena s odpustky, nýbrž s pomocí lidem. Více vyslýchaných znalo podrobně římskokatolické argumenty pro očištec.

Klíčovou roli v náboženském vzdělávání hrály knihy. Např. o Voršile Koubové bylo zjištěno, že ačkoliv před šesti lety musela složit vyznání a odevzdat kacířské knihy, zvládla si opatřit za krátkou dobu patnáct nových. (Nebo stačila tehdy část ukrýt.)

Šedesáti třem osobám bylo zabaveno přibližně tři sta knih, zároveň je z dalšího pravděpodobné, že se části kacířů podařilo knihy včas uschovat. Celkem mluvíme asi o sedmdesáti titulech. Zazněla tato obvinění: vlastnění luterských knih, vlastnění kacířských knih a jejich skrývání, půjčování knih, vlastnictví husitských knih, prodávání a kupování kacířských knih.²⁴³ Zadržené knihy je možno dělit na: zpěvníky, sbírky modliteb, postily (případně jiné druhy výkladů biblických textů), biblické knihy a historické knihy. Lze předpokládat, že celé bible byly z části trvale ukryty. (Zachyceny byly jen čtyři – zřejmě všechno Melantrišky.) Nalezeny byly spíše jednotlivé části Písma: především žalmy, Starý zákon, evangelia, výklady desatera, epištoly a velikonoční čtení. Oblibě se těšila deuterokanonická kniha Sírachovec (Ježíš Sírach; Ecclesiasticus).

Podle dochovaného seznamu je přesné určení titulů skoro nemožné. Během Sedmileté války se do oblasti na krátko dostala také saská vojska a s nimi zřejmě i kacířské knihy. Zároveň se, podle zjištění, v kraji pohybovalo několik kolportérů (šedivý žebrák, samotný predikant Berdnard či Beránek a především jakýsi Glaser, od kterého pocházela většina zadržovaných knih).²⁴⁴ Ovšem distribuce se odehrávala i mezi samotnými kacíři – Vavřinec Sojka nejen knihy půjčoval, ale i prodával. Knihy pocházely především ze Slovenska (snad Vrbovce, Myjava, Levoča, Žilina a Prešpurk) a ze Žitavy. Zároveň lze rozeznat jejich čtverý původ: předbělohorská (utrakvistická) produkce a její nové vydávání v cizině, dále bratrské, žitavské a slovenské tisky.

Velmi často bylo v oblasti zastoupeno dílo předbělohorského autora Sixta Palmy Močidlanského,²⁴⁵ nacházíme však i několik Husových postil, Lutherových katechismů,

²⁴³ Někteří přinesli dobrovolně k prohlídce knihu, která byla katolická, jiní vlastnili kacířské knihy, ale nevěděli, že jsou kacířské – tj. neschovali je. Několik lidí užívalo dlouhodobě kacířské knihy během římskokatolické mše v kostele.

²⁴⁴ Na konci dvacátých let 18. století přivedl Jan Valeš (Valesius) z Moravy do Recí Jana Glasia (Sklenáře, Glasera), Jiřího Jessenia a Jana Sttina (Štětina), které nechal vystudovat na gymnasiu v Pápe a theologii v Debrecenu. Sám je potom ordinoval. Žbirková, Viera. Českí bratři v Recí v 17. a na začátku 18. století. *Studia Comeniana et Historica* 26/55–56 (1996), s. 165–181, 182–185. Jelikož Glaserova přítomnost v kraji je situována do doby zhruba před dvaceti lety, je možné, že se jednalo o uvedeného Valešova odchovance.

²⁴⁵ Perlička Djtek Božjch, Aneb Modlitby Pobožné Na Dwanácte Czláknů Wjry Křest'anské, s přidanými Pěknými Modlitbami a Pjsničkami složena...

postil Johanna Spangenberg, ²⁴⁶ zpěvník Klementa Bosáka, vícekrát modlitby zřejmě Martina Wolffia, ²⁴⁷ patrně několik Kleychových špalíčků a několikrát také „Hojkovy modlitby“. ²⁴⁸ Zabaveno bylo také nejspíše i několik římskokatolických děl. ²⁴⁹

Mluvíme-li o vydávání svědectví, jistě by neměly být opomenuty i další formy. Především samotné výpovědi při procesu i při tolerančních přihláškách. Projevem náboženského života v rámci společenství je i prosba o odpuštění, se kterou přišel ke smrtelnému loži ubitého Pavla Jamy Tomáš Příbyl. Zřetelnou formou byla i aktivizace sboru a stavba jeho budov, která inspirovala ty, již dosud s přihláškami váhali.

2.4.5 leitúrgia

Během vyzařené shromáždění byla jistě vysluhována večeře Páně pod obojí způsobou a proběhla sbírka. Více ovšem nevíme. Bohoslužeb se účastnili patrně pouze zástupci rodin, ale nikoli jen muži. Občasná větší shromáždění se konala v kostele sv. Ducha (sv. Trojice) v Šachu a u Studánky Páně pod Javořicí. Predikanti, kteří je vedli, se vystřídali maximálně čtyřikrát za rok.

Kromě těchto bohoslužebných shromáždění a domácí výchovy či spirituality se s větší pravidelností konala i setkání sousedů s čtením a zpíváním z knih, o kterých jsme již mluvili výše.

Samozřejmě předání pohřbů do kompetence starších v toleranční době odkazuje ke starší praxi.

2.4.6 theologia

Vyšetřovatelé měli konkrétní představu o kacířství, cíleně tedy směřovali své otázky na témata, u kterých očekávali rozpory, tedy: Panna Marie, očištec, papežský úřad, modlitby za mrtvé apod. (Ve výsleších konaných později soudem se obvinění takřka monotónně vymezují vůči žalobě, že by kdy špatně věřili či mluvili právě o očištcích, svatých, odpustcích – vše přiznali a vypověděli kvůli bití.)

²⁴⁶ Postylla Česká. K vžitku mládeži Křesťanské w způsob Otázek Od Neděle Adwentnij až do Welikonocy složená. A skrze Jana Sspangberského Cýsařského Města Northauzu Kazatele sepsaná. Netoliko podlé Latinského ale také wedlé Německého Exempláře na Česko wyložená...

²⁴⁷ Každodennj Modlitby Horliwé, z Pjsem Swatých wybrané: Wsswm Stawům k vžjwánj potřebné, k njmžto přidané gsau některé Modlitby w nowě připogené. Wydané někdy od Martina Wolffiusa...

²⁴⁸ Zřejmě D. Mattyásse Hõe, Kurfirtsstkého Sasského Přednjho Dworského Kazatele w Drážďanech, Ewangelická Ručnj Knjžka, W kteréžto se z samého Słowa Božjho nepohnutedlně prokazuge, že Wjra tak řečených Lutheránů gest prawá Katholicská: Papežské pak Včenj že gest z gruntu bludné, a čistému Słowu Božjmu odporné. K Obhágenj Nebeské Prawdy: k Wywčenj prostých, a w Papežstwu zůstáwagjých Křesťanůw, Z Německého gazyku od M. Krystoffora Megandra přeřožená. ... Nákladem Dobrodjncůw znou wytisštěná. [po r. 1650].

²⁴⁹ Duchownj krzesťianske katolicke GADRO wssech Modlíteb pro wssecky Lidj, we wssem stawu, we wssech przipadnostech, a w kazdym czasu welmi uziteczne. S przipogenymi rannjmi a weczernjmi, ke Mssi, k Zpowiedi a k Przিজmanj, k rozlicznym Swatym, Modlitbami a Letanyemi s Hodinkami o Bozske Prozretedlnosti...

Otázky ani odpovědi na *fundamentální témata* nenajdeme, takže víra o sekundárních otázkách křesťanství by vypadala takto:

negativní vymezení:

matka Boží je obyčejná žena a její přímluvy nemají cenu; ctění obrazů je bezcenné; ani modlitby za mrtvé nemají cenu; stejně tak dobré skutky jako takové; přímluva svatých není k ničemu; stejně tak odpustky; a škapulíře;

očistec neexistuje (duše jde buď do pekla, nebo do nebe);

papež je Antikrist a není určen na místo Kristovo; procesí a posty jsou nařizovány ze zjištěných důvodů; kněží jsou hltaví vlci (sedlák má být více ctěn než kněz); popírání církevní autority.

pozitivní výpovědi:

správnou cestu životem ukazuje jen sám Bůh;

Kristus sám je prostředník;

existují jen dvě svátosti nikoli sedm; platná večeře Páně je jen ta podávaná pod obojí způsobou (někteří mluví o přijímání podle luterského učení, jiní o husitském učení, občas nacházíme i spojení obojího), protože Kristus poručil „pijte z něho všickni“; ta je rovněž nutná ke spáse – v učení o večeři Páně vyniká důraz na společenství s Ježíšem Kristem.

Výpovědi učiněné při tolerančních přihláškách lze charakterizovat (byť samozřejmě jsou zachyceny, podle těžko určitelného klíče, jen stručné odpovědi²⁵⁰ a většina přihlašujících se uchýlila k odkazu „že se teprve budou učit“ či „více nic nechci mluvit“) takto:

Věřím:

Věřím svatou Trojici, dvě svátosti a ne více. Držím se Ježíše Krista, který je dveřmi i cestou do nebe a bez něhož nikdo nemůže být spasen. Moje víra byla založena v ráji. (Kateřina Berková z Nové Vsi)

věřím na jednoho Boha ve třech osobách

věřím dvanáct apoštolských článků víry, deset božích přikázání

co bych měl více věřit, než že je Bůh nad námi

Svátosti:

dvě svátosti, křest a večeři Páně

věřím, že se Bůh s chlebem sjednocuje, když chléb požívám

jakkoli je dobré přijímat pod jednou, jak Kristus praví, lépe je podobojí

²⁵⁰ Většina přihlašovaných byla tázána na svou konfesi a délku trvání příslušnosti k této konfesi; na obsah víry; pochyby o římskokatolické konfesi a na návrat do římskokatolické církve.

večeře Páně podle slov a příkazu Kristova
co Kristus Pán při Poslední večeři přikázal
kdo nebude jíst tělo a pít krev, nebude mít život věčný
abych přijímala Kristovu krev

Spasení:

vím, že Bůh odměňuje dobré
přece však doufám v Boha, že mne spasí
věřím, že v této víře mohu být také spasena
katolíci mohou být také spaseni
katolická víra je také spasitelná, ale přece chci být spasena v evangelické víře

Počátek víry:

chci věřit, co nám Kristus k zjevení světil
evangelickou víru založil Kristus
spravedlivý evangelický víry, která se v ráji počala
naše víra je založena na Kristu a katolická na svatém Petru, ten však již pominul

Skutky:

víra bez skutků je mrtvá a v každé víře může být člověk spasen

Tradice:

věřím, že je lépe věřit učení Písem, než ústní tradici, písemnému než ústnímu
učení
věřím všemu, co Kristus zjevil a apoštolové napsali a učili, věřím jenom tomu,
co je napsané

Rozumění:

chci také slyšet mši v moravské řeči, protože neumím číst
chci mít konsekraci v mateřštině

Lidské nálezky – vymezení:

sv. Martin není můj patron, ale Ježíš Kristus
nevěřím očistec, protože Kristus řekl, že jsou jen dvě cesty
nevěřím očistec a proto se nemodlím za mrtvé
očistec je jen v tomto světě od strachu a trápení
nemáme se modlit Zdravas Maria
nechci přijmout poslední pomazání
nevěřím v odpustky a mše

Modlitba:

to vím, že žijící mezi sebou a jeden za druhého se mají modlit, ale ne za mrtvé

Důvody volby evangelické víry:

řídím se podle Písma svatého
chci Zákon Páně následovat
chci svou duši dát zpět Bohu
k tomu mne vedl můj duch
víra se mi líbí, v té víře je čistá Boží pravda

jsem víry evangelické, jak jsem se k tomu přiznal u Luthera. Tak byli i moji
rodičové i prarodičové i mnozí, co jsou již pochovaní
augsburskou konfesi jsem četl
mám Motěšického katechismus

v té víře jsem vychována a vyučena
otec mi od mládí říkal, abych zůstal v evangelické víře
rodiče mi řekli, kdyby zase začalo evangelické náboženství, mám je přijmout
otec mne dříve evangelicky nedal učit, protože dostal mnoho ran, teď ale zůstanu
při tom, protože i otec u toho zůstal
byl jsem už proto zatčen a trestán
vždycky jsem slýchal o evangelický víře, nyní v ní chci skutečně zůstat
protože jsme měli takové knihy a děkujeme Bohu, že přišla tolerance, kdy
můžeme své náboženství konat svobodně a veřejně
zbytečně se o mne namáháte, protože jsem v tom už dlouho
nejsem evangelík proto, že jsou rodičové, ale protože se mně to líbí

z té víry umím se modlit a zpívat
v té víře něco umím, ostatní se doučím

katolička nechci být, ani chodit do katolickýho kostela
poněvadž celá ves od katolické víry odpadla, já taky odpadám, zůstávám při tom
a i kdyby mě měli zabít
je lehčí
protože se mi katolická nelíbí
protože se mi evangelická líbí
vaše víra se mi líbí, ale evangelická líp
líbí se mi to, žena je z toho kořene

byla jsem už vícekrát na pastorově kázání a moc se mi líbilo

Dotvrzení:

i kdybych umřít musel
kdyby mně krk vzali
raději bych krk ztratil
raději bych smrt podstoupila
kdybyste se mnou dělali co chtěli
co jsem si předsevzal, v tom zůstanu
kdybyste mě drželi do zítřka do rána

3. Soběhrdy

„Jeho Milosti vysoce urozeného pana Václava svatě říše římské hraběte z Vacínova panství Konopištského a Tejneckého hejtman přiznávám se, že na tomto panství Konopištském v kraji Kouřimským ležící, mně pod správou náležející poddaní Jeho Císařské Milosti se vynacházející, až do desíti let stáří všickni v samospasitedlnou všeobecnou víru katolickou vyznávající, zpověď svatou vykonaly a communicati přijali, a tak všichni v jednotě víře svatě katolické zůstávají...“²⁵¹

„...císařským patentem od roku 1627 nařízeno obyvatelům v městech i vesnicích, aby se buď ke katolickému náboženství vrátili, aneb zemi českou opustili, čehož větší část uposlechla. Těm však, kteří ani víru změnit, ani statky své opustiti nechtěli, zůstavše v srdci při svém starém náboženství, i vedouce k němu i děti své, což při tehdejší řídkosti katolického duchovenstva tím snadno bylo. Tak trvalo to po půl druhá sta let.... následkem toho mnozí potud zakuklení bratří čeští z okolí nyní opět zjevně přiznali se k vyznání helvetskému, jako nejbližšímu víře českobratrské...“²⁵²

Autorem prvního textu z 27. září 1651 byl hejtman panství, druhý text napsal v roce 1874 římskokatolický kněz v popisu stejného kraje.

3.1 Soběhrdy

Těžko říci, se kterým doloženým Soběhrdem byla ves spjata jménem. Zda s Přibyslavovým synem, který je podepsán mezi svědky listiny vévody Otty roku 1189, či se synem Bezpřímovým, jenž byl v roce 1199 a 1211 nejvyšším truksasem českého království. V roce 1360 je doložen Čeněk ze Soběhrd a 17. března 1440 se jakýsi Mikuláš ze Soběhrd účastnil krajského sjezdu v Čáslavi.²⁵³ Roku 1534 prodal Adam ze Soběhrd svou ves Janu Hlasovi z Kamenice. Od roku 1663 ji spolu s Mračí držel hrabě z Martinic. Roku 1725 koupil Mrač Jan Josef hrabě z Vrbky a Soběhrdy tak přešly ke konopištskému panství.²⁵⁴

Na počátku 17. století spadalo pod soběhrdskou rychtu deset osad.

Berní rula z roku 1654 uvádí např. v Kozmicích šest sedláků a čtyři chalupníky.

Rustikál Tereziánského katastru uvádí Soběhrdy v rámci panství Týnec nad Sázavou, Konopiště a Mrač a zaznamenává 10 hospodářů.²⁵⁵ Koňskou robotou zde byli povinováni čtyři robotníci po dvanáct týdnů ročně, volským povozem rovněž čtyři a

²⁵¹ Klímová, Helena (ed.). Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Kouřimsko. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1997, s. 133.

²⁵² Vlasák, Antonín Norbert. Okres benešovský. Nástin statisticko-historický. Praha: Fr. A. Urbánek, 1874, s. 75–76.

²⁵³ Zápis na mjr zemský čtyř spogených kragůw, Kouřimského, Čáslawského, Chrudimského a Hradeckého... W Čáslawi na sgezdu, 17 Mart. 1440. Dostupný z http://www.psp.cz/eknih/snemy/ac/vol01/t0003_00.htm .

²⁵⁴ Sedláček, August. Místopisný slovník historický království českého. Praha: Argo, 1998, s. 820.

²⁵⁵ Chalupa, Aleš – Lišková, Marie – Nuhlíček, Josef – Rajtoral, František (ed.). Tereziánský katastr český. Sv. 1. Rustikál (kraje A–Ch). Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1964, s. 58.

také po dvanácti. Stejně tak ruční robotou. Ve vsi byli dva řemeslníci, totiž jeden krejčí a jeden kovář v obecní chalupě. Bonita polí byla tři a půl násobek výsevu.

3.2 prameny a bádání

Nejsystematičtěji se počátky soběhrdského reformovaného sboru zabýval benešovský archivář Jiří Tywoniak, který pro svou práci využil především archivních materiálů českého gubernia²⁵⁶ a kronik uložených v benešovském okresním archivu, zejména kroniky piaristické koleje a kroniky lesmistra V. Marka.²⁵⁷

Guberniální prameny lze však doplnit také prameny pražského arcibiskupství²⁵⁸ a prameny z konopištského panství,²⁵⁹ které Tywoniak znal, ale užil jich jen zřídka. Se staršími příběhy tajných evangelíků už je to ovšem složitější. Území, na kterém později soběhrdský sbor vznikl, totiž zasahovalo do několika vikariátů (v druhé polovině 18. století do sedlčanského, mnichovického a kouřimského), často měnilo příslušnost k panství (Mrač, Konopiště apod.) a postupně tudy procházely hranice několika krajů (vltavského, kouřimského, berounského), proto je pole pro jejich hledání nebývale široké. Církevním pramenům se věnoval zatím pouze Ferdinand Hrejsa,²⁶⁰ který poskytl alespoň základní údaje z APA Pravitas haer. (svazek Haereticalia), dále z knihy Rozsudků apelačního soudu (Ortele český – Böhm. Urtheil-Buch) a především z farních a vikariátních zpráv, jejichž opisy jsou v NA: Consign. de haer. susp. 1762; Acta missionum de poenitentia ab a. 1740; Acta missionum de annis variis ab. A. 1.40, resp. Publ. G 2-41 Subur. 41. A nakonec lze prameny k prvním létům soběhrdského sboru nalézt i v reformovaném superintendentním archivu, který je uložen na Synodní radě ČCE.

3.3 reformace

Benešov v roce 1420 vypálil Jan Žižka a od té doby byl farní chrám spravován až do roku 1623 duchovními církve podobojí. Kraj se záhy stal utrakvistickým, ačkoliv jeho majitelé Šternberkové nebyli husitství příliš nakloněni. Petr ze Šternberka padl v bitvě pod Vyšehradem roku 1420 na Zikmundově straně a jeho vdově Perchtě nezbylo, než se přihlásit ke Čtyřem pražským artikulům. Ve městě zasedaly zemské sněmy a v roce 1451 zde dokonce proběhlo jednání Jiřího z Poděbrad s Eneášem S. Piccolominim, pozdějším papežem Piem II. Zdeněk ze Šternberka však patřil k předním odpůrcům

²⁵⁶ NA Pub G1/1–409

²⁵⁷ Tywoniak, Jiří. Počátky tolerančního sboru v Soběhrdech. Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 76–79. J. Tywoniak se ovšem při své edici dopustil několika vynechávek a nemnoha omylů v přepisu, např. místo heretické přepisuje někde helvetské apod. Viz také příspěvek Evy Melmukové v Macek, Ondřej (ed.) Po vzoru Berojských.

²⁵⁸ NA APA H3/1 4297b

²⁵⁹ SOKA Praha, Vs Konopiště kart. 63, Bc 40

²⁶⁰ Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského (1921).

husitského krále. Vzdálenější Kouřim se k husitství přiklonila již 1419 a zdejší utrakvistický kněz Chotek skončil v jedné z kutnohorských šachet. Od roku 1421 působila v Mnichovicích církev podobojí, jsou známa dvě jména zdejších utrakvistických duchovních (Jan Štelcar Želetovský, Matěj Plzeňský.) V Benešově existoval bratrský sbor. V Pecinově (Pecínově; dnes část Struhařova) žili až do začátku rekatolizace následovníci Mikuláše z Vlášenic (zemřel 1495) neboli sekta Pecínovských, kteří po kázání prý hlasitě plakali a zakrývali si tvář rukama, proto byli též nazýváni Plačtívi bratři. V Divišově působil v polovině 15. století kněz Jakub, jeden z protagonistů obnovy uvnitř doznívajícího husitství a tedy předchůdce Jednoty.²⁶¹

3.4 rekatolizace

Soběhrdy byly součástí panství Hodějovských, předního ze šlechtických rodů v Jednotě bratrské, jehož zástupci např. vystupovali při jednání o Rudolfův majestát. Bernard mladší Hodějovský volil Bedřicha Falckého za českého krále a byl vojenským komisařem stavů. 3. listopadu 1622 byl proto odsouzen ke ztrátě dvou třetin panství. Stejně dopadl i jeho bratr Bohuslav Hodějovský. Smil Hodějovský jako královský komorník patřil dokonce mezi členy stavovského poselstva k sedmihradskému Gabrielu Bethlenovi. Již v roce 1621 byl tedy kontumačně odsouzen ke ztrátě hrdla, cti a statků. Majetek Hodějovských (Konopiště, Týnec nad Sázavou, Benice) připadl koruně, od té část získal Albrecht z Valdštejna, který ji takřka obratem prodal vlastníku Tloskova Pavlu Michnovi z Vacínova.

Roku 1624 začal provádět Pavel Michna z Vacínova na svém panství první protireformační kroky. V červenci téhož roku psal dokonce kvůli tomu Zdeňku z Lobkovic o povstání tisíců poddaných.

Jen co v Netvořicích (1624) uviděli dva jezuité, prchla většina obyvatel do lesů, aby je nikdo nepřemlouval k opuštění kalicha. Na tři sta takových vzbouřenců bylo z Prahy posláno padesát vojáků a kraj vydrancován. Tak vzpoura skončila.²⁶² Zřejmě titíž dva jezuité (P. Jan Dokázal a Matyáš Skultet) prováděli rekatolizaci i na Konopišti, kde nejprve neúspěšně přemlouvali obecní starší. Až teprve když jim pohrozili přítomností vojska, přestoupila záhy většina měšťanů.

Jan František Beckovský uvádí pro rok 1627 vzpuru na rozhraní Kouřimského a Čáslavského kraje.²⁶³ Poddaní měli podle něj rozsekat hejtmana vlašimského panství,

²⁶¹ Bartůšek, Václav. Piaristé. Tradice benešovské vzdělanosti a kultury. Benešov u Prahy: Galerie výtvarného umění, 1995. Procházková, Eva. Benešov. Praha – Litomyšl: Paseka, 2005. Vlasák, Antonín Norbert. Okres benešovský. Nástin statisticko-historický. Praha: Fr. A. Urbánek, 1874. Tywoniak, Jiří. Benešov a Konopiště v minulosti. Benešov: Městský úřad v Benešově, 1992. Řičan, Rudolf. Dějiny Jednoty bratrské. Praha: Kalich, 1957, s. 21.

²⁶² Tywoniak, Jiří. Podblanické rebelie. 2. vyd. Benešov: Okresní úřad v Benešově ve spolupráci s okresním týdeníkem Jiskra, 1994, s. 35.

²⁶³ Pravděpodobně má na mysli vzpuru, z jejíhož podněcování byl obviněn čáslavský utrakvistický kněz Matouš Ulický.

protože předtím umožnil utrakvistického kněze. Podle Beckovského byl do této vzpoury zapojen i bývalý majitel panství Adam Hodějovský z Hodějova.²⁶⁴

Již citovaný správce panství hejtman Martin Kučera uvádí, že v Benešově je jeden farní kostel, při němž pan děkan má „...z každého lánu ročně desátku stálého, obilí žita po 2 věrtelech, ječmene po 2 věrtelech, a ovsu po 1 strychu vychází, důchodův namále se vynachází, majíce na dluzích krav 22, peněz též na dluzích 105fl., více kostely filiální, tři na jistém platu když se služby Boží vykonávají, kterýchž dvojí cti hodný pan páter děkan města Benešova administrovati ráčí, důchodní kostely ty jsou... ve vsi Kozmicích.... ve vsi Ledcích.... ve vsi Chrástu...“²⁶⁵

Zároveň se státem organizovaným Soupisem poddaných podle víry nařídil v březnu pražský arcibiskup provést obdobný soupis, avšak podle far. Tento Status animarum pražské arcidiecéze uvádí pro farnost Sedlčany (Vltavský kraj) 157 neschopných zpovědi a 32 nekatolíků z počtu 612 duší. Benešovský farář žel údaje zřejmě neodeslal, jeho mnichovický kolega však uvedl 46 zpovědi neschopných a 533 nekatolíků z celkového počtu 722 duší.²⁶⁶

Zpovědní seznamy pražské arcidiecéze udávají pro kouřimský kraj ve vikariátu divišovském (později vlašimský, resp. choцерadský) patnáct far, tři děkanství, jednu administraturu a třicet devět filiálních chrámů. Pod benešovskou faru spadaly filiální chrámy v Chvojnu, Kozmicích a Václavicích. Ještě v roce 1671 se na území této fary nevyzpovídalo padesát jedna osob (vyzpovídáných 1830) a v celém vikariátu se zpovědi z různých důvodů (ale zřejmě i konfesních) vyhnuly čtyři stovky osob. Roku 1687 to bylo 138 z 2511, o rok později již jen 19 z 2248 a po roce 1699 se již zpovídali všichni.²⁶⁷

Roku 1705 zřídil František Karel Přehorovský z Kvasejovic v Benešově piaristickou školu.

Roku 1730²⁶⁸ se z benešovské farnosti (39. vikariát Mnichovice, kraj Kouřimský) ilegálně odstěhovala do Drážďan vdova Alžběta Škvorová se synem Jakubem, v letech 1740 a 1741 je následovali Jakubovi sourozenci Jan a Kateřina.

Asi roku 1737 se Jan Skočdopole v téže farnosti zřekl kacířství.

Roku 1744 byl v Sedlčanech usvědčen z husitského kacířství (26. vikariát sedlčanský, kraj Berounský)²⁶⁹ Josef Scheiwer, obuvník. Z vězení jej vysvobodilo

²⁶⁴ Beckovský, Jan František. Poselkyně starých příběhův českých. 2. Od r. 1526–1715. Sv. 3. L. 1625–1715 i s dodatky. Praha: Dědictví Sw. Prokopa, 1880. Adam Hodějovský je později uváděn ve švédských službách.

²⁶⁵ Klímová, Helena (ed.). Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Kouřimsko. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1997, s. 133.

²⁶⁶ Čáňová, Eliška. Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651. Sborník archivních prací 29/1 (1970), s. 20–55.

²⁶⁷ Šimák, J. V. (ed.) Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z let 1671–1725. Díl 1. Sv. 1 Boleslavsko, Kouřimsko.

²⁶⁸ Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského (1921), s. 126–127.

²⁶⁹ Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí, s. 102–103.

pruské vojsko, kterého se přidržel a usadil se v Drážďanech. O dva roky později za ním utekla jeho žena Eva a dvě děti, dcera Kateřina zůstala v Sedlčanech a sedlčanský děkan vynakládal značnou námahu, aby ji od kacířství uchránil.

Roku 1746 byli ve farnosti Okrouhlice (40. louňovický vikariát, kraj Kouřimský) odsouzeni čtyři lidé pro „Lutherovo kacířství“. Jeden z nich vzápětí po slavném návratu do římskokatolické církve utekl do kacířské ciziny. V témže vikariátu, v divišovské farnosti, byl o tři roky později exkomunikován Martin Špinka pro skrývání kacířské postily.

V roce 1752 oznámil netvořický farář Matěj Konrád, že mu sedlák a vazač knih Tomáš Sobíšek ze Soběšovic mimo zpověď, ale v těžké nemoci, prozradil, že si u něj mlynář Václav Parys (nyní bydlící v Benešově) dával potajmu vázat zřejmě kacířské knihy. Sobíšek dále vypověděl, že k mlynáři prý navíc chodí všelijací lidé... Ve své výpovědi také zmínil ještě další místo – Chvojen (Velké Chvojno), kde se prý konají shromáždění nad žitavskými knihami. V druhém případě se jednalo o ovčáky na panských ovčinech, které spolu s ovčáčkou chalupou stávaly většinou mimo intravilán vsi. Zpráva o Sobíškově výpovědi však zřejmě doběhla do Benešova dříve, než u místního děkana stačil netvořický farář intervenovat. Parys zatím totiž donesl dobrovolně na děkanství knihy, který mu Sobíšek vázal, a děkan shledal, že nejsou kacířské.²⁷⁰

O rok později byli v Benešově odsouzeni za ukrývání knih k exkomunikaci Bartoloměj Skrčený, ovčák z Velkého Chvojna, Václav Parys a jeho syn František, mlynáři a podruzi. Po příslušném pokání byli amnestováni.

Roku 1756 byli v benešovské farnosti odsouzeni za skrývání kacířských knih ovčák Josef Skrčený a jeho žena Magdalena, Jiří a František Šnajberk a Jiřího žena Anna, u které se jednalo o opakovaný zločin. Jiří Šnajberk měl prý snad stoletého otce Jana, který se modlil Otčenáš s „luteránským přídavkem“, čemuž učil celou rodinu. Šnajberkové navíc u sebe nechávali přenocovat kolportéra kacířských knih, jakéhosi Čoudila, který je v kacířství i vyučoval. Nalezena u nich byla kniha od Václava

²⁷⁰ Jednalo se o: Lomnický, Šimon z Budče. Kupidowa Střela Aneb Knížka vžitečná w niǝ se wsseliká Chlípnost a zlá bugnost Těla zapowijdá a potupuge: A přitom sskoda ohawa y pokuta hanebného Smilstwa Cyzoložstwa (:kterěz se ach nastogte těchto Let welmi welice rozmohlo a rozwodnilo se okazuge. K Pochwale Swatého Stawu Ma[n]želského a k potupě Ruffianstwij hanebného a neb raděgij k weystraze a naprawenij každého w hřijssych Tělo tápagicýho. Z smysl'u starých Včiteluow Cyrkwe wybraná Pijsmy Swatými. Příjklady hognými a Hystoryemi přediwými stwrzena. A nynij w nowé a potřebně wúbec wydana. Od Ssymona Lomnického. (Cum Gratia & Privilegio Sac: Caes: Maiestatis.) Wytisstěná w Praze w Giřijka Nygrina Létha: M. D. XC. [= 1590.]

Kleycha,²⁷¹ postila Jana Spangenberg²⁷² a Dvanáctero přemýšlování od Filipa Kegelia.²⁷³

V roce 1760 odešla Marie Anna Nádvorníková z Bedrče „do ciziny mezi kacíře“.

V roce 1762 se již výše zmiňovaný František Parys, mlynář na Hanzlově mlýně na panství Konopišťském, v hospodě opil a mluvil v tomto svém stavu proti uctívání svatých a proti očistci. Během vyšetřování o něm vyplynulo, že když mluví, tak užívá obratů z Písma. Farář mu zabavil knihu žalmů, ze které se modlil, a to dokonce veřejně v kostele. Při výslechu se vymlouval, že ji koupil od benešovského Váni a že si myslel, že je katolická.²⁷⁴

Roku 1762 zemřel František Václav z Vrby a za poručnici nezletilému synu Františku Josefovi byla určena vdova Marie Anna, která se později znovu provdala za Jana hraběte O'Kellyho. Konopišťské dominium bylo tehdy spojeno s Týncem nad Sázavou, Benicemi, Mračí a několik statky (Dlouhé Pole, Vysoká Lhota, Vidláková Lhota). Celé panství mělo patnáct rycht (mezi nimi i Soběhrdy) a více než šest desítek osad. Počet obyvatel lze proto odhadnout na pět tisíc.

V roce 1771 si u Josefa II. konopišťští poddaní stěžovali na neoprávněné roboty.

V pondělí a v úterý 17. a 18. července 1775 proběhla na konopišťském panství mobilizace sedláků proti vysokým robotám. Signál k povstání pocházel z kozmické rychty. Celkem se ho zúčastnilo mezi třemi až osmi sty osob (údaje se různí). Regentka konopišťského panství, hraběnka O'Kellyová, byla právě pryč, a vzbouřenci byli tedy nuceni jednat s direktorem panství Johannem Jos. Schallerem, na kterém žádali utajovaný patent o zrušení roboty. Podle tajných instrukcí mohl v takovém případě ředitel panství snížit obratem robotu na tři dny potahem a tři dny pěšky, Schaller to však neudělal a sedláci se chystali zaútočit na některý ze zámků v okolí. Myslivci, kteří měli

²⁷¹ Starých Lidj Koruna Pobožnosti, to gest | Modlitby | zwłásťe pro Osoby wěku sessfého, Každ'odennj Ráno y Wečer, w Chrámu Páně, před a po Zpowědi | před y po Vžjwánj | Wečeře Páně tak též y K Wýročnjm Slawnostem a k některým Swátkům | y take (!) podle Stawu a powołánj | k tēm a giným Czasům: w Bjdě a w Nemocy y při Smrti | každému wěrnému Křestianu k vžjwánj přjhodne; k tomu tež y Pjsně Duchownj | w nowě słožené K Slawě Božj a | k wzdeľánj Cýrkwe nýnj wydané od Wáclawa Kleycha. Wytisštěno Léta Paně 1724.

²⁷² Snad Postylla Česká. A nebo Waykladowé na Epistoly a Euangeliá Nedělnij y také Swátečnij přes celý Rok Z Latinského a Německého Jazyku w Český přeložená. Nynij pak w dobrý Pořádek a w gednu Knijhu wvedená Tak yakž tayž Pořádek Cýrkew Křestianská Od Prwnij Neděle Adwentnij až do Poslednij Neděle po Swaté Trogicý zachowáwa . . K wžitku (!) Mládeži Křestianské W způsob Otázek složená a Sepsaná: Od Jana Sspangenbergského: Někdy Slawného Kazatele w Cýsařském Městě Northauzu. K nijžto přidáno gest Patnáctero Kázanj o Mrtwých Tělijch y také LX. Příjkladuow z Pijsem Swatých wybraných: Zě (!) se Těla Mrtwá magij pochowáwati Wsse od téhož Jana Sspangenbergského Sepsáno. Figúrami Pěkneymi ozdobena A Wytisštěna w Slawném Miestie Normberce V Jana Montána a Woldřicha Neybera. Létha Páně M. D. LVII. [=1557]. Vyšlo vícekrát.

²⁷³ Filipa Kegelia Dvanáctero přemýšlování duchovních...z něm. přeložil Adam Plin[t]ovic ze Shořova. V Žilině, Alžběta Dadanská, 1677.

²⁷⁴ Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského (1921), s. 92.

bránit hlavní sídlo panství, nakonec vypálili na sedláky jednu dávku ostrých, po které zůstalo na zemi ležet pět mrtvých a dvanáct raněných. 19. července přijela jednotka callenburského pluku ze Sedlce a dvacátého vyšlo z Prahy šedesát pěšáků a dvacet kavaléristů. Již 29. července byl vyhlášen rozsudek nad vzbouřenými sedláky. Kozmický Bartoloměj Škvor a Jan Kamzík z Nespek byli odsouzeni k trestu smrti oběšením. Marie Terezie jim vzápětí udělila milost a jejich trest byl změněn na čtyři roky nucených prací. Nedlouho po vzpouře se s nimi setkáváme opět na jejich gruntech. Ostatní dostali příslušný počet ran karabáčem (řadoví účastníci deset až patnáct, vůdci houfů pětadvacet až třicet). Týdenní robota byla změněna na tři dny potahem a tři dny pěšky po dvanácti hodinách denně.²⁷⁵

Sedlčanský děkan Hanousek se o vzbouřencích domníval, že šířili leták s písní proti římskokatolickým duchovním, který obsahoval i vzpomínku na utrakvismus a Žižku. Spolehlivě lze doložit, že Bartoloměj Škvor z Kozmic, jeden z hlavních představitelů vzpoury, byl mezi přihlášenými nekatolíky po roce 1781. Škvor byl poloviční sedlák, pocházel z Mysliče v rychtě Kochánovské, kde nejprve sloužil jako čeledín u bratra Martina na gruntu č. 1 a roku 1773 se stal samostatným hospodářem, když si koupil za 124 kop míšeňských grošů grunt č. 1 v Kozmicích (11 ha a 11 str. luk), na kterém zaměstnával čeledína, podruha a pohůnče.

3.5 přihlášky k Tolerančnímu patentu

Ačkoliv benešovský piaristický kronikář uvádí, že Toleranční patent byl na panství vyhlášen již v lednu 1782 a při kontrole ředitelem (direktorem) panství stvrdil písemně rektor koleje, že všechny toleranční dekrety veřejně nechal vyhlásit, uvádí jiný benešovský kronikář jako datum vyhlášení až sobotu 23. února 1782. Zprávy o samotném průběhu vyhlášení dochovány nejsou.²⁷⁶

Seznam poddaných z panství Konopiště přihlášených k helvetskému vyznání, který jeho ředitel Johann Jos. Schaller odeslal krajskému hejtmanovi, je datován 1. března 1782. Na seznamu bylo uvedeno 172 osob (včetně dětí) z obcí Soběhrdy, Malé Žižany, Pilátky, Bedrč, Lštění, Hanzlov, Poříčí nad Sázavou, Týnec nad Sázavou, Radíkovice, Marianovice, Javorník, Dlouhé Pole, Kochánov, Konopiště, Vysoká Lhota a Mrač.

Můžeme se jen dohadovat, co se mezi sobotou 23. února, eventuálně několik dní před ní, a pátkem 1. března odehrálo. Během tohoto týdne nosili konopišťští poddaní na správu panství své přihlašovací cedulky. Text cedulky zachovala benešovská piaristická

²⁷⁵ Tywoniak, Jiří. Konopišťská rebelie roku 1775. 2. oprav. a doplň. vyd. Benešov: Okresní muzeum a Okresní archiv v Benešově, 1985.

²⁷⁶ Tywoniak, Jiří. Počátky tolerančního sboru v Soběhrdech, s. 54. Kromě výslovných odkazů na jiné pracuji s NA Praha Č. Gub. Publ. G 1/1 kart. 702 a SOKA Praha, Vs Konopiště kart. 62–63. Za pomoc při sbírání materiálu pro tuto sondu děkuji paní Žofii Vobrové a panu Petru Tureckému.

kronika: „Přiznávám se dobrovolně na kanceláři vrchnostenským, že věřím v jednoho Boha v trojích osobách, starý a nový zákon, podle konfessi Helwetyczského a obnovení křesťany krví Krista Ježíše pod lámáním chleba a kalicha Páně pití.“²⁷⁷

Zřejmě v sobotu 23. února byl na konopištské kanceláři česky a německy přečten a vysvětlen rychtářům, konšelům a zřejmě i polním, lesním a ovčáckým mistrům, tedy lidem, kteří se pohybovali částečně mimo správní vztahy jednotlivých vsí, Toleranční patent.

Když vycházel benický polní mistr Václav Balík z vrchnostenské kanceláře, řekli mu Franc Šnajberk, polní mistr z Pomněnic, Václav Šnajberk, ovčák z Mrače, Matěj Skrčený, polní mistr z Týnce nad Sázavou,²⁷⁸ a Jiří Skrčený, ovčák z Konopiště, aby s nimi šel ke konopištskému Skrčenému. Doma Jiří Skrčený vytáhl několik knih a pustil se do hlasitého předčítání. Po chvíli pak Václava Balíka vyzval: „Bratře Balíku, dej se také k naší víře zapsat...“ Načež mu Václav Balík odpověděl, že tomu nerozumí. Přítomní pak začali Balíkovi vysvětlovat, že on přece umí dobře psát a číst a oni že mu tedy půjčí knihy, ve kterých se všechno může dozvědět. Také prý v Ostředku dobré knihy prodává místní kněz. A zároveň dodávali, „...že když ty jejich zatracený psi a sužitelé, totiž misionaristé, císař pán zahnal a nýčko je ani žádný čert nikdež více najít nemůže...“ tedy už není k jejich víře žádná překážka. Což Václav Šnajberk ještě doplnil tím, že sám od misionářů dostal dvacet pět ran.

Balík jim řekl, že se o tom musí poradit doma s manželkou. Pak k nim přišel panský ponocný, aby se vrátili na kancelář. Před ponocným Jiří Skrčený rychle knihy schoval.

Druhá část setkání na vrchnostenské kanceláři se týkala již jen dobytka. Ředitel panství si stěžoval na jeho chcípání. Po skončení jednání se na cestě domů polní a ovčáckí mistři vrátili k původnímu tématu a znovu Balíka přemlouvali k přestupu. Balík se zdráhal a argumentoval tím, že by mohli všichni přijít o svůj výdělek. Nato mu Václav Šnajberk z Mrače řekl, že je vůl a že i vrchnost a správce panství se dají brzy k helvetské víře zapsat. On sám, že chce dát řediteli Schallerovi knihu modliteb, která jej jistě k přestupu pohne.

Ve středu 27. února zastihl Havel Škvor ze Lštění hajného Jakuba Křištofa, jak v Sázavě u zlenického dvora chytá ryby. Škvor se Křištofa zeptal, zda se půjde také zapsat k „naší víře“. Křištof Škvorovi odpověděl, že ničemu z toho nerozumí. Škvor se mu smál a hned ve čtvrtek mu donesl knihu žalmů, protože však Křištof nebyl doma, nechal ji u jeho manželky. Večer si Křištof něco málo v knížce četl, ale zpozoroval, že to je „chybný“, a už v pátek ráno poslal po své ženě knížku zpátky.

²⁷⁷ Tywoniak, Jiří. Počátky tolerančního sboru v Soběhrdech, s. 57.

²⁷⁸ Ve své další výpovědi se Václav Balík opravil a tvrdil, že Matěj Skrčený na kanceláři nebyl. Setkal se s ním až v ovčárně.

V pátek 1. března se ovčáctí a polní mistři setkali při společné cestě na Konopiště pro sůl na lízání, kterou tam měli ovcím vyzvednout. Balík se ptal Václava Šnajberka, zda už dal řediteli panství Schallerovi ty modlitby. Šnajberk řekl, že dal.

Cestou zpátky se asi Václav Balík zastavil u konopišťského žida v hospodě na kořalku. Po hodině jej tam zastihl Jan Šnajberk se vzkazem, že má jít k Jiřímu Skrčenému. Všichni tam již prý na něj čekají, aby se s nimi šel dát zapsat k helvetské víře. Balíkovi se nechtělo a že prý jde za chvíli domů. Jan Šnajberk jej začal přemlouvat, zpíval nějakou duchovní píseň a pravil, že se konečně dočkali toho, co jim Bůh slíbil.

Během tohoto klíčového týdne navštívil také kochánovský rychtář Václav Barek (Brabec) své příbuzné, Škvorovi z kochánovské hospody, kde jim vykládal základy evangelické víry a vybízel je, aby Krista nezapírali a dali se zapsat. V neděli, 3. března, pak mladému Škvorovi z kochánovské hospody mladý Barek ukazoval v bibli argumenty pro evangelické vyznání.

V tutéž neděli 3. března se Havel Škvor ze Lštění při mši v Pyšelech nekřížoval a při pozdvihování si neklekl. Vzbudil tím v kostele značnou pozornost, kterou ještě přiřivil výrokiem, že má tělo i palec hříšné a že „...když sobě katolíci lysinky stíratí chtějí, aby stírali, a on že sobě takových stíratí nebude, poněvadž on kříž ve svém srdci má...“²⁷⁹

V neděli také potkal na čtyřkolské návsi Franc Kůrka, javornický (součást Čtyřkol) kovář, podruha Jakuba Svobodu, kterého povzbuzoval, aby „se taky k tej nové helvétské víře zapsati dal“. Svoboda si na Kůrku stěžoval u rychtáře, který Kůrku přísně napomenul.

V pondělí 4. března napomenul Jan Nechvátal, rychtář ve Čtyřkolech, konšela Václava Vnoučka ze Lštění, že málo vyřizuje svým sousedům krajské vrchnostenské poručení, že nikdo nesmí přemlouvat katolické křesťany k přestupu k helvetské konfesi, ani katolické křesťany tupit.²⁸⁰

Na základě výpovědí Jana Nechvátala, Jakuba Křištofa, Jakuba Svobody, Martina Piláta a Václava Balíka byl na konopišťské vrchnostenské kanceláři ve dnech 8. a 9. března sepsán protokol o přemlouvání římskokatolických poddaných k helvetskému vyznání. Tohoto přemlouvání se měli na podle udání dopustit František Šnajberk z Pomněnic, Matěj Skrčený z Týnce nad Sázavou, Václav Šnajberk z Mrače, Jiří Skrčený z Konopiště, Havel Škvor ze Lštění a Franc Kůrka z Javorníka. 10. března odeslal ředitel panství Schaller protokoly s průvodním listem berounskému krajskému

²⁷⁹ NA Praha České Gubernium Publ. G 1/1 kart. 702.

²⁸⁰ Protokol s Janem Nechvátalem, rychtářem ze vsi Čtyřkol, na kanceláři vrchnostenským z následovních příčin drženy byl v Konopišti dne 8. března 1782.

hejtmanovi. 11. března tyto protokoly předal krajský hejtman guberniu s poznámkou, že již připravuje komisi pro slavnostní přihlášky.

V sobotu 23. března nebo až v neděli 24. března začaly zřejmě na benešovské radnici konfrontace obviněných z nepovolené agitace ve prospěch helvetské konfese s těmi, kteří je udali. Za císařské komisaře byli určeni benešovští radní Jakub Marschalek a Jakub Horaczek, kterým asistoval jako přísežný písař (syndicus) Johann Jos. Amturius. Konfrontace spočívala v přečtení protokolu obsahujícího udání. Autor výpovědi dostal možnost ji doplnit, a pak probíhala samotná konfrontace, během které povolaný (resp. obviněný) vyvracel udání. Při první konfrontaci byli před sebe takto postaveni Václav Balík a Václav Šnajberk. Šnajberk popřel vybídku k setkání u konopišťských ovčáků, agitaci pomocí knih, nadávky císařským misionářům i modlitby, které měl dát řediteli panství. Pak byl krátce konfrontován Václav Šnajberk s Jiřím Skrčeným, kteří si navzájem výpovědi potvrdili. I Jiří Skrčený popřel do očí Balíkovi všechny jeho výpovědi a vybídku k zapsání přířkl Matěji Skrčenému. Také Matěj Skrčený však všechno podněcování k helvetské konfesi negoval.

Další protokol v této věci je datován 24. března. Tentokrát se jednalo jen o výslechy bez konfrontace. Přítomen byl benešovský purkmistr Jan Kautzky, konšel Jakub Horaczek a opět Johan Jos. Amturius. Nejprve byl přiveden Václav Šnajberk, ten schůzku nepopřel, dokonce přiznal, že se bavili o přestupu, ale rozhodně k němu nikoho nevybízeli, natož Balíka. Kniha na stole byla jakési Evangelické řeči,²⁸¹ ze kterých Jiří Skrčený přečetl dvě stránky. Před panským ponocným ji však nikdo neschovával, ale prostě ji Skrčený strčil do almary, když odcházeli. Jiří Skrčený pro změnu doplnil seznam knih, které ležely na stole, šlo o hallský Zákon Páně,²⁸² Evangelické řeči a Danielovo proctví; z Danielova proctví četl Václav Šnajberk z Mrače a on, Jiří Skrčený, z Evangelických řečí. Skrčený Balíka k přestupu nevybízěl, ale jen se ho zeptal, co říká přečtenému. Pak přišel na řadu Matěj Skrčený z Týnce, který argumentoval tím, že si přece dnes každý může číst co chce. Matěj Skrčený tvrdil, že otázka na Balíkovo zapsání k helvetskému vyznání byla řečena v žertu. Prohlásil však, že Balík sám přiznal, že má doma nějaké knížky. Franc Šnajberk se při výslechu vymlouval, že si šel do konopišťské ovčárny pro knížky, které si tam nechal a že zaslechl zevnitř smích a tam natrefil na svoje druhy. On sám nikoho nesváděl, vždyť je katolický křesťan.

²⁸¹ Teoreticky by se mohlo jednat o nějakou postilu, ale spíše šlo o výklad katechismu, protože Skrčený zmínil, že četl dvanáctý artikl (tedy snad výklad o životě věčném).

²⁸² Bud' např. [Bible hallská. 3. vydání. Halle 1766]. Biblia Sacra, To gest Biblj Swatá, a neb wssecka Swatá Pjsma | Starého y Nowého Zákona, Se wssj pilnostj opět přehlédnuta, na mnohých mjstech podlé starých wydánj bratrských ponaprawena y w nowě wydána. W Hále Magdeburské, nákladem syrotčjho domu. Léta Páně MDCCLXVI. [= 1766], nebo nějaká verze Nového zákona, ale ty vycházely většinou v Žitavě.

Třetí výslech obviněných z nepovolené agitace ve prospěch helvetské konfese proběhl pod vedením purkmistra Kautzkého a konšela Jana Urbánka ve čtvrtek 28. března. Jako první byl předvolán Havel Škvor ze Lštění. Ten byl obviněn především z agitace pomocí knihy a z neuctivého chování v pyšelském kostele. Škvor uvedl, že po něm Jakub Křištof chtěl nějaké sprosté čtení a že mu tedy místo toho dal žalmy. Výrok o kříži v srdci Škvor sice nepopřel, ale tvrdil, že si klekal jako všichni ostatní v kostele. Jako svědek proti němu vystoupil rychtář Jan Nechvátal ze Čtyřkol. Téhož dne byl předvolán i Franc Kůrka, který vybízel k nové víře Jakuba Svobodu na návsi ve Lštění. Kůrka zvolil strategii: Nic si nepamatuji.

Odpoledne byl vyslýchán stejnými státními úředníky Josef Škvor z Kochánova. Ten Jiřímu a Anně Sládkovým vyprávěl, co slyšel od svého strýce Václava Barka (Brabce), kochánovského rychtáře, když je navštívil. V rozsáhlé výpovědi předložil skoro sumu víry konopišťských evangelíků. Škvorova maminka se z Barkovy výpovědi prý dokonce roznemohla, protože takové tupení katolické víry nemohla snést. Výpověď Josefa Škvora potvrdil Josef Sládek i kochánovský hospodský Josef Škvor starší.

Ve čtvrtek 4. dubna oznámil pražskému arcibiskupství Václav Dominik Ondrák, římskokatolický kněz z Mnichovic,²⁸³ že se k vyznáním povoleným Tolerančním patentem přišli přihlásit na konopišťskou vrchnostenskou kancelář farníci z Benešova, Poříčí nad Sázavou a Týnce nad Sázavou. Podle prováděcích tolerančních dekretů mu bylo oznámeno, že se nemá účastnit slavnostních přihlášek ve svém vikariátu, ale v sousedním, aby byla zajištěna nestrannost.

Téhož dne začaly na konopišťské kanceláři slavnostní přihlášky,²⁸⁴ ke kterým byli zváni všichni dosud nahlášení jako odstupující od římskokatolické církve. Kromě úředníků panství byli mezi komisaři pro slavnostní přihlášky i bělický vikář Caspar Balbieri a neveklovský farář Matěj Roskoš. První přišla na řadu rodina Jiřího Šturce ze Soběhrd, který vypověděl, že byl jakýmsi Zelenkou (jméno se mezi tolerančními přihláškami nevyskytuje) přemluven, aby se šel s nimi dát zapsat. Jiří Šturc zároveň dodal, že byl sveden, o novém náboženství nikdy neslyšel a tím méně mu byl oddán. Jeho manželka Mariana už byla dvakrát na vrchnostenské kanceláři žádat, aby ji ze seznamu bludných vymazali. Následovala rodina Jana Zacha z Malých Žiňan, kterého k přestupu měl pohnout jeho sused, chalupník Václav Klaus z čp?. 8. I Zachova manželka byla zásadně proti přestupu. Sám Zach tvrdil, že se domníval, že mezi helvetskou a římskokatolickou vírou není žádný rozdíl. Také v případě třetího vyslýchávaného, Vojtěcha Kříže, byla manželka rozhodně proti vstupu do bludné sekty. Negramotný Kříž dostal přihlašovací cedulku rovněž od Václava Klause. Jako čtvrtý přihlašující se

²⁸³ Působil v nich mezi lety 1756–1794.

²⁸⁴ SOKA Praha, Vs Konopiště kart. 63, Bc 40.

následoval právě Václav Klaus, který doznal, že cedulku přinesl do Malých Žiňan od soběhrdského sedláka Tomáše Kříže a že již na ní bylo předepsáno, že lámání chleba a pití z kalichu Páně je věc ke spasení potřebná. Všechny čtyři rodiny se tedy navrátily do římskokatolické církve.

V pátek 5. dubna 1782 ráno se situace změnila. Před komisi předstoupil Jiří Skrčený z Konopiště, který vypověděl, že je vyznání evangelického, „...které myslím že jest za jedno s helvetským, do kterého jsem se dal zapsat...“ Podle latinského dodatku jej členové komise téměř pět hodin přesvědčovali o pravdě a neomylnosti církve katolické. Jiří Skrčený vytrval a na konec vyznal: „...věřím, že v mej novej víře v Kristu Ježíši věčný život míti budu...“ Přesvědčit se nedala ani Skrčeného manželka Kateřina, o které navíc komise soudila, že je původkyní kacířské náklady v rodině. Následující tři rodiny se navrátily ke katolické víře. Do náboženství helvetského se daly, podle výpovědi otců, přepsat po přemlouvání, bez rozumu a z prostoty. Sotva si spolu s manželkami doma uvědomili, co ta nová sekta obnáší, okamžitě začali usilovat o návrat k víře samospasitelné.

Teprve v sobotu 6. dubna nastala komisi a zejména jejím duchovenským členům těžší práce. Přes jejich veškerou snahu vyložit vyslýchaným pravdu římskokatolické víry, odmítli se k ní navrátit: Martin Nádvorník z Petroupíma, rodina Jiřího Velebila, jeho bratr Jan Velebil, rodina Josefa Pazderky, včetně Pazderkovy nevlastní dcery. Tedy všichni z těch, kteří před komisi předstoupili v sobotu.

Pokračovalo se až v pondělí 8. dubna. Ani tentokrát nikdo ze členů třech rodin, které se dostaly na řadu, „nepovolil“. Podle poznámek komise všichni zůstali zatvrzele ve své sektě, např. Jiřího Zoulíka z Větrova přesvědčovali komisaři dvě hodiny, v jeho případě, stejně jako v několika dalších během trvání slavnostních přihlášek, se členové komise zejména snažili získat či alespoň podstatně zviklat při oddělených přihláškách toho z členů rodiny, který se jim zdál pod věroučným-sektářským vlivem manželského partnera.

V úterý 9. dubna byla dovyslechnuta manželka Jiřího Zoulíka, na kterou komisi již v pondělí zřejmě nevybyl čas. Komisi však nezbylo než o ní konstatovat: „Bludy které pocit'ovala, jsme jí vyvrátili a ve víře katolické jsem ji potřebně vzdělali, ale nemohli jsem ji přivést k tomu, aby sektu opustila...“ Teprve France Kůrku z Javorníka se s velkou pomocí Boží podařilo komisi navrátit do lůna matky církve. Kovář Kůrka byl jedním z mála, který zřejmě nebyl předem nalomen, ale komisi se jej skutečně podařilo získat přímo na místě. Dokonce se od něj dozvěděla, že se do styku s kacířstvím dostal na vandru u mistra ve Ždanicích (v hodonínském okrese nedaleko uherských hranic). Kůrka se ovšem během roku znovu přihlásil k helvetské konfesi i s celou rodinou.

Ve středu 10. dubna nastala dramatická situace při výpovědi Havla Klause z Čerčan. Tento muž měl tři děti z prvního manželství, přičemž mu první žena zemřela

ještě před vyhlášením tolerance a tedy jako římská katolička. Podle tolerančních ustanovení měly se děti ze smíšeného manželství přidržet víry toho kterého rodiče, se kterým byly stejného pohlaví. Dcery musely tedy v tomto případě zůstat v římskokatolické církvi. Komise zaznamenala větu, kterou těšil své plačící sestry jejich bratr Vojtěch: „Mlč, ty přece v tom zůstaneš, co tatíček jest.“ Pisatel protokolu dodal: „Z toho vidno, jak velká je odvaha těchto sektářů.“ Správa panství se na místě zavázala, že bude dbát na to, aby tyto dívky nebyly cvičeny v helvetské víře. Ačkoliv v jiných případech komise neváhala vyslyšet třináctileté děti, sedmnáctiletá Ludmila a čtrnáctiletá Barbora slovo nedostaly. Protokol nezaznamenává, zda obdobně komise postupovala i v případě vdovy Kateřiny Barochové. Její tři starší dcery předvolávala komise samostatně a ačkoliv je hojně katechizovala a vyzývala k přijetí pravé víry, „...jednomyslně souhlasily s matčinou sektou a zuby nehty ji bránily...“ Jak bylo postupováno v případě šestiletého sirotka Jana nevíme.

10. dubna se však také konal v Benešově na městském právu výslech Václava Barka (podle statku Brabce), vyslychali jej benešovští konšelé. Berek vypověděl, že je víry katolické, náboženství evangelického. Popřel, že by někdy někoho přemlouval k helvetské víře. Pouze svým příbuzným z hospody řekl, že se půjde zapsat a že může nyní jít každý. Neříkal, že katolická víra je katovská, pouze citoval z Koruny svatých mučedníků, že katolická víra byla dobyta mečem a že kvůli ní mnoho lidí zahynulo, zvláště za císaře Ferdinanda.²⁸⁵ Některé své výpovědi sváděl Berek na opilost. Zůstal však v tvrzení, že platnější je člověku modlitba Otčenáš než poutě a kupování odpustků. O svatých řekl, že kdyby se snažil, že by mohl být jako oni. On sám doma má obraz Jana Nepomuckého a sv. Anny, ale nemodlí se k nim

Komise pro slavnostní přihlášky pokračovala ve svém jednání až v pátek 12. dubna. U většiny vyslychaných se jí nepodařilo dosáhnout žádného úspěchu, naopak, např. u Havla Škvora ze Lštění jí nezbylo, než shledat: „Nelze pochybovat, že ty mnohé pochybnosti o katolické víře mu přišly na mysl, protože se narodil v kacířské rodině a byl tam vychován...“ (Ačkoliv státní terminologie hovořila o akatolících, nedostalo se na konopišťském panství odstupujícím od římskokatolické církve jiného označení než sekta.) Úspěch zaznamenali komisaři až při výslechu Doroty Starostové, manželky obecního slouhy z Poříčí nad Sázavou. Oba, manžel i manželka, na otázku, jakého jste náboženství a jak dlouho, odpověděli při oddělených výsleších, že evangelického,

²⁸⁵ Rosacius Hořovský, Jan. Koruna Nevwadlá Mučedlnjkůw Božjch Českých. To gest; Prawdiwá Spráwa o Pobožném se k Smrti pripravowanj Wěrných, a při Prawdě Božj stálých Czechůw: Kterj pro zastáwanj Cti a Sláwy Božj, a Náboženstwj pod Obogj od Krysta Pána nařjzeného, a swobod Zemských, 21 Junij, Léta 1621. w Starém Městě Pražském Žiwoty swé wynaložili, a s welikým potěssenjm, s znamenitau podiwnau a Srdečnau Horliwostj a chtiwostj k Smrti se Pánu Bohu oddáwali. Sepsaná wěrně a prawdiwě od toho kterýž toho přjtomen byl, a wsseckno widel a slyssel.... Wytlačeno M. DCC. LVI. [=1756]. [V Žitavě?]

protože v něm byli vychováni svými rodiči. Komisi se však podařilo Dorotu „vyučiti pravdě katolické víry“ a přivést ji tak „opět k rozumu“. Po tomto vývoji se do lůna církve katolické vrátil i Martin Starosta.

V sobotu 13. dubna přišel na řadu Martin Šnajberk, polní mistr Chvojna s rodinou, včetně již ženatého syna. Komisaři se sice i této rodině, o které věděli, že její členové byli již několikrát vyšetřováni ze zločinu hereze, snažili vysvětlit pravdy římskokatolické víry, všichni vyslyšení však přes vyvrácení bludů „setrvali neústupně u své sekty“, pouze syna polního mistra z Týnce, osmnáctiletého Václava Skrčeného, se podařilo přidržet u církve římskokatolické.

Následující týden zasedala komise pro slavnostní přihlášky od pondělí 15. dubna do pátku 19. dubna. Vyškrtnout se nechal Bartoň Vnouček, soběhrdský sedlák (manželka zůstala přihlášená k helvetskému vyznání), a rodina Jana Přeučila rovněž ze Soběhrd. Drama nastalo u Matěje Škvora, jehož manželka Mariána sice komisí prošla, ale v sobotu 20. dubna se přišla nechat vyškrtnout. K rozdělení rodiny došlo také u Tomáše Šturce, rovněž soběhrdského sedláka, jehož syn Martin otcovu sektu odmítl a znovu vyznal římskokatolickou víru. Po tomto úspěchu se komise zaměřila na dalšího Šturcova syna, sedmnáctiletého Jakuba, kterého se přímo zeptala: „Tak nechceš žádným způsobem víru křesťanskou katolickou přijmout, zvláště kdyby tobě rodiče zemřeli a nebo kdyby jsi od nich pryč [se] dostal?“ Na to Jakub odpověděl: „Nepřijímám, po smrti mých rodičů jak pán Bůh dá...“ V případě soběhrdského Jana Vrabce zaznamenala komise kladného výsledku u jeho sestry, sedmnáctileté Anny, a manželky Ludmily. Ve středu 17. dubna si komise poznamenala po výsledku mračského šafáře Václava Šnajberka: „Tento člověk, když byl slušně a vlídně tázán, proč nepřivedl svou manželku, stejně povolanou ke komisi, tak se vůči komisaři, politickému i duchovnímu, netrpělivě a neslušně zachoval, že málo chybělo, aby se na všechny jako vzteklý pes vrhl, pročez tu poníženež prosíme, aby byla jeho nesmírná drzost otcovsky napravena, případně potrestána.“

22. dubna 1782 odeslal berounský krajský hejtman Joseph von Boules zemskému guberniu protokoly z výslechů, při kterých byli vyšetřováni podezřelí z přemlouvání římskokatolických poddaných k přestupu k helvetskému vyznání.

O tři dny později, 25. dubna 1782, zaslal Johann Jos. Schaller, ředitel konopištského panství krajskému úřadu Protokoly o přístupech k helvetské sektě i s žádostí o potrestání Václava Šnajberka. 2. května předal Joseph von Boules, krajský hejtman, zemskému guberniu protokoly z panství Konopiště a Benešov.²⁸⁶ V přípise se hejtman pozastavil nad tím, že komise na konopištském panství měla dva duchovenské

²⁸⁶ V Benešově se přihlásil pouze sklenář Jan Procházka a Josef Brabec, oba k a.v. Podle piaristického kronikáře byli oba zanedlouho z města vyštvaní. Srov. Tywoniak, Jiří. Benešov a Konopiště v minulosti. Benešov: Městský úřad v Benešově, 1992.

komisaře, místo jednoho, jak nařizovaly toleranční předpisy. Duchovenským komisařem měl být jen bělický farář Caspar Barbieri. Dále krajský hejtman vytkl konopišťským úředníkům jejich latinské komentáře v protokolech, s tím, že nejsou na místě.

9. května oznámilo gubernium berounskému krajskému úřadu zamítnutí návrhu na potrestání obviněných. Podle gubernia nebyly důkazy o přesvědčování spolehlivé.

19. května zaslalo zemské gubernium pražskému arcibiskupství žádost o vysvětlení přítomnosti dvou duchovenských komisařů při slavnostních přihláškách na konopišťském panství. Odpověď neznáme.

3.6 tolerance

Pro první roky tolerance, které nás zajímají, neskýtá soběhrdský sborový archiv v podstatě žádné prameny. Nejstarším dokladem pro sborové záležitosti je výzva konopišťského vrchnostenského úřadu z 13. dubna 1808 pastorovi Ferenci Paalovi k vyplnění dotazníku o jeho příjmech, na jehož základě by mohl úřad zakročit proti neplatičům. Z hospodářských pramenů je nejstarší oznámení (20. září 1818) opět vrchnostenského úřadu pastoru Josefu Šedivému, že sbírka ostatních sborů seniorátu v prospěch Soběhrd vynesla dvanáct zlatých. Nejstarším pramenem, který se týká zdejší evangelické školy, je žádost sboru (první z mnoha dalších), adresovaná krajskému úřadu, o povolení ke stavbě školy. V žádosti je rovněž zmíněno, že zřízení školy bylo již povoleno v říjnu 1785. Její první učitel vyučoval po nějakou dobu v soukromí a posléze odešel, od té doby nemá soběhrdský sbor školy ani učitele. Musíme si tedy vystačit s prameny uloženými v archivu panství a s pozdějšími rekursy.

12. července 1782 sdělil kraj panství, že konopišťský vrchní má evangelíkům oznámit milostivé povolení k doplnění jejich počtu i z jiných panství a dále jim má vysvětlit, že císař jim pastora nepošle, že si jej musejí obstarat sami. V srpnu dorazil na panství seznam knih povolených evangelíkům k užívání či k edici u některého tuzemského tiskaře.²⁸⁷

10. září 1782 odeslali zástupci sto pěti evangelických rodin správě panství žádost, ve které prosí o umožnění užívání kozmického kostela,²⁸⁸ o němž nadto dokládají, že byl původně evangelický. Jako zdůvodnění uvádějí hornatost kraje a tedy

²⁸⁷ Zaprvé: správné vydání bible podle obvyklé hallské nebo lemgenské; Zadruhé: tak zvaný Malý katechismus. 3. tak zvaný Velký katechismus; 4. tak zvaný Heidelberský katechismus; 5. Církevní agenda příbuzná Augsburské konfesi či helvetské konfesi; 7. Arndtovské modlitební knihy; 8. Dobrý zpěvník, jak byl sebrán Weissem a Hollikoferem, na jehož základě podle situace, času a okolností by mohl být adaptován; 9. Cithara Sanctorum a neb Žalmy a Písně duchovní w Lipsku 1737; 10. Nové vylepšené zpěvníky, které jsou již několik let zavedeny v Hanavsku, Würtensbersku, Hannoveru, Braunschweigsku, Hessensku, Darmstadtsku, Holštýnsku, v Brémách a Dortmundu; a konečně 11. zpěvník k bohoslužebným účelům z Pruského království z roku 1780. SOkA Praha, Vs konopiště kart. 63, Bc 40, fol. 66.

²⁸⁸ Tento nevyužívaný kostel byl skutečně užíván před začátkem rekatolizace utrakvisty a římskokatolickým knězem byl osazen až roku 1787. Patrně na základě této žádosti.

svou bídu. V druhé části suppliky vyjadřují konopišťští evangelíci přání povolání si duchovenského pastýře „...podle Českých bratřích v Berlíně založeného, tak jakž večeře Páně následovala pod lámáním chleba a kalicha Páně pití. Jakž helvetský a aušpurský konfesi následuje, a kdež i takové učení konsistoře v uherském království býti mají...“²⁸⁹ K tomu jim bylo správou panství sděleno, že se mají držet nařízení a že „...více dostat nemohou...“.

Oficiálně byl tedy sbor ustaven na konci roku 1782, zahrnoval čtyřicet pět vesnic a sto sedm rodin. Knihy křtů, svateb a pohřbů byly pak vedeny od 17. srpna 1783. 3. srpna na 7. neděli po Trojici vykonal první bohoslužby Samuel Galambosy. Češtiny neznalý Maďar, který teologii studoval v Sarospataku.²⁹⁰ Bohoslužby byly slaveny ve stodole u čp?. 3. Za základ kázání si zvolil tento text: „Tebe pak synu člověčí, tebe jsem strážným ustanovil nad domem Izraelským, abys slyše z úst mých slovo, napomínal jich ode mne. Když bych já řekl bezbožnému: Bezbožníče, smrti umřeš, a nemluvil bys, vystříhaje bezbožného od cesty jeho: ten bezbožný pro nepravost svou umře, ale krve jeho z ruky tvé vyhledávu budu. Pakli bys ty vystříhal bezbožného od cesty jeho, tak aby se od ní odvrátil, a však neodvrátil by se od cesty své: onť pro nepravost svou umře, ale ty duši svou vysvobodíš.“ (Ez 33,7-9) Se stavbou vlastní modlitebny bylo započato až v květnu 1786 a posvěcena byla na 22. neděli po Trojici roku 1787. To však byl již pastorem Joel Jesenius,²⁹¹ který sbor vybavil i vlastní sbírkou písní a modliteb.²⁹² První soběhrdské staršovstvo bylo jedenáctičlenné a v jeho řadách nacházíme z již zmiňovaných např. Jiřího Havla, Václava Škvora, Václava Barka či Tomáše Kříže.

3.7 praxis pietatis

Nepodařilo se nám objevit žádný větší proces s tajnými evangelíky, který by proběhl na území budoucího soběhrdského reformovaného sboru a který by nám tak rozkryl zdejší předtoleranční společenství. O to pozoruhodnější je vývoj v prvních měsících tolerance. Soběhrdský sbor byl totiž jediný, který vznikl na území Berounského kraje, patřila mu proto zvýšená pozornost správy panství a především správy duchovenské.

²⁸⁹ SOKA Praha, Vs konopiště kart. 63, Bc 40, fol. 59. Srov. Tywoniak, Jiří. K počátkům helvetského sboru v Soběhrdech u Benešova. Theologická příloha Křesťanské revue 33 (1966), s. 66–68.

²⁹⁰ Ordinován byl v květnu 1785. V Soběhrdech se oženil a naučil česky. Osm dní strávil ve vězení pro spory s vrchností. Proto si vyměnil místo s Joelem Jeseniem. Srov. Rychetský, Čestmír. Kazatelé a sbory české národnosti církví A.V. a H.V. v Čechách a na Moravě 1781–1918. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983. Kovář, Karel. A zpívají píseň Mojžíše, služebníka Božího, a píseň Beránkovu, řkouce: Velicí a předivní jsou skutkové tvoji, Pane Bože všemohoucí, spravedlivé a pravé jsou cesty tvé, ó Králi všech svatých. Soběhrdy, 1983. Archiv FS ČCE Soběhrdy.

²⁹¹ V srpnu roku 1787 byl suspendován pro „temné a nesnášenlivé myšlení“.

²⁹² Přemyslowánj a Napominánj, Modlitby, y Pjsnjčky ke každému dni týhodne na ráno y večer, k tomu cýlý zpúsobené, aby se věřili Křesťane malý y welicy prawé pobožnosti, to gest: pobožně přemyslowati a žiwí býti, wraucně se modliti, a horliwě zpjwati, ke cti Boha Troggediného na wěky požehnaného. Wydané skrze JOELA JESSENIUSA slowa Božího kazatele, a pastýře cýrkwe Reformowané Soběhrdské. W Praze wytisštěné v Rosenmüllerských dědiců za Jana Beránka Fakt. 1786.

Mezi kouřimskými a benešovskými evangelíky je možné rozeznat přibližně tři vrstvy. První tvořili příslušníci rodiny Skrčených, Škvorů, Šnajberků, Václav Barek a Franc Kůrka. Zčásti byli mezi sebou i příbuzní. Např. Jiří Skrčený byl švagr Václava Šnajberka, Josef Škvor, hospodský v Kochánově, byl nevlastním bratrem Václava Barka (Brabce). Tato vrstva zřejmě žila před tolerancí kontinuálním skrytým evangelickým životem. S jejími příslušníky se setkáváme ve starších procesech s kacíři, pravděpodobně poskytovali přístřeší tajným predikantům a kolportérům kacířských knih.²⁹³ Druhou vrstvu tvořily rodiny a jednotlivci, kteří pravděpodobně byli s členy první vrstvy v příbuzenských vztazích, či se čas od času účastnili tajných schůzek či bohoslužeb s predikantem. Přesto je zřetelný jejich odstup od vnitřního jádra a nižší znalosti evangelického věroučného základu. Třetí vrstva byla většinou získána až po vyhlášení tolerance. Přesto organizátoři přihlašovací akce (první vrstva) se na její příslušníky museli obrátit na základě nějaké důvěry apod.

Lze jen předpokládat, že soběhrdští evangelíci byli před tolerancí ve styku spíše s evangelickými emigrantskými centry v Sasku a Prusku. Odtamtud si chtěli povolat svého kazatele.²⁹⁴ S pruským vojskem během válek o habsburské dědictví se mohl rozšířit fond jejich kacířské literatury.

Přípravy a organizace přihlášek byly zřejmě prozrazeny a zástupci římskokatolické církve i správy panství se tedy mohli připravit a již před samotnými přihláškami působit na nestabilní články nového společenství. Argumenty budoucích komisařů byly různé, od tlaku psychického (rozbíjení rodiny), přes společenský (ztráta postavení a veřejný posměch), hospodářsko-existenční (ztráta zaměstnání, majetku apod.) a dogmatický (ztráta spasení), až po hrozbu kriminalizace (vystěhování ze země, uvěznění pro přemlouvání atd.). Zkušenost s důsledky všech těchto hrozeb budoucí členové soběhrdského sboru měli. Zároveň bezesporu neznali text patentu ani jednotlivé prováděcí nařízení. Nelze se tedy divit ani odpadnutím ani popírání při výsleších a konfrontacích, ani tomu, že se značná část přihlašujících dělala nemocnou. V umění lži a disimulace byli rovněž dostatečně vyučeni.²⁹⁵ O Jiřím Velebilovi z Petroupíma komise jednoznačně soudila, že neznalost jen předstírá. Nátlak musel být značný, např. Martin

²⁹³ Tomu odpovídají i relace obsažené NA Praha APAH 31 4297a. Arcibiskupství si nechalo od jednotlivých místních duchovních referovat o počtech přihlašujících se evangelíků a o jejich původu – zda se jedná o recidivisty.

²⁹⁴ V Nové Vsi působil jako duchovní Matěj Mojžíš (1734–1797), pocházející právě z Benešova. Theologii vystudoval v Halle a ordinován byl 1762. Do exilu odešel zřejmě jako jedenáctiletý chlapec s otcem, řezníkem, který se usadil v Minsterberku a nějaký čas žil také v Berlíně. Snad právě tato rodina představuje spojnicí konopištských evangelíků k berlínským českým exilovým sborům. Za pomoc při jeho identifikaci děkuji Editě Štěřkové.

²⁹⁵ Pörtner, Regina. Die Kunst des Lügens. Ketzerverfolgung und geheimprotestantische Überlebensstrategien im thesesianischen Österreich. In Blickle, Peter (ed.). Macht und Ohnmacht der Bilder. München: Oldenburg, 2002, s. 385–408.

Nádvorník z Petroupíma jen vydechl: „...nechci se víry té helvetské spustiti, neráčeji mne více soužiti, já jináč nebudu věřit, kdyby mě to sám Kristus zdeť jináč chtěl vyložiti...“ Třináctiletému Martinu Skrčenému z Vysoké Lhoty neváhali komisaři říci: „...Vidíš, holečku, ta víra helvetská jest bludná, nedo jdeš v ní k spasení, navrať se raději k víře samospasitelné křesťanské katolické...“ Hoch jim na to odpověděl: „...Žádný skrz tu helvetskou víru k zatracení nepřijde. Já se nechci navrátiti k víře křesťanské katolické...“ Na to si komise latinsky poznamenala: „Tento hoch zkažen bratrem a sestrou od sekty neodpadl.“

Komise pro slavnostní toleranční přihlášky sama porušila několik tolerančních předpisů, např. přítomnost dvou duchovenských komisařů, počet otázek, které měly být jednotlivcům položeny, zvýšila v některých případech ze čtyř až na více než deset. Rovněž výsledky třináctiletých dětí nebyly v této fázi tolerance běžné. Některé výsledky trvaly řadu hodin. A již samotné přesvědčování odstupujících bylo proti tolerančním pravidlům. Systematicky se komise zaměřovala na slabší články rodin a snažila se o narušení homogenity rodiny. Komise zároveň paralelně rozjela vyšetřování agitátorů, které mělo bezesporu zastrašit či rozklížit kacířskou sektu. To vše bylo možné už jen proto, že ve velkém berounském kraji byla jen dvě centra tolerančních přihlášek (Konopiště a Karlštejn).

Těžko říci, nakolik bylo plánováno začít s těmi, o kterých bylo jasné, že se chtějí navrátit do římskokatolické církve.

3.7.1 koinónia

Již jsme zkusmo naznačili, jak společenství před tolerancí asi fungovalo. Jiným dokladem vzájemných vztahů může být příběh prvních navrátilců: Jan Zach, Václav Klaus a Vojtěch Kříž z Malých Žiňan si koupili společně před dvěma lety od Václava Šnejberka, mračenského šafáře, za dva zlaté a patnáct krejcarů knihu Zákon Páně,²⁹⁶ kterou si mezi sebou půjčovali ke čtení.

3.7.2 kontinuita

Možná nejzajímavější, ale těžko doložitelnou rodinnou tradici měla rodina Šnajberků: Václav Šnajberk (mračenský šafář; někdy psáno Schneiberg) vypověděl, že ve vyznání helvetském „...trvám jak živ, můj otec, děd i praděd byl toho náboženství, z říše Altenburgu pošli...“. Snad se jednalo o sasko-altenberské knížectví.

Především členové první vrstvy měli za sebou dlouhou a opakovanou kacířskou minulost.

Většina přihlašovaných uváděla jako původce svého náboženství některého z rodičů či životního partnera. Např. „...Otce jsem měla takového...“ nebo: Jsem

²⁹⁶ Řekl bych, že se pravděpodobně jednalo o nějaký žitavský Nový zákon. Např. Nowy Zakon Pana a Spasytele nasseho Gezjsse Krysta | nyny w nowě Léta Páně 1721. wytisštěny. (na str. 47: ...Gest s pilnosti wytisštěn Leta Paně 1720[!] w Žitawe w Michala Hartmanna. ...)

vyznání „...helvetského, v kterém od maličkosti jsem se cvičil a pro které hned můj otec byl v arestu...“ (Václav Skrčený z Vysoké Lhoty) či: „... co jsem se k manželci dostala, můj otec v tom taky zemřel...“.

Rodinné dědictví víry půvabně shrnul Václav Barek, když se jej ptali, jak bude vychovávat své děti: „...Co se cvičení týče, raďte vědět, že jak kvočna de, kuřata dou za ní...“

3.7.3 martyria

I komisi bylo jasné, že v rodinách probíhá delší či kratší dobu věroučná katecheze. Zvláště u výsledků dětí si komise několikrát poznamenala: „...děvče vyučené svými rodiči v bludech...“

Jiří Stolař ze Lštění vypověděl o své víře: „...prve jsem se sice skrýval, nyní ale, co ten patent přišel, náboženství mé veřejně vyznávám. Manželka má jest od rodičů toho náboženství rozená a podle ní cvičená a jí kvůli toho náboženství již tak dávno jsem se přidržel...“

Zvláštní případ představoval Franc Kůrka z Javorníka, který „...u mého mistra takové knihy četl na Uherskej hranicích ve Ždanicích...“

Zdrojem náboženského poznání byly vedle schůzek a rodinné katecheze především knihy. Ač není zachováno mnoho odkazů na konkrétní tituly, nacházíme kromě různých edicí kralického překladu bible zajímavou skladbu knih: spisy utrakvistické (Jan Rosacius Hořovský), exulantské (Kašpar Motěšický, Václav Kleych), překlady (luterská postila Johanna Spangenbergova přeložená od Jana Stráněnského, Dvanáctero přemyšlování od Filipa Kegelia) apod.

3.7.4 theologia

Pouštíme-li se do sumarizace věroučného profilu budoucích členů soběhrdského reformovaného sboru, nelze nezdůraznit, že rozhovor s komisaři při slavnostních přihláškách není možné pokládat za rozhovor o víře.

Zvláštní pozornost zasluhuje vnímání totožnosti evangelického a helvetského a odkaz k Českým bratřím v Berlíně. Stejně tak to, že svou víru, alespoň ti poučenější, chápou jako křesťanskou katolickou evangelického vyznání. A že svou víru nechápou výlučně.

Mezi *důvody* odstupu od církve římskokatolické zaznívá nejčastěji, že tato církev nepovolovala svobodně číst Písmo svaté, že se v ní vše neděje dle rozkazu syna Božího (Václav Zuran mlynář z Hanzlova mlýna), že při katolickém náboženství je mnoho modloslužebnosti, všeliké pejchy (Václav Barek z Kochánova); málo prostoru pro svobodnou vůli (Martin Kříž ze Soběhrd) a to, že katolická církev „... poroučí všechno věřiti, nechť to v Písmě psáno anebo ne...“ (Tomáš Šturc ze Soběhrd).

Nouze o spasení: „...již dávno jsem nevěřil, a až posávad věřiti nemohu...“ (Josef Pazderka z Mariánovic). Mariána Nádvořníková ze Sebratce odpověděla na otázku, co ji pohnulo k přihlášce: „...mý srdce...“ Voják Jakub Šindelář: „Pohnul mě k tomu zákon Páně, kterej, jak myslím, byl v Drážďanech tisknutej, to se mně nelíbí, že katolíci poslouchají, co papež nařizuje a co Kristus Pán nařídil, to poslouchati nechtějí; že se klanějí katolíci kamenu anebo dřevu, že nedávají pod obojím, jak Pán Ježíš prikázal, [v] svátosti oltářní není živé tělo přítomné, ale jen toliko chléb, jenž vyznamenává aneb na paměť uvádí, že Kristus pro nás na dřevě kříže umřel, a kalich, když pijem vyznamenává krev, kterou Kristus Pán pro nás na dřevě kříže vylil; o očistci nevěřím dokonce nic, odpustky od církve udělané nemůžou nic odpustit, nevěřím než dvě svátosti: Křest a večeři Páně. Antikrist jest již na světě, skrze něj srozumívám papeže, víc nevím...“.

Zásadní důraz na dvě svátosti a především na vysluhování večeře Páně pod obojí způsobou: od citátu z Motěšického „...kdo nepožívá obojího, má se báti pekla hořícího... až po pregnantnější výpovědi, které popírají dogma o transsubstanciaci „...v nejsvětější svátosti oltářní Kristus živý s tělem i s duší i božským člověčenstvím přítomen nejní, neboť chléb vyznamenává tělo Kristovo na kříži ukřižované a víno krev pro nás vylitou...“ (Jan Šmákal z Konopiště řezník) (Vesměš tedy věřili, že se ve večeři Páně jedná o znamení aneb památku.)

Svátosti: Není sedm svátostí.

Dobré skutky: „Držím o nich, že je dobře Pána Boha chváliti.“ (Jiří Velebil z Petroupíma) „...my že sobě myslíme, že člověk sobě zejská dobrý skutky, když jde na poutě, však ale že jemu to nic není platné; taky že není potřeba růženec se modlit, jen toliko modlitbu Páně Otče náš. Ten že jest nejplatnější...“ (Josef Škvor reprodukuje Václava Brabce)

Vykoupení: „...Kristus člověka vykoupil svou drahou krví a ne penězi...“ (Josef Škvor reprodukuje Václava Brabce)

Hledání Boha: „...Boha nemáme hledat v skrýších, on jest s náma na každým místě...“

O mši svaté: „...nic ndržím – Pán Ježíš poručil toliko kázati slovo Boží...“ (Pavel Barek z Dlouhejch Polí)

Církev: „...v nebi...“

Očistec: „...očistec po smrti nejní, ale toliko na světě...“ (Václav Skrčený z Vysoké Lhoty) „...neb každá krůpěje krve Krista očišťuje...“ (Václav Škvor z Čerčan, Tomáš Šturc ze Soběhrd). Ten „...mám celej rok...“ (Matěj Skrčený z Tejnice)

Svatí: nepomohou, ani jejich vzývání... „...přímluv svatých Bůh nepotřebuje...“ (Jan Velebil z Petroupíma) „...obrazů svatých uctěních já jsem nedělal nikdá...“ (Václav Skrčený z Vysoké Lhoty) „...oni pro svou radost o nás nevědí nic...“ (Vojtěch Škvor z Čerčan)

Obrazy: „...jsou jen dílo rukou lidských...“ (Jan Velebil z Petroupíma) „...klanět modlám se nechci...“ (Kateřina Stolařová ze Lštění)

Odpustky: „...nemůže nám žádnéj nic odpustiti...“ (Jakub Peterka z Vysoké Lhoty)

Pouti: „...si málo všímám...“ (Tomáš Bohata ze Soběhrd)

Růženec: „...růženec se nemodlím...“ (Jan Stolař ze Lštění) „...desetkrát říkám Otčenáš a jednou zdrávas...“ (Martin Šnajberk z Chvojna)

Antikrist: „...je již ve světě...“ (Martin Šnajberk z Chvojna) „...totiž papež a jeho duchovenstvo...“ (Matěj Skrčený z Týnce) „...Antikrist juš vyšel, a to ste vy páni páteři...“ (Matěj Bohata ze Soběhrd)

(Římsko-) katolická víra: „...je od kata... byla mečem dobytá a mečem má být zahlazena...“ (Josef Škvor reprodukuje Václava Brabce)

C. PRAXIS PIETATIS HAERETICORUM

„...Cvičení těla je užitečné pro málo věcí, avšak zbožnost je užitečná pro všechno a má zaslíbení pro život nynější i budoucí...“ (1Tm 4,8)

„Jakým úmyslem Bůh na církev svou někdy kázeň ostrou (válku, mor, hlad, rozptýlení atd.) vzkládá, vysvětliti se v tom dostatečně slovu svém ráčil i řečmi zřetelnými i příklady světlými, že jmenovitě to obmýšlí, aby lidé v zlých navyklostech pohřížení, proberouce se a upamatující se, ku pokání a pobožnosti opravdově se obnovili...“

...připomeneme něco o těch, kteříž pro Pána životy své skládají. A ti slovou mučedlníci, řeckým pak jazykem martyres, to jest svědkové, protože ti nejen ústy, ale i krví svou učení Kristovu svědectví dávají...²⁹⁷

V následující kapitole se pokusíme doplnit předchozí sondy ještě o několik dalších obrazů (symbolů, vyprávění) z jiných oblastí²⁹⁸, a zároveň některé dosud získané informace zobecnit. Nakonec uvedeme také alespoň základní znaky typické pro proměnu kacířské zbožnosti, ke které došlo bezprostředně po vyhlášení josefínského tolerance.²⁹⁹

1. koinónia

P. Jan Sies, misionář mladoboleslavského kraje, narazil v českodubské farnosti v roce 1689 na ženu, která odmítla políbit kříž, protože to je modla: „Je mi lhostejno, budu-li spasena či zatracena: vždyť budu míti i v pekle soudruhy, tak jako v nebi.“ Misionáři nezbylo, než se za ženu modlit.³⁰⁰

Jak svědčí i toleranční přihlášky, nacházíme v rámci vsi či panství osamocenou evangelickou rodinu zcela výjimečně, většinou narážíme na větší komunitu „husitských či luteránských kacířů“. Ta pak nezřídka zahrnuje alespoň třetinu obce. A dojde-li k vyzrazení evangelického shromáždění, je informátorem zpravidla přistěhovalec či nepříbuzný zaměstnanec (děvečka, podruh). Samozřejmě se objevují i případy, kdy je udání motivováno hospodářským prospěchem či snahou o zlepšení vlastního politicko-sociálního postavení.

Lokální evangelickou societu tvořily zřejmě tři vrstvy, jež byly až na výjimky rodově propojené. Vlastní jádro představovalo několik rodin, které žily kontinuálním evangelickým životem: z něj se pak také rekrutovali organizátoři širšího společenství, „fundátoři kacířství“, poskytovatelé zázemí predikantům či kolportérům knih a později i

²⁹⁷ Komenský, Jan Amos. Praxis pietatis. To jest o cvičení se v pobožnosti pravé. 12. vyd. Brno: nákladem Českobratrského knihkupectví, 1922, s. III.249. (Podle pátého vydání, které připravil J. T. Elsner na české berlínské faře v roce 1754.)

²⁹⁸ Vycházet budeme již také většinou z přetištěných pramenů.

²⁹⁹ Stranou ponecháme principy tolerance i její rámeček.

³⁰⁰ Podlaha, Antonín. Z dějin katolických missií v Čechách r. 1670-1700, s. 126-127.

zakladatelé sborů. U této základní vrstvy byla rovněž zpravidla uložena větší část literatury vlastněné místními evangelíky. (Průzkum matrik ukazuje, že příslušnost ke komunitě hrála roli i v předtolerančním výběru svědků a kmotrů.)³⁰¹ Druhou vrstvu tvořili jednotlivci, kteří byli většinou (rodinně) spřízněni s členy vnitřní vrstvy a nepravidelně se účastnili konventiklů či bohoslužeb s predikantem. Jejich přesun z první vrstvy byl často způsoben odstěhováním se mimo středisko tajného evangelictví, partnerstvím s rigoróznějším neevangelíkem apod. Třetí (vnější) vrstva byla většinou teprve „získávána“; v samotné toleranční době pak do ní lze zahrnout ty z přihlašovaných, kteří byli osloveni, protože od nich tazatelé očekávali souhlas na základě rodinných či přátelských vztahů, nebo byly známy jejich kacířské kořeny. (Někteří z členů této vrstvy připouštějí evangelickou výchovu, ale kupříkladu následkem vyšetřování v rodině se ze společenství ztrácí a po prvním kole slavnostních přihlášek vyčkávají, jaký bude osud přihlášených a zda dorazí evangelický pastor.) Jednotlivé vrstvy odrážejí vedle intenzity náboženské praxe i stupeň „konfesních“ znalostí. (Neplatí však, že by centrální, první vrstva byla nejmenší a třetí největší.)

Spíše výjimečně se setkáváme se „vstupem“ do evangelické society, který by byl ovlivněn a motivován jinak než sňatkem či rodovou tradicí a rodinnou výchovou, byť jakási „misie“ zřejmě existovala. (Zdá se, že dětem byl v leckterých rodinách ponecháván, i při tolerančních přihláškách, značný prostor pro samostatnou volbu konfese, zvláště přinášela-li tato volba nemalá rizika.) Přesto se objevují také případy, kdy si jinověrectví přinesl učedník od svého mistra, podruh či děvečka z hospodářství, ve kterém konali službu – a rovněž naopak – hospodář získaný svým služebníkem. Objevuje se i přestěhovalec, evangelík, který se zapojil do místní komunity. Někdy byl příčinou „konverze“ pobyt v kacířské cizině (učednická zkušená) nebo dokonce rodový původ v cizině. Setkáváme se také s rodičem, který předal hospodářství synovi a „ušel“ (nezřídka s dalšími dětmi) do kacířské ciziny, ze které se pak on či jiný člen rodiny pravidelně vraceli, jako zpravodajové, převaděči, predikanti, průvodci predikanta, potažmo kolportéři. Pozoruhodný fenomén v rámci evangelického společenství představovali konfesně privilegovaní vojáci, resp. vůbec vojáci a vojenští vysloužilci.³⁰²

³⁰¹ Vítková, Martina. Rodinné a vesnické soužití v toleranční době na příkladu Horních Dubenek a okolí. In Macek, Ondřej (ed.). Po vzoru Berojských, s. 146-158.

³⁰² Specifickou privilegovanou skupinu zejména v 18. století tvořili vyšší důstojníci pocházející zvláště z německých zemí, ale také z Francie, kteří se rozhodli pro vojenskou kariéru v habsburském vojsku. Jako typického reprezentanta této privilegované vrstvy je možné uvést Dagoberta Sigmunda von Wurmser (1724-1797), polního maršála, který se stal zakladatelem pražského vojenského evangelického sboru. Jisté svobody vyznání, resp. vyjmutí z inkviziční moci, se ovšem těšili i řadoví vojáci. Ne náhodou byly konfesně nedisciplinovaní obyvatelé vřazováni do vojska.

Obdobným výhodám ve věci náboženství se v druhé polovině 18. století dostávalo stále častěji cizincům – obchodníkům a řemeslníkům. V Praze se ještě před vyhlášením Tolerančního patentu hlásil k evangelickému vyznání např. Maďar od Černé růže, Štěpán Kandu. Srov. např. Srov. např. Hrejsa, Ferdinand. Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech. Praha: Českobratrská evangelická církev, 1927.

„Nedůvěru a nenávist proti missionářům a kněžstvu katolickému rozsévají a rozněcovali praedikanti, většinou emigranti čeští, kteří tajně do země přicházejíce a bludy svoje mezi lidem rozsévajíce, velikými byli škůdci vlasti své...“³⁰³

Nemáme dost dokladů proto, abychom snad mohli hovořit o rozdělení a určení rolí v rámci místní society. Setkáváme se však s přirozenými autoritami, nezřídka ženami, které vyučovaly, organizovaly konventikly či jim předsedaly.

Kontakty mezi jednotlivými evangelickými societami zprostředkovávali nejen predikanti, jejich průvodci a kolportéři knih, ale také obyvatelé s méně omezenou možností pohybu (žebráci, vysloužilci, tovaryši ad.). I zde však sehrávaly důležitou roli rodinné vazby. K samotným schůzkám s predikantem se zřejmě scházel vždy širší okruh. Výjimečný je případ Nosislavských (1743 a 1750), o kterém se ještě níže jednou zmíníme, těm panovnice povolila náboženský exil do Uher. Také oni, stejně jako navrátilivší se transmigrování, představovali spojovací a informační článek mezi lokálními centry tajného evangelictví. Další informační spojnicí, kromě samotných exilových center, byl zejména těšínský Ježíšův kostel a samozřejmě rovněž hornouherské příhraniční artikulární chrámy.

2. martyria

Při slavnostních tolerančních přihláškách vypověděl František Dostál ze Svinné: „Rodiče mně vyučovali v helvetskej víře, veřejně ale sem mušel provozovat víru katolickou.“ A Anna Dostálová ze Zálší: „Inu, byla jsem od rodičův vyučená beránkové víry; poněvadž ale byla zapovězená, tak jsem byla tajná. Rodiče byli pokrytci katolický, však ale beránkové víry.“³⁰⁴

K tomu připojme referenci (římskokatolického) historika Antonína Podlahy: „I jen jedinká kniha bludná, jsouc v rodině opět a opět předcítána, vštípila v mysl čtoucích a poslouchajících tolik bludného přesvědčení a předsudků, že zmařiti mohla veškerou námahu kněží katolických. Odtud vysvětliti si možno oprávněnost úsilí missionářů, směřujícího k vyhlazení bludných knih.“³⁰⁵

„...nezvedení synové Církve Svaté... stejskají si, že se jim nedovoluje Písmo Svaté čísti, že se jim Bible, Zákony a jiné (jakž oni se domnívají potěšitelné knihy) zapovídají...“³⁰⁶

³⁰³ Podlaha, Antonín. Z dějin katolických missií v Čechách r. 1670-1700. Sborník historického kroužku 4 (1895), s. 104-131, zde 105.

³⁰⁴ Schulz, Václav. Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1915, s. XXXIV.

³⁰⁵ Podlaha, Antonín. Z dějin katolické reformace ve století XVIII. Působení missionářů. Sborník historického kroužku 6 (1905), s. 176.

³⁰⁶ Koniáš, Antonín. Gediná Choti Beránková | Od prwnjho počátku Zasnaubenj | a Založenj swého | až na wěky w včenj Krystowému neporussená | bezpečnau za Beránkem k Žiwotu wěčnému Cestu vkazugjcy: Wsseobecná Ržjmská Cýrkew; Z prawého a dokonalého Zákona BOžjho | W Vkrížowaném Pánu GEžjssy | Wssem tjchého Beránka Krysta Následownjkům. Po prawé Poddanosti a Swobodě Pána GEžjssse taužjcm Křest’anům a Bratřjm: BĽaudjcým k Wegstraze Wěrným k Potěssenj Předstawená | A konečně Z nesmjrné Lásky a Prozřetelnosti Božské gruntowně dokázaná | Od gednoho Kněze z

Již uvedené výroky naznačují základní povahu i úskalí komunikace evangelické věrouky mezi tajnými protestanty. Přičemž dodejme, že paralelně byli tito konfrontováni s římskokatolickým zvěstováním, vyučováním i spirituální praxí.

Správce farnosti měl kázat zejména o nedělích a svátcích a speciální katechetická kázání držet v adventu. Značný počet biskupských oběžníků, které tuto povinnost připomínaly, svědčí o tom, že praxe se lišila. Homiletika českých a moravských římskokatolických duchovních byla do značné míry ovlivněna modelem Baltasara Graciána y Morales S.J. či Abrahama a Sancta Clara.³⁰⁷ Lze-li ovšem soudit, redukovala se kázání venkovských (neřádových) duchovních spíše na rétorický moralizující výkon, byť vycházející z předepsané perikopy. Dobře bylo, držel-li se místní farář některé z rozsáhlých sbírek kázání, kterými jej zásobovala správa diecéze. Vlivná učebnice Františka Poláka *Regulae pastorales*, ve které je již patrný důraz na rozum, přirozenost a výklad jasné náboženské pravdy, vyšla až v roce 1803.

Zatímco o 17. století se v římskokatolické theologii mluví jako o slavné periodě katechetiky, museli čeští a moravští biskupové svým podřízeným v 18. století neustále připomínat (pod hrozbou ztráty benefícia) povinnost nedělních, svátečních a rodičovských katechezí tak, jak jim je ukládal Tridentický koncil. Dokonce se žalostný stav znalosti katechismu neobešel bez zásahu panovníka. Leopold I. v roce 1699 a po něm znovu Karel VI. (1725) nařídili v neděli dopoledne zavřít hospody, aby nic nemohlo odvést lid od katecheze, která následovala po skončení hlavní mše. (Papež Benedikt XIV. uděloval odpustky učícím i vyučovaným.)³⁰⁸ Během vlády Marie Terezie byla pak nakonec katecheze přenesena (pro jistotu) do školy. V pražské arcidiecézi se vyučovalo v době, kterou se zde zabýváme, podle Římského katechismu (1566).³⁰⁹

Jak již naznačeno v úvodu, reformační obrat, který v jistém smyslu postavil do popředí osobnost jedinice, se projevil i v barokní zbožnosti. Jejím nositelem byl, alespoň

Towaryšstwa P. Gežysse S Dowolenjm Duchownj Wrchnosti. Wytisštěná w Hradcy Králo: v Wáclawa Tybély | 1733, s. 338. Citováno podle Bouchal, Hynek. Ničení knih v Koniášových textech. In Tydlitát, Jan (ed.). Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století: Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 103-114.

³⁰⁷ Zuber Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století. II.* Olomouc: Matice cyrilometodějská, 2003. Pavera, Libor. *Česká barokní homiletika. Dosavadní výzkum a výhledy.* Ivo Pospíšil, Ivo – Zelenka, Miloš (ed.). *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů*, Ljubljana 15.–21. 8. 2003. Eds. Praha, Academia 2003, s. 243–256. *Česká slavistika* Sládek, Miloš (ed.). *Svět je podvodný verbíř, aneb, Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století.* Praha: Argo, 2005.

³⁰⁸ Zuber Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století. II.* Olomouc: Matice cyrilometodějská, 2003.

³⁰⁹ *Katechismus Arcy=Biskupstwj Pražského | Genž na Milostiwé Poručenj Neydústogněgssyho a Neyoswjceněgssyho Pána Pána, Ferdinanda, Z Božj | a S. Aposstolské Stolice Mil'osti | Arcy=Biskupa Pražského, Rozeného Legáta | Swatě Ržjmské Ržjsse Knjžete a Hraběte z Khyburgku, ec. Na gewo wydaný | W cel'ém dotčeném Arcy=Biskupstwj M'ádeži | a Sprostým | při obyčegným Křestianským Cwičenj stegně předstawen | a wyswět'lowán býti má. W Praze, v Kasspara Zacharyásse Wussyna, a Kornelia Petra Wernera | KněhetHandljřů, w Gezuwitské Vlity, Léta 1737.*

do značné míry, jednotlivec, který fundoval mše, navštěvoval poutní místa, aktivně žil v náboženském bratrstvu, vztyčoval kříže a především přijímal svátosti.³¹⁰

Úhelným kamenem předávání obsahu křesťanské víry v duchu reformační tradice (k tomu, co nazýváme reformační, evangelickou tradicí se dostaneme v podkapitole theologia) byla rodinná a sousedská katecheze. Zpravidla šlo o vyprávění Ježíšova příběhu (byť se zdá, že se velké oblíbenosti těšily i narativní celky z Pentateuchu a Samuelových či Královských knih, zmiňovaná je i postava Jobova ad. – na řadě míst se četl Manuálník)³¹¹ a svědectví pro jeho význam. Věrouka se tedy šířila především „vertikálně, z generace na generaci“.³¹² K čemuž je třeba dodat, že hlavním aktérem v procesu předávání nemusela být vždy bezprostředně předcházející generace či nejbližší příbuzný. Katechezi dětí se mohl věnovat prarodič, ale i starší sourozenec či třeba strýc. Probíhalo-li „vyučování“ mimo otcovský dům, bylo to ve většině případů s vědomím rodičů. (Výjimečný není ani výše zmiňovaný případ podruha v roli učitele, či hospodáře přivádějícího k evangelické víře svého služebníka.)

Běžným faktem bylo nabývání gramotnosti na evangelických náboženských textech.

Dalším „nástrojem“ zvěstování byly samozřejmě sousedské konventikly, při kterých nad biblí, postilou, sbírkou modliteb a zpěvníkem docházelo k výměně náboženských zkušeností a vzájemné komunikaci osobního i společného náboženského příběhu. Opakovaně se setkáváme s osobami, které se těšily širě uznávané autoritě a byly i z větší dálky zvány k předsedání societě. Průběh samotné komunikace většinou neznáme, samostatné (originální) ucelené zvěstování bylo asi spíše výjimkou. Těžko lze rovněž odhadnout pravidelnost schůzek, ta však zřejmě vyplývala z povahy věci. Těchto shromáždění se účastnil spíše menší počet lidí, kolem dvou desítek, a byly různě maskovány, např. v Rychnově u Houserů v čp. 43 předstírali stříhání vlasů a vousů.³¹³

Jinou formou byly rozhovory, které přecházely k náboženským a věroučným tématům spíše neplánovaně. Docházelo k nim při setkáních sousedů, při společné cestě (např. z kostela), při návštěvě u řemeslníka a nezřídka také v hospodě, kde alkohol zvolna otupoval zábrany. Veřejná komunikace víry byla typická spíše pro muže temperamentnější povahy, osoby mladší a naopak (nej)starší.

³¹⁰ Srov. např. Zuber Rudolf. Osudy moravské církve v 18. století. II. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 2003.

³¹¹ Manualnj. Aneb Gádro cele Biblj Swate. Summu wsseho co Bůh Lidem I. k Wěrenj wygewil. II. k Cžiněnj poručil. III. k Očekáwánj zasljbil. Plně a gasně obsahugjcy. Mjsto nowé swjce sedjcým gesstě w temnostech zpusstěnj swého Cyrkwe České ostatkům podané | Léta M.DC.LVIII. [=1658.] (Wytlačeno w Amsterodámě w Gabriele a Roy w Létu vpěnj nasseho | PřID BeránkV Kryste | swé spas | Hněw k CyrkwI w Ltost pro Měň zas [=1658.]

³¹² Kučera, Jan. Příspěvek k problémům lidového náboženství v 17. a 18. století. Sborník historický 23 (1975), s. 5-35, zde 8-9.

³¹³ Chalupník, Josef. Z osudů evangelického lidu na bývalém panství rychmburském od dob husitských až do vydání Tolerančního patentu, s. 15.

Kázání ordinovaného duchovního bylo sváteční výjimkou, ke které docházelo jednou, maximálně čtyřikrát do roka – častěji jen na křižovatkách cest více predikantů, jakou byla kupříkladu Praha. Z bohoslužeb s predikantem jasně vystupuje spíše vysluhování večeře Páně než kázání. Z dochovaných náznaků vyplývá, že homilie obsahovala především povzbuzení k vytrvalosti, potěšení a posílení konfesionality (umocněné např. následným zpěvem písně vymezující se vůči prvkům římskokatolické věrouky).

Původní a v zásadě nepopsatelný tvar předávání odráží verš, který si evangelíci z Velké Lhoty (u Dačic) vepsali na stěnu své modlitebny a později kostela: „Buďtež pak činitelé slova, a ne posluchači toliko...“ (Jk 1,22a) Jen těžko si lze představit, že by více než století přečkala v ohrožující ilegalitě víra (či konfese), která by nebyla kontinuálně živena osobními příklady. (Tento rozměr naznačuje zřejmě i výpověď predikanta Jiřího Vostrého, který navštěvoval „podle církve mého bratra“.³¹⁴) Plynulé a do nějaké míry inspirativní muselo být také vtažení dětí do společenství.

A samozřejmě i příklady svědectví, které ústilo ve snášení bití či ve smrti. „...Mnozí bratři bití bývají až k usmrcení; a to aby tím citlivěji bylo, vynalezeny jsou jisté truhly, v nichžto díra udělána jest. Na této truhle musejí se, jenž bití býti mají, složiti, jimž hlavu do té díry strčejí, v kteréžto potom jistým kruhem zavření bývají, aby jejich křik slyšán nebyl....“³¹⁵

Regina Pörtner mluví spolu s Perezem Zagorinem o tom, že 16. až 18. století nebylo jen obdobím reformace a protireformace, ale také staletími kamuflování, přetvářky a pokrytectví. Jako příklad jmenují tajné španělské židy, valdenské, tajného evangelíka Juana Valdése, generálního vikáře kapucínů Bernardina Ochina, augustiniánského opata Petera Martyra Vermigli, biskupa Petera Paula Vergerio, a zejména rakouské i české tajné evangelíky.³¹⁶ Rostoucí náboženské pronásledování a tlak na náboženskou konformitu, který se ovšem týkal také např. anglických římských katolíků a puritánů nebo francouzských hugenotů, nutil k vytváření theologicky i prakticky upotřebitelných pravidel přežití.

Kalvín souhlasil ve výjimečných případech s „disimulatio“, resp. s tichým mlčením, nikoliv však se „simulatio“, aktivním zapřením pravé víry. A spolu s Lutherem označoval ženevský reformátor vnější konformitu, včetně přistupování k římskokatolickým svátostem, za nikodemismus. (Do češtiny byly z řady Kalvínových

³¹⁴ Z výsledku luterského emisara Jiřího Vostrého, duben 1732. Schulz, Václav. Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII., s. 4.

³¹⁵ Citováno podle Skalský, Gustav Adolf (ed.). Supplika českých emigrantů k sboru řezenskému z r. 1735 a její přílohy, s. 4-5.7-8.

³¹⁶ Zagorin, Perez. Ways of Lying. Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe. Harvard University Press, 1990. Pörtner, Regina. Die Kunst des Lügens. Ketzerverfolgung und geheimprotestantische Überlebensstrategien im thesesianischen Österreich. In Blickle, Peter (ed.). Macht und Ohnmacht der Bilder. München: Oldenburg, 2002, s. 385-408.

proti-nikodemistických výpadů přeloženy dva spisky.)³¹⁷ Zatímco Kalvín jednoznačně doporučoval exil jako jedinou možnost, jak zabránit idolatrii (Sermon contre l'idolatrie) a znesvěcení těla, které je chrámem božím, klonil se Luther k pasivnímu a trpělivému odporu.

V rakouských zemích kolovaly již v první polovině 18. století různé pokyny pro chování tajných evangelíků; nejznámějším z nich se stala zřejmě, již zmiňovaná, tzv. Ortenburská rada:

„1/ Svým farářům, kaplanům, stejně jako mnichům prokazujte všechnu úctu, chovejte se k nim opravdu zdvořile a přátelsky a žebravý mnichům ochotně dejte almužnu.

2/ Pilně se účastněte farních bohoslužeb, a co se v „papeženeckých kázáních“ shoduje s čistým slovem božím si pilně a dobře zapamatujte; mše se můžete bez hříchu účastnit, klekat, při pozdvihování hostie pozdvihujte svou mysl k Bohu a jeho v nebi vzývejte.

3/ Ke zpovědi můžete u „papeženců“ také chodit, protože i papeženečtí faráři byli řádně ordinováni a mohou ohlašovat odpuštění hříchů, nejste však zavázáni říkat jim všechny své hříchy, ale jen ty, které chcete a pro které byste se rádi nechali potěšit božím slovem.

4/ S večeří Páně je to samozřejmě těžké, protože ji papeženci nedrží podle ustanovení Kristova, nýbrž ji zkomolili. Proto tam, kde je to ještě stále možné, chodte tajně ze země k nám, abyste se o Velikonocích posílili večeří Páně. Pokud to však nejde, radí někteří naši učení, přijímat víno, které je v některých papeženeckých kostelech podáváno po přijímání, při tom vzbuzovat živou víru, že to se stává krví Kristovou: nebo je možné tajně nad ním vyslovit slova ustanovení: Vezměte...

5/ Dbejte toho, abyste se v šencích a hostincích nepouštěli do rozhovorů o víře, tím méně diskutovali, neboť se to mohou papeženečtí faráři snadno dozvědět.

6/ Nevěřte ani služebnictvu, v jeho přítomnosti neříkejte nic proti papežství, ani nečtěte evangelické knihy, může to všechno totiž snadno prozradit farářům a mnichům; ledaže by bylo možné se opravdu ujistit o jejich věrnosti, mlčenlivosti a pravém příklonu k evangelickému učení.

7/ Dokud chodí děti do školy, neučte je ani to nejmenší z evangelického učení, neboť vás mohou svým nerozumem a neopatrným mluvením lehce prozradit.

8/ Radím každému, aby měl v místnosti obrazy, neboť tak nebude v domě nic, co by mohlo u papeženců okamžitě vzbudit nedůvěru. Tak je možné mít i růženec a tak zvanou „svěcenou vodu“, není však třeba toho užívat.

9/ Tam, kde by byl někdo v době Velikonoc přizván ke katechismovému týdnu a na ty věci tázán, které se neshodují s naším učením, tedy odpověz dvojznačně nebo se stav neznalým.

10/ Pokud by vám byly odebrány knihy, tedy se všemožně vymlouvejte, předstírejte, že jste nevěděli, že byly v domě, nebo že jste nevěděli, že jsou špatné, nebo řekněte, že neumíte číst.

11/ Pokud vás budou nutit skládat vyznání víry, tedy to učíte následovně. Na začátku je předcítáno vyznání víry, které složili biskupové v Nikai proti ariánům To je správné a shoduje se s Písmem, na to

³¹⁷ Jana Kalwina Kazatele Genewenskeho (!) dwie Episstoly o wiecech tohoto czasu znati welmi potřebných./... (Skonáwagj se dwie Episstoly wysoce wčeného muže a Doktora Jana Kalwina kazatele Genewenskeho O wiecech tohoto czasu znáti welmi potřebných. Totiż o wtjkanj neslussného náboženstwje bezbożných a o zachowánj czystoty Křestianského náboženstwje. Druhá o wřadu člověka Křestianského w Kněžstwjach Papežské Cýrkwe neb k přísluho wánj neb k zawrzenj hodných Kterěz sau z řečy Latinského w Czeskú přeložené a wytisštěné [v Norimberce u Křištofa Gutknechta?] Léta Páně Tisýcýho Pětistého Cžtyřicátého ssestého.) [=1546.] Srov. též Wernisch, Martin. Proměna českého evangelictví v pobělohorském období. In Barokní Praha – barokní Čechie 1620-1740. Sborník příspěvků z vědecké konference o fenoménu baroka v Čechách. Praha, Anežský klášter a Clam-Gallasův palác, 24.-27. září 2001. Praha: Scriptorium, 2004, s. 435-456.

můžete přísahat, že to věříte, co k tomu ale papeženci v Tridentu přidali ze svého lidského učení, to přísahat nemusíte, ale tím v srdcích opovrhujte.

12/ Pokud budete nemocní, měli by vám dát večeři Páně. Při nepřítomnosti faráře tedy vezměte požeňnané víno, jak bylo vysvětleno v bodě č. 4. Poslední pomazání, jak jej nazývají papeženci, odsunujte, jak jen budete moci, tvrdě, že nebezpečí není tak velké. Budou-li na vás tvrdě tlačit, přijměte jej, k odsouzení vám přec nebude.

Kdo bude dbát těchto bodů, nebude lehce odhalen. Předneste tajně tyto body také Josephu Grödlingerovi a ostatním jeho souvěrcům, mají v nich být často vyučováni.

Ortenburg, 25. března 1756.

M. F. B. farář³¹⁸

Pro české země podobný dokument zachovaný nemáme, a ostatně ani jeho dopad na rakouské tajné evangelíky nelze zcela bezpečně určit. Dokument však dobře popisuje úskalí, ve kterých se tajní evangelíci ocitali, a jedním z jeho cílů je jistě snaha zbavit je výčitek svědomí, jakkoli to nebylo možné bezezbytku. Z doložené praxe českého tajného protestantismu lze usuzovat vyvinutí obdobného modu jednání, jaký je popsán v Ortenburské radě.

24. dubna 1633 napsal Jan František Vendský, židlochovický farář, o kterém ještě budeme mluvit, olomoucké konsistoři o Nosislavských: „...bludaři tu mají velmi mnoho knih, ze kterých se jako z troudu rozdmýchává jejich blud a zatvrzelost... měly by se jim bez odkladu odejmout...“³¹⁹ (Diecézní misionář Antonín Koniáš se domníval, že kdyby nebylo knih, nebylo by ani kacířů.)³²⁰

Anna Anderlová, rozená Benešová, se narodila v roce 1703 v Heřmanicích, odkud v roce 1736 emigrovala do Gerlachsheimu a později do Berlína, kde v osmdesáti osmi letech zesnula. Zanechala po sobě tento životopis: „...hned od mého mládí jsem byla od svých rodičů, a zvláště od mého děda vedena ke zbožnému životu. Znali Písmo svaté, které měli ještě po starých Českých bratřích... Když mi bylo 20 let vstoupila jsem

³¹⁸ Citováno podle Reingrabner, Gustav. Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation. Wien-Köln-Graz: Hermann Böhlau, 1981, s. 159-160.

³¹⁹ Citováno podle Klein, František. Čtení o minulosti nosislavské. Prameny a příspěvky k dějinám a rodopisu jihomoravského městečka Nosislavě se zřetelem k poměrům na celém bývalém panství židlochovickém. Vytiskla knihtiskárna Konráda Kovalíka v Židlochovicích, 1940, s. 10. Srov. Misionář P. Jakub Firmus napsal: „Staré i nové knihy kacířské, čtené i zpívané v soukromí, jsou příčinou přetrvávání kacířství...“ A jezuita P. František Mateřovský: „Prohlídky a vyšetřování, která jsem vedl poslední dobou, mne nutí dosvědčit zálučný růst kacířského hříchu, který se vkrádá do Prahy a na různá místa diecéze... a především pak je vidět skutečný kořen veškerého zla, jímž jsou kacířské knihy, v Čechách se množí a ukrývají na nejrůznějších místech. Jsou zděděny po předcích a v počtu ještě větším přinášeny z kacířských krajín. Nejúčinnějším prostředkem je zničit je...“ Neumann, Augustin. Prostonárodní hnutí dle podkladů konsistoře královéhradecké. 1. Hradec Králové: Tiskové družstvo, 1931, s. 161. Podle Ducreuxová, Marie-Élisabeth. Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 32/1-2 (1992), s. 59. Ostatně Antonín Koniáš, Jakub Firmus, Matěj Třebický, Adam Poustka a František Mateřovský jsou patrně (i díky Jiráskovu Temnu) nejznámějšími českými „rekatolizátory“.

³²⁰ Bouchal, Hynek. Ničení knih v Koniášových textech. In Tydlitát, Jan (ed.). Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století: Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 103-114.

do stavu manželského s vdovcem Janem Anderlem... V osmém roce mého manželství nás potkalo to neštěstí, že byl můj muž prozrazen, že má knihy. Hned byl vzat spolu s jinými do vězení do Litomyšle.... byl vyslýchán teprve po třech týdnech. Měl přiznat, kolik má knih a kde je schovává. K některým se přiznal, ale protože Písmo svaté tak miloval, nepřiznal se ke všemu. Nevěřili mu, protože falešní lidé u hraběte i kněze žalovali, že máme ve sklepě schovaný kalich a že se tam shromažďujeme a slavíme Večeři Páně.... Ve své zlobě jej nechali mrskat. Dostal 350 ran. Jeho tělo bylo celé opuchlé. Potom co jej tak zřídili, přišli v noci ke mně, aby prohledali sklep a vzali knihy... Musela jsem otevřít sklep a vydat všechny knihy. Když jsem jim je dala, týral mne bitím nejprve kněz, pak jezuita. Jeden z nich vzal knihu Arndtovo Pravé křesťanství, a chtěl mě s ní uhodit mezi oči. Rychle jsem uhnula. Vzali tedy hůl a tou mne mlátili... Pak šli do světnice a musela jsem jim dát 2 zlaté pokuty. Přesto mne ještě nenechali být. Měla jsem jim říci, co čtu v Bibli a jaké písně ze zpěvníku zpívám. Když jsem jim na to odpověděla, kleli, nadávali a hrozili, že mi vezmou děti....³²¹

Jan Anderle byl později spolu s dalšími šesti muži odveden k vojsku. Jeho žena a děti se s ním již neshledaly.³²²

V létě 1780, tedy rok před vydáním Tolerančního patentu, byl v Humpolci zadržen Vojtěch Bíba, pastýř z Pejškova, a humpolecký nádeník Pavel Jozífek. Při výslechu bylo zjištěno, že Bíba donesl Jozífkovi v košíku třináct knih, které měl Jozífek dále distribuovat dalším tajným evangelíkům v Humpolci a okolí.³²³ Celkem se jednalo o čtyři tituly: Duchovní života studnice od slovenského evangelického faráře Eliáše Mlynárových (1670-1720),³²⁴ Prešpurský kancionál,³²⁵ Nábožné a horlivé modlitby od Kašpara Motěšického (1640-1689)³²⁶ a Perlička dítek božích od Sixta Palmy

³²¹ Citováno podle Štěříková, Edita. Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století. Praha: Kalich, 1999, s. 298-299.

³²² Tento případ je citován také v Skalský, Gustav Adolf (ed.). Supplika českých emigrantů k sboru řezenskému z r. 1735 a její přílohy. Chotěboř: otisk z kalendáře Hus na rok 1912, 1911, s. 13.

³²³ MZA Brno – SOKA Pelhřimov Děkaný úřad Humpolec inv. č. 85 kniha č. 85. Část přetištěna v Mahovský, Rudolf (ed.). K 150. výročí tolerančního chrámu P. v Humpolci. Praha: Staršovstvo českobratrské evang. církve v Humpolci, 1935, s. 62-84. K tomuto viz také Martínková, Lenka. Agenda pravitatis haereticorum z jihovýchodních Čech jako pramen pro studium tajného nekatolictví v 18. století. In Nešpor, Zdeněk R. (ed.) Nekatolíci v českých zemích v 18. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2007, s. 32-50. A především Holub, Pavel. Nekatolíci v Humpolci ve druhé polovině 18. století. In Macek, Ondřej (ed.). Po vzoru Berojských... Život i víra českých a moravských evangeliků v předtoleranční a toleranční době. Praha: Kalich, 2008.

³²⁴ U starých tisků uvádím letopočtem nejpravděpodobnější vydání. Duchownj Žiwota Studnice, plná Božského Občerstwenj; Wyprýsstěná w Rági Pjsma Swatého, otewřená od Ducha Swatého, a wssem Spasenj žádostiwym, a Mil'osti BOŽj žjžnjým Srdecým gak každodenně Ráno y Wečer, tak také we wsselikých Potřebách, Křjžjch a Zsauženjch: Ano též při Zpowědi, Wččeři(!) Páně, Nedělnjch y Swátečnjch Božjch Službách, k potěssitedlnému Vžjwánj Cýrkwe Augsspurského Wyznánj dokonalegi wydaná Skrze Eliásse Mlinarowých, Měssťana Kežmarského. W Presspurku, v Frantisska Augustýna Paško, 1775.

³²⁵ Zřejmě Ručnj Kancyonáljk domownj y pocestný. s připogenau kraticžkau Knjžecžkau Modliteb. W Presspurku v Frantisska Augustyna Patzko, 1775.

³²⁶ Nábožné a Horliwé Modlitby, Wraucné a skraussené ku Pánu BOhu Prosby a Žádosti obsahujcý, Wěrným Křesťanům z Autorů Ewangelieských k wsselikému Času spořádané k njmžto y Otázky Náboženstwj Křesťanského, a Pjsně K. Kasspara Motessického připogené gsau. W Presspurku, v

Močidlanského (1569-1622).³²⁷ Během několika týdnů se vyšetřovatelům podařilo rozplést síť nejméně dvaceti tajných evangelíků, kteří si mezi sebou vyměňovali kacířskou literaturu, přičemž u podstatné části z nich se jednalo o recidivu kacířské nákazy. Někteří z nich dokonce nebyli ani biřmováni. Kromě již zachycených knih, bylo při domovních prohlídkách v různých skrýších nalezeno dalších několik desítek knih, včetně např. Písma svatého, Arndtovy Zahrádky rajske, Strejcových žalmů, biblické sumy³²⁸ či kancionálu s portrétem Mistra Jana Husi. Výsledky pak už jen odkryly vcelku „běžné kacířské bludy“. Následovaly církevní exkomunikace, pokuty a po příslušném pokání opětovné přijetí do lůna římskokatolické církve. O dva roky později se vyšetřovaní stali členy humpoleckého sboru církve augsburského vyznání.

K samotné skladbě kacířských knih se ještě dostaneme, nyní tedy jen několik poznámek, co tento více méně náhodný nález prozrazuje: částečně rozkrývá síť tajných evangelíků na Humpolecku, tiskařský původ knih jednoznačně ukazuje styk se slovenskými evangelíky, obsahově se jednalo o modlitební knížku, kancionál a dva tituly, které v sobě kombinují biblický a katechismový výklad (včetně komentáře ke svátostem), který byl doplněn písněmi a modlitbami. Pozoruhodné je i to, že až na jednu výjimku se jednalo o nová vydání titulů pocházejících z bělohorské doby.

V roce 1782 se na jimramovském panství ke slavnostním přihláškám k helvetskému vyznání dostavila také dvacetiletá Terezie Kadlecová ze Spělkova. Na otázku jaké je víry odpověděla: „...že jak její rodiče tak i ona je starobratrský český víry...“ Na otázku, proč odstupuje od římskokatolické církve, odmítala zprvu odpovědět s tím, že by to komisi mrzelo. Až když k tomu byla donucena pravila: „...že to, co bych jim chtěla říci, stojí v 1. epištole sv. Pavla ke Korintským ve 4. kapitole, verše 1,2 a 3...“³²⁹

Martin Nádvorník z Petroupíma při tolerančních přihláškách vypověděl: „Rodiče mně zanechali knihy, v kterých jsem četl a se cvičil, cvičení jest to, že máme pod obojím přijímati.“ Vojtěch Škvor z Čerčan na otázku, proč pochybuje o víře katolické vypověděl: „Že nám nedali prve knihy a Zákon Páně čísti...“ Jiří Skrčený z konopišťského panství na otázku: „Když vás tak a tolik shromážděno bylo, jaké tehdy jednání, a jaké rozmlouvání mezi váma jste měli?“ Odpověděl: „O tom nám vyhlášeným Patentu jsme mluvili, a já jsem hned vyndal ven knihu, totiž Zákon Páně z

Frantisska August. Patzko. 1778.

³²⁷ Perlička Džtek Božjch, Aneb Modlitby Pobožné Na dwanácte Człánků Wjry Křest'anské s přidanými pěknými Modlitbami a Pjsničkami složená. Pro Cýrkew Ewangelickau. W Pressporku (!), v Frantisska Patzko 1779.

³²⁸ Snad: Krátká Summa Biblické Hystorye, w njž se ty wěcy, které se w Cýrkwj Božj staly, od stwořenj swěta, až do rozssjřenj Náboženstwj Křest'anského, obsahuj: rozdelená na Kapitoly, a zepsana w kratičkých Otázkach a Odpowědech, k wzdělánj malých džtek. Přetlumočená z Uherského do Slowenského gazyku skrze M. T. S. Ss. K. [= Michala Tomka správce školy komlošské?] W Pressporku 1776. U Frantisska Augustýna Patzko. M.

³²⁹ Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1-8. Praha: Oliva, 1995-1996, s. 136.

Hally Magdeburské, s nákladem Wiesenhauser, druhou Řeči evangelické bez autora, třetí Danielovy proroctví bez authora, všechny vyndal jsem najednou; Mrackej vzal Danielovo proroctví a začal v ní číst, aby jsme všichni slyšeli, já jsem vzal druhou, totiž Evangelické řeči, a četl jsem dvanáctej artikul víry, Zákon Páně ale dal jsem zase do almárky.“ Anebo Havel Klaus z Čerčan na otázku, co jej pohnulo k odstupu od římskokatolické církve, odpověděl: „...nic jinšího, než ty písničky Motěšický, které jsem si tůze do mého srdce vzal, mě nepohnulo...“³³⁰

Četba se tedy odehrávala jako součást každodenní pobožnosti – ráno či večer, a pak příležitostně ve dnech pracovního klidu. Místo čtení se odvíjelo od toho, kde byla kniha uchovávána, tedy buď v domě, či v přírodní skrýši. (Např. ještě v roce 1830 byla nedaleko Horních Dubenek u tzv. Studánky Páně objevena skrýš obsahující několik biblí.)³³¹

Ceny jednotlivých titulů se v různých krajích lišily, přesto např. výše uvedený příklad humpoleckých tajných evangelíků dokládá, že i nemajetní (námezdní dělníci či pastýři) byli ochotni obětovat nemalou finanční částku na opatření nového titulu. Jednotlivá rodina měla pravděpodobně kolem pěti knih, v rámci místní society snad existovala jakási knihovnička, ze které si zřejmě tajní evangelíci půjčovali, takže v některých staveních bylo zabaveno až – na tu dobu neuvěřitelných – dvacet knih. Vyskytují se rovněž případy, že se několik lidí složilo na zakoupení jediné knihy, která pak mezi nimi kolovala. Přesto byl počet titulů, které měl jednotlivec k dispozici, značně omezen.

Nastupoval proto zřejmě fenomén známý z německých pietistických kruhů, totiž: tzv. intenzivní četba.³³² Jednotlivec četl nahlas. (Tak byl také mnohdy odhalen.) Četl totéž neustále dokola. Těžko odhadnout, zda byla středem jeho četby bible, měl-li ji. Pravděpodobnější se jeví kancionál. Četba byla aktem, projevem, nástrojem jeho víry. Učil se samostatně hledat význam textu. Pohyboval se na hranici, kdy mu přečtené bylo absolutní pravdou a na druhou stranu jej vedlo k vlastnímu kritickému poměřování jiných konceptů. Naprosto běžně měl usvědčený kacíř doma i pravověrnou římskokatolickou literaturu, a to nejen k zamaskování skutečného přesvědčení; musel tedy umět poměřovat a srovnávat. Každá kniha se tajnému evangelíkovi zároveň stávala jakýmsi katechismem. Často si při vlastních výpovědích pomáhal referenčními citáty – z Písma či jiné literatury. Kniha a její četba nastoupily na místo kázání. Čtenář si byl zvěstovatelem, vykladačem i tím, kdo si přečtené prisvojoval. A konečně svou četbou,

³³⁰ Příhlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Čechy, kraj 8 Beroun. 2. oprav. vyd. Telč: Veritas, 2008.

³³¹ Procházková, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. Památková péče na Moravě 10 (2005), s. 35–46.

³³² Srov. např. Engelsing, Rolf. Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800. Stuttgart: Metzler, 1974.. Ducreuxová, Marie-Élisabeth. Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 32/1-2 (1992), s. 61.

svými knihami, vyjadřoval i vztah k minulosti – součástí paměti rodiny byl rovněž vztah ke knihám, jejich předávání. Čtení zakládalo čtenářův (kacířův) pocit odlišnosti.

Celkem výstižný žánrový výčet čtených knih podává Antonín Koniáš (1691-1760): „Kdyby skrýše a sklepy, truhly a almary, kdyby komory a špýchary mluvití mohly, ukázaly by nám několik pikhardských zapovězených biblí. Kdyby se všechny došky rozpadnouti mohli, vypadli by z nich postily jednoty bratrské. Ještě v jarmarách se skrývá katechismus jednoty bratrské, modlitby a písně Žitavské, Trnavské i drážďanské.“³³³

Vlastníky kacířských knihy nacházíme ve všech vrstvách venkovské společnosti.³³⁴ Koloběh knih v rámci a někdy i mimo společenství (prodej, půjčování, výměna) byl koloběh knih bezesporu jednou z hlavních forem komunikace ve společenství a jeho rekonstrukce přiváděla vyšetřovatele k odhalení dalších a dalších kacířů.

Zabavené knihy lze rozdělit především podle stáří, provenience a žánru. Zatímco poměr tisků (a s odstupem i autorů) předbělohorských a emigrantských (a překladů) se postupně logicky mění ve prospěch knih tištěných v zahraničí, zůstává žánr knih vlastně stále stejný. Vedle částí či celé bible nacházíme nejčastěji díla, která obsahují v jednom svazku modlitby, písně i věroučnou část (různé formy nábožensko vzdělávatelné literatury – *Erbauungsbücher*) a dále pak samostatné kancionály, postily,³³⁵ katechismy, sbírky modliteb, věroučné spisy, knihy historické a knihy časové.

Svým konfesním původem se jednalo o tituly utrakvistické (Kliment Bosák), luterské (postila Martina Philadelpha Zámrského, Johanna Spangenberg – postila a Summaria, Philip Kegel, s odstupem Luther, Johann Arndt, Johann Gerhard, A. H. Francke, Mathias Høe – pietistická literatura tvoří výrazně větší složku, spíše se řadě

³³³ Zlatá Neomilné Ržjmsko-Katolické Prawdy Dennice Na Wegročnj Slawnosti Swatých a Swětic Božjch w Epissstolnjch Ržečjch Které y k Nedělnjm Episstolám dlé prwnjho Regstřjku přiwlastniti se mohau Swětlými Pjsma S° Důwody Gednosworným Swatých Orcůw Swědectwjm se wygasnjucjcy; Zawedené w temnostech bľudu Dusse Swětlem samo-spasytedlné Wjry oswjucjcy; Někdy od Dwogictihodného Kněze Krystoffa Pflaumera z Towaryšstwa Pána GEžjsse w Přátelském Rozmlauwánj předstawaná; Nynj pak od gednoho téhož Towaryšstwa Kněze w Epissstolnj Wyswětlenj rozssyfená. Miľým Wľastencům Misto bludných Kněh obětowaná S Dowolenjm Duchownj Wrchnosti. Wytisstěná w Praze w Joachyma Kamenického L. 1728.

³³⁴ Svatoš, Martin. Knihy zabavené přičiněním misionáře Antonína Koniáše S. J. na opočenském panství na jaře roku 1733 a jejich čtenáři. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 368.

³³⁵ „Zachované výtisky postil středověkých i pozdějších ukazují, že šlo o knižní produkty jednak nijak laciné, jednak neobyčejně vážené a po generace v rodinách užívané, často až do krajného opotřebení. Byla období, kdy žánr kazatelské prózy literární tvorbu přímo ovládl, zvláště zřetelné je to ve staletí osmnáctém. I v pokatolických pobělohorských českých zemích působila v tomto ohledu tradice reformační, protestantská: soudilo se, že čtení vymyšlených, zábavných a dějově vzrušujících příběhů se hodí tak nanejvýš pro dospívající mládež a pro slabé pohlaví; seriózní muž, vědomý si svých životních cílů a úkolů, chtěl číst něco vážného, něco, o čem může uvažovat a rozprávět se stejně seriózními a odpovědnými lidmi; hledal pro četbu něco, co podávalo životní návod a co ho nejen vytrhávalo z všedního koloběhu, ale dávalo mu i odpověď na věčné existenciální tázání konečného, smrtelného lidského jedince.“ Stich, Alexandr. Jazykověda – věc veřejná. Praha: Lidové noviny, 2004, s. 210-211.

knih dostalo reedice v pietistických tiskárnách), reformované (především katechismy J. T. Elsnera) a bratrské (kralická bible v hallských vydání, Strejcovy žalmy či Matouš Konečný). Zřejmě naprosto největší oblibě se těšila díla Václava Kleycha a Kašpara Motěšického (Ruční knížka, Nábožné a horlivé modlitby), která právě v sobě zahrnovala modlitby, písně i instrukce pro život z víry.

O tisk evangelických knih v češtině se starali jednotlivci, emigrantské obce, pietističtí misionáři i protestantské panovnické domy, které tak ovšem sledovaly vedle náboženských zájmů i zájmy politické (Žitava, Berlín, Halle (Saale), Drážďany, Lešno, Prešpurk).

Porovnáme-li fragmentárně zachované soupisy zabavených knih v druhé polovině 18. století, můžeme přibližně říci, že se v kacířských knihovnách zpravidla nejhojněji objevovala díla těchto autorů: Kliment Bosák (zemřel 1530), Johann Spangenberg (1484-1550), Jan Stráněnský (1517 zemřel po 1585), Johann Habermann (1516-1590), Martin Philadelphus Zámorský (1550-1592), Jiří Strejc (1536-1599), Johann Arndt (1555-1621), Havel Žalanský (1567-1621), Matouš Konečný (1569-1622), Jiřík Dykastus (1560-1630), Jan Rosacius Hořovský (1581-1632), Jiří Třanovský (1592-1637), Matthias Høe von Höenegg (1580-1645), Jan A. Komenský (1592-1670), Kašpar Motěšický (1651-1689), Johannes Miller (zemřel po 1710), Jan Achilles, Philipp Kegel(ius), Eliáš Mlynárových (též Mlynář, Molitoris) (1670-1720), Václav Kleych (1678-1737), Heinrich Milde (1676-1739). Dále Melantrichova vydání bible, různé předbělohorské vydání Kralické bible a zejména hallská vydání (1722, 1745, 1766). Samostatně pak Nový zákon v Kleychově edici (1720) a dále pak znovu jeho hallská vydání. Z jednotlivě vydávaných biblických knih nejčastěji Žalmy, Sírachovec, Přísloví a evangelia. Z homiletické literatury byly kacířům zabavovány zvláště často: postila (různá vydání) třebečského správce sboru Jana Kapity (asi 1548-1589), Postila česká Johanna Spangenberg a norimberské vydání Postily Jana Husa (1564), díla Martin P. Zámorského, Václava Štefana, Havla P. Žalanského, Matouše Konečného, Kegelia, Kašpara Motěšického. Z kancionálů sbírky Tobiáše Závorky Lipenského, Jiřího Třanovského, Johanna Millera, Jana A. Komenského, Jiřího Sargánka a Johanna Eichhorna (překlady Michala Laniho). Různé katechismové přívažky byly většinou součástí zpěvníků či (jiných) modlitebních knih. Hojněji se vyskytoval Lutherův Malý katechismus v úpravě Jiřího Ambrozi a později díla Jana T. Elsnera. Ze spirituální literatury překlady Praxis pietatis Lewise Baylyho (s Komenského i Elsnerovou předmluvou). Z modlitebních sbírek kniha Kaspara Neumanna a anonymní Křestianská Sskola Modlenj (poprvé 1553).

Pozoruhodný literární zjev představovaly rukopisné písmácké sborníky, do kterých si tajní evangelíci opisovali především písně, ale také části modliteb, postil a historických spisů (zvláště Havla Žalanského.) Právě tyto výbory alespoň částečně naznačují okruhy témat, které tajné a později tolerované evangelíky zajímaly.

(Opisování neustalo po celé 19. století.) Zřetelně často se objevují písně o přípravě na smrt, písně o nebeském životě a písně o řádném křesťanském životě. Oblibě se ovšem těšily i písně o Mistru Janu Husovi, kupodivu také exulantské písně s jejich nářkem nad rodnou zemí, písně shrnující biblické příběhy i parafráze Desatera a Modlitby Páně. Výrazně specifické jsou písně o „pravdě Kristově“ či různá podobenství o Babylóně a vysvobození z něj. Většina autorů takových sborníků nám zůstává anonymní, z těch známých jmenujme příkladem Řehoře Jakubce Olešnického, který byl rovněž autorem jedné z posledních žádostí o náboženskou svobodu určených císaři Josefu II., či Tomáše Jurena.

U jednotlivých typů knih z kacířské četby se ještě zastavme.

V popředí stálo (jak naznačeno, nikoli však samozřejmě) Písmo, přes všechnu možnou kritiku přeci (verbálně) inspirované. (Např. pietismus, svým způsobem hlavní distributor,³³⁶ nepřikročil ani k novému překladu ani k vybavování svých Lutherových biblí kritickým aparátem. Vlastní zásady formulovali jeho protagonisté pouze v předmluvách.) Evangelický křesťan je měl číst zvláště v neděli jako člověku Bohem doporučenou četbu, resp. podle Arndta je nejhorší nemocí dědičný hřích, jehož lékařem je Kristus, a o této jediné možné terapii nás poučuje bible, která se zároveň stává boží smlouvou s věřící duší. Z těchto důvodů se do popředí dostávaly parenetické epistolní texty. Podle vydavatele bible Spenera je k četbě Písma třeba modlitby, kajícího srdce a vůle k uskutečňování poznání. Ordinovaný kazatel (právě tak mnozí toleranční evangelíci) je toliko vzdělaným učitelem, který má pomoci s hermeneutikou těžších pasáží. Číst se nemá mechanicky, ale s chutí a požitkem. Podle spisu *Pia desideria* má otec rodiny předčítat shromážděnému domu.³³⁷

Navzdory reformačnímu Lutherovu pokusu odstranit oblíbené modlitební knihy, resp. sbírky modliteb, těšil se tento druh literatury, jak naznačeno v předcházejícím výčtu, nadále obrovské oblíbenosti. Jednotlivé svazky se naopak snažily vycházet co nejvíce vstříc potřebám uživatelů, až se modlitební knihy staly jakousi duchovní lékárnou, použitelnou takřka v jakékoli životní situaci. Modlitby sebrané do sbírek 16. a 17. století byly ještě většinou podřízené struktuře: pokání, chvála, dík (tak např. Philipp Kegel). Arndtova *Zahrádka rajská* má pak čtyři části: ctnostné modlitby podle Desatera, díky za boží dobrotivé skutky podle Kréda, útěšné modlitby (pohled na Kristův kříž) a duchovní lékařství duše (mor a jiné tresty). Až Spener se vrátil k Lutherovu požadavku nepředepsaných modliteb srdce, narozdíl od reformátora si ovšem zdaleka necenil tolik inspirace žalmy (na ty důraz položil naopak Francke) jako Ježíšovy Modlitby Páně. Prosby zastínily díky – sám Spener se za nemocné modlil s kruhem přátel třikrát denně.

³³⁶ Nezanedbatelný díl z dvou milionů biblí a milionu Nových zákonů vyprodukovaných do poloviny 19. století hallskou biblickou společností směřoval do Čech, na Moravu a do Slezska.

³³⁷ Srov. Brecht, Martin. Die Bedeutung der Bibel im deutschen Pietismus. In Brecht, Martin (ed.). Geschichte des Pietismus. Glaubenswelt und Lebenswelten. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2004, s. 102-120.

Zinzendorf patřil po většinu svého duchovně aktivního života k zastáncům volných modliteb, které se stávaly téměř jakýmsi cvičením víry, nakonec však přeci jen zavedl pro modlitební setkání poměrně pevnou liturgii.³³⁸

Skutečně těžko odhadnout, jak již zmíněno, zda to však nebyl především kancionál, co se stalo mediem předtolerančního evangelictví. Christian Bunnars mluví pro německé pietistické prostředí o pěti slovech, kterými lze význam kancionálu charakterizovat: pomáhá víru utvrdit (verifikovat), činí zní soukromou a individuální záležitost, aktualizuje ji a pomáhá s její popularizací.³³⁹ Soudíme, že takovou roli mu lze připsat i v kacířských Čechách a na Moravě. Kancionály zde sloužily k povzbuzení víry i jako nástroje cvičení (se) ve víře a lásce – a to při osobních pobožnostech i při duchovních setkáních. Jejich struktura měla odpovídat duchovním potřebám jednotlivců, k čemuž sloužily rovněž různé přívazky. Ostatně řada vydání neobsahovala notový zápis, takže se „pouhá“ duchovní četba přímo nabízela. Srovnání Sarganekova Lipského a Elsnerova Berlínského kancionálu, resp. řady jejich předloh (Liberdovy Harfy, Komenského Amsterodamského kancionálu ad.), včetně struktury a předmluv, potvrzuje výše uvedené, včetně poměrně svobodného zacházení vydavatelů s jednotlivými písňovými texty (aktualizace).³⁴⁰

Pražské arcibiskupství distribuovalo mezi své duchovní od roku 1733 vzorový výslech kacířů, který se již ve čtvrté otázce ptá po vlastněných knihách.³⁴¹ Kniha tedy dělá kacíře. Kniha je důkaz. Rouhačství lze totiž dokazovat jen obtížně, stejně tak účast na kacířském shromáždění. Vlastnění knih je oproti tomu důkaz spolehlivý a nepopíratelný. Podle trestního zákoníku císaře Josefa I. (1708) je kacířem svůdce, prodavač a pašerák zakázaných knih. A kacířství je *crimine contra statum*,³⁴² což je možné trestat i smrtí. Ostatně podle usnesení tridentského koncilu, která v Čechách vstoupila v platnost roku 1605, hrozilo držitelům, čtenářům i posluchačům zakázané kacířské literatury vyobcování z církve. O případném opětovném přijetí exkomunikovaného musel rozhodnout biskupský soud a dotyčný musel projít velmi přesným rituálem, který vrcholil vyznáním podle Pia IV., a za něj ovšem musel exkomunikovaný zaplatit stanovenou taxu. (Bez existence v římskokatolické církvi, nebylo možno pochopitelně existovat ani ve státě.)

³³⁸ Wallmann, Johannes. Frömmigkeit und Gebet. In Brecht, Martin (ed.). Geschichte des Pietismus. Glaubenswelt und Lebenswelten. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2004, s. 80-101.

³³⁹ Brunners, Christian. Gesangbuch. In Brecht, Martin (ed.). Geschichte des Pietismus. Glaubenswelt und Lebenswelten. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2004, s. 121-142.

³⁴⁰ Říčan, Rudolf. Kancionál Jana Theofila Elsnera. K dvoustému výročí „Berlínského kancionálu“. Theologická příloha Křesťanské revue 20 (1953), s. 65-74.

³⁴¹ Podlaha, Antonín. Úřední jednání konsistoře pražské ve příčině jinověrců v Čechách v letech 1730-1747. Sborník historického kroužku 6 (1897), s. 87.

³⁴² Svatoš, Martin. Knihy zabavené příčiněním misionáře Antonína Koniáše S. J. na opočenském panství na jaře roku 1733 a jejich čtenáři. In Tydlitát, Jan (ed.). Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 264-382.

Výstižně římskokatolické pojetí hereze vyložil v jednom ze svých kázání jihočeský kněz Ondřej František Jakub de Waldt (1683-1752) „...potřeby jest věděti, že dvě částky neb sorty písmákův jsou. Přední částka písmákův jest takový lid, který trochu čísti umí, tak jako kterýkoliv pacholik, v evanjelium. Pakliže náležitě čísti umí, však pro svůj tupej mozek tak mnoho Písmu rozumí rovně jako koza petrželi. Avšak to jsou předce a slouti chtějí písmáci tím, že totižto znají, která littera jest A, která B, a tak dále; item, že skládati umějí slova dohromady, jakož jest i tato vejš nad všechny hambalky vyštudovaná písmáčka, kopulétá babice. Druhá částka a partaj písmákův jest těch, kteří dobře číst umějí a nemají v hlavě řezanku, jakž oni praví, ale jsou jistě pro slovo boží schopni. A ti, že trochu do Písma svatého nakoukli, že vědí, co jest kniha která, a co jest kapitola v ní; ku příkladu Mojžíše, Jozue, Judicum, Ruth a královské knihy etc. etc. Aj, to jsou již písmáci! Tuť již sami sobě dlé zdání a conceptu svého i ty taky nejhlubší tajemství, které i v tom učení bez zvláštní milosti Ducha Svatého vyložiti nemohou, vykládati budou...“³⁴³ Ostatně majitel dobré bible (misionářem podle přesných pravidel opravené), měl být upozorněn, že bible v národním jazyce není slovem božím, nýbrž tím je pouze Vulgáta, a pokud by z ní majitelé vykládali a veřejně četli, měla jim být zabavena. (Zatímco členové nových sborů očekávali, že vyhlášený příchozí pastor přisedne do jejich konventiklu a bude s nimi společně studovat Písma a diskutovat o přečteném, nebo jim tento prostor spirituálního růstu samozřejmě ponechá, nedokázal si ordinovaný absolvent evangelického uherského bohosloveckého učeliště něco takového představit o nic lépe než jeho římskokatolický kolega, a byť by mu to někdy bylo i proti mysli, byl zároveň pověřován kontrolou četby svých farníků a nahrazením či vyřazením nevhodných titulů, včetně jinokonfesních.)

Jen ve druhé polovině 18. století bylo na území pražské arcidiecéze zabaveno asi padesát tisíc kacírských knih. Proto se stále častěji objevovaly pokusy užít knih i jako nástroje pravověrné konverze, resp. vyměňovat lidem kacírské knihy za knihy dobře římskokatolické. A to za knihy i co nejvíce podobné: vzhledem a tématickým obsahem. Tak byla napodobována právě produkce žitavská, lipská i hallská. Např. zmiňovaný Antonín Koniáš nebyl jen autorem Klíče kacírské bludy rozvírajícího a zavírajícího, ale i vlastní Postilly, aneb celo-roční vejkladové (1740) – žánru od 16. století výrazně protestantského. A v předmluvě doporučuje dokonce i soukromý domácí způsob čtení („...nejenom v Chrámích Božích veřejně... nýbrž i v pohodlný čas spasitelně...“) – tedy něco také veskrze protestantského.

Leccos o užití Písma před rokem 1781 naznačují první měsíce tolerance, před příchodem luterských a reformovaných pastorů, během kterých zřejmě došlo k veřejné realizaci dosavadní skryté praxe, případně k jejímu zintenzivnění. Písmo bylo např.

³⁴³ O. F. J. de Waldt, Kázání na den svatého Jakuba většího, apoštola Páně. Citováno podle Koblížek, Vladimír. Český venkov a kniha, s. 93. Srov. též Ondřej František Jakub de Waldt (1683-1752) a jeho doba. Symposium věnované osobě, dílu a době píseckého rodáka, faráře, kazatele a literáta. Dobř: Římskokatolická farnost Dobř, 2005.

čteno při přáství, zvuk kolovrátků pak přerušovaly debaty o přečteném a jednotliví účastníci navrhovali a hned i notovali z paměti písně z kancionálů, které vykládaly či dotvářely přečtenou biblickou pasáž.³⁴⁴ Srovnávací či asociativní znalost Písma vykazují i biblické verše – jediná ozdoba tolerančních modliteben, které rovněž vybírali sami evangelíci.

Se staršími autory tedy můžeme tvrdit, že to byla kniha, co působilo, co zřetelně napomohlo přežití, co napomáhalo udržení protestantismu v Čechách a na Moravě. Ač jsme se však výše pokusili sestavit, byť neúplný, seznam četby tajných evangelíků, neposkytují nám dochované výpovědi při výsleších či tolerančních přihláškách dostatek materiálu pro výzkum vlivu konkrétní četby na věroučné smýšlení. Z výpovědi „mám doma Motěšického“ nelze usuzovat žet na víc než na to, že toto dílo bylo rozšířeno a čteno. Ovšem předpoklad, že majitel oněch sto šedesáti modliteb Motěšického, je četl po několik let, alespoň přece jen z části naznačuje, jaké mohlo být čtenářovo věroučné smýšlení. Theologickými zdroji Motěšického byl Luther a zejména Komenského Praxis pietatis. Motěšického Ruční knížku lze chápat jako modlitebního průvodce smrti, hříchem, pokušením, manželstvím, výchovou dětí, vojáka před bitvou, kupce, který rozkládá své zboží, ale i křesťana v krajině modlářské. Již jen jazykové figury výrazně rozvíjejí subjektivní spiritualitu – většina modliteb je v první osobě singuláru. Zároveň jsou to modlitby výrazně biblické, rozvíjejí a variují verše z různých částí Písma, samozřejmě nejhojněji z žalmů. Součástí knížky je ovšem i stylizovaný rozhovor modlitebníka s Kristem – v jehož stínu se ostatně modlitebník chce skrýt.

I další výjimečné stopy působení knih samozřejmě potvrzují pravidlo. Touha tolerančních evangelíků po vysluhování večere Páně kvašeným chlebem, „chlebem jaký má sedlák na stole“, je patrně důsledek doslovného čtení biblického textu, ve kterém se o oplatce nic nepíše.³⁴⁵ Na druhou stranu biblické citáty (často s udáním verše), které zaznívají v memoriálech požadujících náboženskou svobodu, při tolerančních přihláškách i v prosbách o vyslání pastora, zřetelně ukazují na praktické komparativní užívání Písma. Např. nosislavští evangelíci užíli ve své petici, kterou zaslali císaři Josefu II. v květnu 1781, pětadvacet citací ze Starého i Nového zákona.³⁴⁶

³⁴⁴ Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1-8. Praha: Oliva, 1995-1996, s. 309.

³⁴⁵ Srov. Hrejsa, Ferdinand. Česká konfese, její vznik, podstata a dějiny, s. 638. Lámání kvašeného chleba se do Čech dostalo až s Bedřichem Falckým. I Jednota bratrská používala oplatku a vzpírala se změně. Při čtení ustanovení oplatku duchovní nelámali, teprve klečící lid dostával oplatky lámané. Byť se některé bratrské sbory v době těsně předbělohorské k užívání kvašeného chleba nakonec přiklonily, nezdá se příliš pravděpodobné, že by se tato tak krátká tradice ujala a udržela. Toleranční výzvy k lámání kvašeného chleba by snad ještě bylo možné připsat vlivu reformovaných predikantů z Horních Uher – ten ovšem nebyl tak veliký, aby se po Tolerančním patentu ono volání ozvalo napříč českými a moravskými kraji tak silně.

³⁴⁶ Přetištěna v Bednář, František. Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu v letech 1777-1781. Prameny k dějinám tolerančního patentu. Praha: Královská česká společnost nauk, 1931, s. 584-586.

3. leitúrgia

Ve vesnici Vrbice šel za svítání zkontrolovat krajský misionář starce Zmlsala, jestli koná svou pravidelnou ranní pobožnost opravdu nad knihami, které mu předložil ke kontrole. Nalezl však jiné knížky, které zabavil.³⁴⁷

Častěji než jednotlivec sám, četla, zpívala a modlila se celá rodina. Pavel Ševců ze Lhoty za Machovem vypověděl, že každou neděli nahlas své rodině četl a pak s negramotnou manželkou zpívali. Stejně i Jan Lelek z Lužce nad Cidlinou: „Tak někdy v neděli sem sobě některej výklad přečetl.“³⁴⁸

Osobní spirituální praxi popisuje zřejmě docela výstižně Tomáš Juren: „Dostal jsem náhodou Manuálík do rukou, v kterémž sem k svému potěšení rád, však ale v skromnosti na větším díle buď v lesi aneb někde na poli čítával.“³⁴⁹

Běžný byl i zpěv náboženských (evangelických) písní při polních pracích. U řady navíc existoval světský či římskokatolický text, takže v případě blízcího se dozoru, zůstala melodie stejná, jen se změnila slova.³⁵⁰

Na okraj poznamenejme, že soukromá spiritualita, bohoslužba života, zasahovala i ignoranci předepsané římskokatolické zbožnosti. Kromě úcty k obrazům, ke znamení kříže apod. bylo typické nedodržování postních dnů. V Drahonicích napomínal diecézní misionář jakousi ženu, že jí maso v sobotu, a ona mu na to odpověděla: „Proč bych nejedla? Vždyť to nezapovídá Bůh, nýbrž toliko jakýsi kněz římský.“³⁵¹

Ale také jsou zaznamenány příklady, kdy zadržený kacír doznal, že si po léta nosil na mši evangelickou knihu, kde si z ní nerušeně četl. (Mše byly slouženy podle Římského misálu z roku 1568. Vcelku pasivní účast lidu mu byla vynahrazována podílem na zpěvu kancionálových písní, nezřídka v rozsahu sedmi desítek slok, které byly všechny přezpívány.)³⁵²

Vedle domácí praxe měly bohoslužebnou formu zřejmě většinou konventikly tajných evangelíků. Okolo roku 1672 se v čáslavském kraji konaly ve vesnicích pravidelné „husitské schůzky“. Dvakrát do roka při nich byla vysluhována večere Páně pod obojí způsobou, a to na Bílou neděli a o druhé neděli po Velikonocích. (Organizoval je jakýsi Václav z pražských vinic.)³⁵³ I z dalších dochovaných náznaků je patrné, že predikanti

³⁴⁷ Podlaha, Antonín. Z dějin katolické reformace ve století XVIII. Působení misionářů. Sborník historického kroužku 5 (1904), s. 45-50.

³⁴⁸ Koblížek, Vladimír. Český venkov a kniha.

³⁴⁹ Juren, Tomáš. Paměti kantora Tomáše Jurena. 1750-1827. Dle rukopisu podává Kliment Čermík. Čáslav: nákladem vlastním, 1904, s. 10. Více k četbě a především vlastní tvorbě této výjimečné postavy in Bolom, Sixtus. Tomáš Juren. Toleranční doba na Vysočině a hudba srdce. Brno: Sursum, 2008.

³⁵⁰ Hrejsa, Ferdinand. Evangelická církev a.v. v Tmávce. Hus kalendář pro evangelický lid 9 (1901), s. 51-73.

³⁵¹ Podlaha, Antonín. Z dějin katolických misii v Čechách r. 1670-1700, s. 126-127.

³⁵² Zuber Rudolf. Osudy moravské církve v 18. století. II. Olomouc: Maticе cyrilometodějská, 2003.

³⁵³ Podlaha, Antonín. Z dějin katolických misii v Čechách r. 1670-1700. Sborník historického kroužku 4 (1895), s. 104-131

přicházeli relativně pravidelně kolem Velikonoc, případně svatodušních svátků, tedy v době vrcholu církevního roku. Ten neztrácel pro tajné evangelíky, jak dokládá i toleranční doba, svou důležitost.

Ke konventiklům docházelo nejčastěji v neděli večer nebo o římskokatolickém svátku.³⁵⁴ Co bylo jejich hlavní náplní je zřejmé: „Modlili se k Bohu a zpívali, jinšího nic.“³⁵⁵ Tuto praxi potvrzují i exulanti. Např. ti v Hernádkaku byli obžalováni před zemplínskou stolicí, že jsou husiti. A kontrolou bylo zjištěno, že se pravidelně scházejí u svého rychtáře, který umí číst. Ten vedl ve svém domě modlitby a četl přítomným kázání z postil. Z této příčiny byl dotčený rychtář předvolán před slavnou stolicí, kde mu byl vysázen trest holí. Zároveň museli vyšetřovatelé ovšem konstatovat, že se moravští exulanti běžně zúčastňují večere Páně u kazatele v Gesztely, „čímž osvědčují svou příslušnost k našemu helvetskému vyznání“.³⁵⁶ (Pozoruhodný je pak posun v toleranční době, nebo v okamžicích náhlého vystoupení z ilegality – Opočensko či Valašsko, kdy tajní evangelíci přenesli svou skrytou bohoslužebnou praxi navenek. Je pravděpodobné, že minimálně v prvních letech tolerance zaskakovali původní „předčitatelé“ a „modlitebníci“ za pastory dosti často a že vedli i duchovní život diasporních sídel sboru, jak jsme toho byli svědky výše ve Střížově.)

Zatímco se v mlýnu Drdáku svolávali tajní evangelíci dokonce malým zvonkem, ukazovali v Rychnově v čp. 46 ještě počátkem 20. století zvláštní prkno, jehož bylo při konventiklech užíváno jako lavice. V prknu byly vyvrtány díry, do kterých se zastrčily dřevěné nohy.³⁵⁷ Podle celé řady povětšinou však potolerančních svědectví lze odhadovat, že kacířským schůzkám byla v domě vyhrazena nezřídka zvláštní místnost. Běžné byly i schůzky v různých přírodních skrýších. Tajní evangelíci z okolí Trnávky se scházeli ve skalním prostoru nedaleko Telčic.³⁵⁸ Zachované lokální názvy jako „psí kostel“ dosti pravděpodobně odkazují na využívání místa kacíři.

Z nutnosti tak vlastně došlo k vytvoření „devotio domestica“, které bylo usnesením Vestfálského míru sice povoleno, ale jeho uskutečňování poddanými v rakouských a českých zemích neumožněno (IPO V, 31.34), jak jsme o tom mluvili v úvodu.

³⁵⁴ Z výslechu Jakuba Nešpora z Javorníků, duben 1770. Schulz, Václav. Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII., s. 30-33.

³⁵⁵ Skalský, Gustav Adolf. Z dějin české emigrace 18. století. I. Chotěboř: Evangelická matice, 1911, s. 170.

³⁵⁶ Melmuková, Eva. Cestou české reformace na Kloboucku. In Kordiovský, Emil (ed.). Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé. Mikulov – Brno: Státní okresní archiv Břeclav – Muzejní a vlastivědná společnost, 1998, s.147-159, zde 150.

³⁵⁷ Chalupník, Josef. Z osudů evangelického lidu na bývalém panství rychmburském od dob husitských až do vydání Tolerančního patentu. In Anderle, Karel – Chalupník, Josef – Šádek, František (ed.). Z roboty ducha k svobodě. Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Krouna a evangelického živilu na bývalém panství rychmburském. Krouna: Nákladem českobratrského sboru evangelického v Krouně, 1931, s. 12.

³⁵⁸ Hrejsa, Ferdinand. Evangelická církev a.v. v Trnávce. Hus kalendář pro evanjelický lid 9 (1901), s. 51-73.

Rozměru pobožnosti nabývala v některých případech i návštěva nemocného bratra či sestry. Jiří Vostrý při takové příležitosti četl evangelium a modlil se. „Rozmlouvali jsme tak, jak bychom měli živi bejtí v tomto světě, abychom činili pokání. Rozmlouvali jsme o víře. On pravil, že se tu zle mají a že sou mdlí ve víře. Já pravil, že Pán Bůh jim dá sílu.“³⁵⁹

Klasické evangelické bohoslužby mohli tajní evangelíci zakusit v zásadě jen v cizině, přičemž taková účast nebyla zdaleka dostupná a schůdná pro všechny. Zbývající možnosti byly výjimečné bohoslužby s predikantem, které však v 18. století jistě neměly klasickou liturgickou podobu. Bez zajímavosti však není, že si pro tento případ evangelíci občas vypůjčili „svůj“ někdejší kostel (Sadská, Šach ad.). Těžko odhadnout, zda se tak dělo pro odlehlost stavby, její prostorové možnosti, v touze navázat na tradici či z potřeby liturgického prostoru. V Krouně si zas v polovině 18. století z římskokatolického kostela „vypůjčili“ bohoslužebné náčiní.³⁶⁰ Různé zlaté či stříbrné kalichy a pateny uchovávali i sami tajní evangelíci, byť si je s sebou přinášel většinou také predikant.

O tom, že potřeba večere Páně pod obojí způsobou, tedy podle Kristova ustanovení a apoštolské praxe, byla jedním z ústřednějších motivů celého tajného evangelictví a zřetelným dědictvím české reformace, není třeba se podrobněji rozepisovat. (Dobře to dokladují výslechové protokoly i toleranční přihlášky.)

Ostatně nejpodstatnějším prvkem i barokní zbožnosti byla oltářní svátost, resp. především její adorace. V druhé polovině 18. století byla pak ve zdejší římskokatolické církvi sváděna intenzivní debata, zda svátost toliko uctívat (tak jansenisté) nebo ji i (netoliko pouze o Velikonocích) přijímat.

Vedl-li bohoslužby predikant, odvíjela se jejich liturgická podoba od jeho konfesního původu, což se mj. projevovalo v podobě liturgického oděvu i v druhu podávaného chleba. („Predikant měl albu a byl přepásán; v plechové misce byly zemličky ve víně namočené, které si každý sám bral; pak pil každý z plechového kalíšku víno.“)³⁶¹ Nejpozději od druhé čtvrtiny 18. století byla do českých zemí zřejmě částečně zpětně implantována bratrská tradice, včetně užívání bratrských agend. (Bratrskou tradici si přivlastnili luteráni jako byl Michal Dionysius i pastoři exulantských obcí, Augustin Schulz a J. T. Elsner. Ovšem zákonitě ji plnili jinými obsahy a porozuměním.)

³⁵⁹ Z výslechu luterského emisara Jiřího Vostrého, duben 1732. Schulz, Václav. Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII., s. 4.

³⁶⁰ Chalupník, Josef. Z osudů evangelického lidu na bývalém panství rychmburském od dob husitských až do vydání Tolerančního patentu, s. 13.

³⁶¹ Volf, Josef. Soupis nekatolíků uprchlých z Čech z roku 1735. Praha: Královská česká společnost nauk, 1907, s. 9.

Podstatnou roli ve fixaci spirituality a konfesních rozdílů pak hrály písně zpívané při shromážděních. Hojně je tak doložena píseň k večeři Páně Pán Ježíš lidu věrnému, maje se brát k Otci svému, vydal pokrm volenému s veršem „kdož by nebral z obojího, z rozkázání Pána svého, boj se pekla hořícího“, obsažená v některých vydáních *Citary sanctorum*.³⁶²

Ještě poznamenejme, že významnou součástí liturgie bylo veřejné vyznání hříchů (obecná zpověď) ukončené vzkládáním rukou na klečící se slovy absoluce. Tento prvek byl velmi podrobně sledovaný vyšetřovateli kacířství a považován jimi za jedno z nejhorších rouhání. Je dosti pravděpodobné, že i tu predikanti užívali utravvistických a bratrských agend.³⁶³

Stop vlastního vysluhování večeře Páně nenacházíme mnoho. Je pravděpodobné, že se k němu tajní evangelíci uchýlovali jen výjimečně, a pak, jelikož by se v očích římskokatolických vyšetřovatelů jednalo o nejhorší možnou blasfémii, snažili se případnou praxi zcela utajit. Že k vysluhování večeře Páně laiky docházelo, je však jisté. V emigraci ji praktikovali exulanti z Fulneku³⁶⁴ a, než se jim dostalo vlastního kazatele, i exulanti v Berlíně.³⁶⁵ Velimského krejčího Martina Rohlíčka vyslali ovšem ještě na počátku 18. století jeho souvěrci do Berlína, aby zde získal nejprve ordinaci.³⁶⁶ Praxe Jury Korábečného z Malé Bystřice na Valašsku, Eliáše Majera v Hutisku či ve mlýně Štěpána Střechy (Vatín, Žďársko) byly spíše výjimečné.³⁶⁷ Teprve v polovině 18. století se případy laického vysluhování množí (zvláště v okolí Skutče a Proseče).

Případy vlastní křestní praxe, tedy realizace druhé protestantské svátosti, před vyhlášením Tolerančního patentu nenacházíme, ostatně jednalo se do značné míry o občanskoprávní akt, který nebylo dost dobře možno obejít. Spíše lze předpokládat, že přijetí dítěte do křesťanské society tajných evangelíků měla demonstrovat účast členů evangelického společenství v roli kmotrů. Po křtu pak možná následovalo v rámci společenství jakési „ztišení“, jehož součástí byl i „hovor o víře“.³⁶⁸ O to hojněji příkladů skýtá toleranční doba, k čemuž se ještě dostaneme. Na Prosečsku se objevují již v lednu 1782. Když hlásící se evangelíci narazili na odpor římskokatolických duchovních křtít

³⁶² Hrejsa, Ferdinand. *Evangelická církev a.v. v Trnávce*. Hus kalendář pro evanjelický lid 9 (1901), s. 51-73.

³⁶³ Srov. Holeton, David R. – Just, Jiří – Halama, Ota. *Coena Dominica Bohemica*. Studijní texty UK ETF v Praze. Praha: ETF UK, 2006. (*Acta reformationem bohemiam illustrantia* 6)

³⁶⁴ Podle Davida Cranze Hrejsa, Ferdinand. *Česká konfesse, její vznik, podstata a dějiny*, s. 606.

³⁶⁵ Hrejsa, Ferdinand. *Česká konfesse, její vznik, podstata a dějiny*, s. 615.

³⁶⁶ Skalský, Gustav Adolf. *Z dějin české emigrace 18. století*. I. Chotěboř: Evangelická matice, 1911, s. 305-306.

³⁶⁷ Skalský, Gustav Adolf. *Z dějin české emigrace 18. století*, s. 34. Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). *Evangelíci v rané toleranční době*. 1-8. Praha: Oliva, 1995-1996, s. 180. Melmuková, Eva. *Dějiny protestantských církví*. In Nekuda, Vladimír (ed.). *Okres Vsetín. Rožnovsko – Valašskomeziříčsko – Vsetínsko*. Brno – Valašské Meziříčí: Hvězdárna Valašské Meziříčí – Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Okres Vsetín, 2002, s. 340-353.

³⁶⁸ Srov. Rezek, Antonín. *Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX. Do roku 1810*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1927, s. 194.

jim děti „po evangelicku“ (podle agendy, kterou mu dodali), jak to ostatně doporučovala pro tuto dobu prováděcí toleranční nařízení, uchýlili se k vlastní praxi. Známy je případ hospodáře Morávka, který pokřtil dítě Václava Kozla z Javorníků: „Rozvinouc jej při rozžaté svíče z Agendy četl a tak jako u katolíků se koná, však toliko s vodou, bez soli a svatýho oleje že ho pokřtil, kříže také žádného nedělal; přitom oni že se modlili.“³⁶⁹ Za tuto službu si navzájem evangelíci neplatili,³⁷⁰ konala se ve shromáždění a křtící vystavil o křtu cedulku s údaji, kdy a kde bylo jaké dítě pokřtěno, aby to mohlo být dodatečně zapsáno do matriky „až budou mít svoji“.³⁷¹ Jan Herynk z Jarošova odpověděl na otázku „Kterak pak jste ty děti křtil?“ takto: „Ve jménu Otce i Syna i Ducha svatýho a po třikráte vodu lil na hlavu. Po křtu jsem se modlil Otčenáš a evangelium sv. Marka v 10. kapitole...“³⁷²

Na okraj poznamenejme: navzdory trvajícím nelibostem římskokatolických theologů křtily nejčastěji porodní báby, které byly ovšem od roku 1753 o náležitě formě křtu poučovány při výuce na brněnském anatomickém kolegiu. Sama křestní římskokatolická theologie se ovšem často omezovala na kázání proti potratům, vraždám dětí a nemanželským potomkům (ti byli křtěni ve všední dny zdarma). V průběhu 18. století se v této oblasti stávala církev stále více především správkyň matrik. Podle sdělení konzistoře z roku 1739 mohl být úřad kmotrů svěřován i nekatolíkům.³⁷³

Nedílnou součástí bohoslužeb s predikantem byla sbírka určená na jeho cestovní výlohy či k pokrytí nákladů jeho průvodců (ti se např. museli vykupovat z roboty a rovněž nesli značná rizika.) Někdy mohla být sbírka zřejmě určena také jako podpora chudých exulantů či jako subskripce na dosud nevydané náboženské knihy.

Poměrně často se setkáváme se společným jídlem society tajných evangelíků, které zhusta následovalo po bohoslužbách s predikantem. Bylo by možné takovéto stolování označit za obdobu biblického bratrského stolování (Jk 1,12)? Resp. bylo by možné představit si přetrvání evangelického společenství a nesení rizika spojeného s jeho obnovováním bez zkušenosti takového zakoušení společenství?

4. diakonia

Již výše jsme museli povědět, že při hledání tohoto rozměru existence křesťanského společenství naše prameny mlčí. Formální a organizované projevy křesťanské lásky

³⁶⁹ Schulz, Václav. Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1915, s. 50.

³⁷⁰ Ostatně snaha zbavit se plateb za vykonané svátosti byla jednou z příčin konverze. Viz. Tomíček, Antonín. Následky tolerančního patentu na městském panství litomyšlském. Časopis musea království českého 73 (1899), s. 445–456.

³⁷¹ Srov. Medek, Zdeněk. Na slunce a do mrazu. První čas josefinské náboženské tolerance v Čechách a na Moravě. Praha: Kalich, 1982, s. 196nn.

³⁷² Schulz, Václav. Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII., s. 174.

³⁷³ Zuber Rudolf. Osudy moravské církve v 18. století. II. Olomouc: Maticе cyrilometodějská, 2003.

byly societě tajných evangelíkům v podstatě zapovězeny (spolu s její samotnou existencí) a projevy vzájemné pastýřské služby, ale i služby potřebným, chudým, nemocným, vězněným apod. jsou v zásadě nevystopovatelné.

Z náznaků obsahů kázání predikantů vystupuje zřetelně rozměr služby útěchy. Zatčeného ochranovského posla Melchiora Nitschmanna navštěvovali tajní evangelíci z Čermné ve vězení až do jeho smrti.³⁷⁴ Predikant Jiří Vostrý navštívil nemocného bratra. Když odcházeli evangelíci z Čermné do exilu, doprovázeli je až do Jelení Hory dva sedláci s vozy. Tzv. oslích pohřbů usvědčených kacířů se účastnilo alespoň několik členů společenství a vždy se mezi nimi našel někdo, kdo byl ochotný pronést modlitbu a přečíst nějakou biblickou pasáž.³⁷⁵ Za projev služby lze snad považovat i rychlé budování sborů a jejich zázemí v prvních okamžicích tolerance, které se pro některé váhající stalo podnětem k jejich přihlášce.

5. theologia

Výpověď dvaadvacetiletého Josefa Škvora z konopištského panství: „...Z jaké příčiny jsi před nás sem dostavenej? Já nevím příčinu, z které jsem se musel sem dostavit, jen toliko, že jsem poručení dostal; leda že by toho snad ta příčina byla: jak jsem já již slyšel, že jsem já tomu Jiříkovi Sládkovi z Pecerad v Kochanově u Anny Sládkový z mojí hlouposti povídal: co jsem já od mýho strejčka Václava Brabce, rychtáře Kochanovského, slyšel, že ta naše katolická víra jest katovská, že je mečem dobytá a že zase má bejt mečem zhlazena, a proto že od kata se jmenuje katolická.

Za druhý jsem já taky povídal, jak jsem od strýčka slyšel: že mše svatá není nic platná, Kristus, že jest ji neučinil, ale že toliko poroučel svým apoštolům, aby oni všemu lidu po světě kázali toliko slovo Boží; já jsem taky povídal, že jsem od strejčka slyšel, že Kristus člověka vykoupil s svou drahou krví, a ne s penězi.

Za třetí taky jsem pravil, že na pouti nemáme chodit, že to nic platno není, aby jsme Boha nehledali v skrýších, on že jest s náma na každým místě, a tak že bloudíme, když Boha po skrejších hledáme; my že sobě myslíme, že člověk sobě zejská dobrý skutky, když jde na poutě, však ale že jemu to nic není platné; taky že není potřeba růženec se modlit, jen toliko modlitbu Páně Oče náš. Ten že jest nejplatnější.

Za čtvrté, že k svatým se modlit nemáme, že tudy bloudíme, ti že jsou jenom figury, a že jsou hluchý, i němí, oni že nešlyšejí a nemluvějí; svatí že jsou v nebi, ne na zemi a tak k těm figurám že se modlit nemáme, to že je blud, oni že nemohou žádnou odplatu dát, než sám Kristus Pán, tím způsobem taky.

Za páté malované obrazy, že jsou jenom od malíře, že je malují, aby něco vydělali, že chtějí oni jako jeden každej živý býti, a my katolíci že se k nim klaníme a modlíme. Ti ale že nic nemohou, toliko sama modlitba Páně, ta že proráží až do nebe, proto taky ti malíři že budou potupeni, že oni ty obrazy sami malujou, a že jenom za bohy dělají.

Za šesté kněží že jsou falešní proroci, že nás falešně učejí, že my bloudíme podle jejich učení;

Za sedmé Missionariusové že jsou taky falešní učitelové, že jsou jezdili a nás falešně učili, oni že ukazovali křížek, a že jsou se ptali lidu: jestli jest ten váš Bůh, kterej pro nás ukřižován byl; někteří lidi že

³⁷⁴ Škalský, Gustav A. Z dějin české emigrace, s. 77. Štěříková, Edita. Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století, s. 630-632.

³⁷⁵ Srov. např. Jílek-Oberpfalcer, Ffrantišek. Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi. Vrchlabí: nákladem Josefa Krbala, 1946, s. 293-294.

jsou povídali, že ten náš Bůh jest, a že přeci není, že je to jen dřevěná figura, aby jsme to nevěřili, že jest to náš Bůh, Bůh že jest pro nás umřel, a ten že jest v nebi.

I taky za osmé církev že jest v nebi, a ne na zemi; papež že se počítá za církev, a přece že církev na zemi není.

Za deváté, že při večeři Páně Kristus chléb lámal, a dával, a pravil: jezte, toto jest tělo mé, na památku mou, a že dávaly kalichu zapájet a že pravil: pite z toho všichni, toto jest krev má, a tak že dával pro všechny aby jedli a všichni z toho pili; kněží ale že to mají jen sami pro sebe, že z kalichu pijou, a všem že nedávají z kalichu zapájet, ta malá hostie že Bůh není, a protože Kristus Pán to přikázal, aby všichni chléb jedli a z kalichu zapájeli...³⁷⁶

Ve výslechových protokolech se samozřejmě setkáváme především s věroučnými výpověďmi, ze kterých vyšetřovatelé zadržené kacíře podezírali, které od nich očekávali, a tedy se na ně cíleně ptali. (Ostatně formulář takového výslechu byl předepsán, jak již pověděno, pražským arcibiskupstvím.) To je pravděpodobně jedna z příčin (těžko říci zda hlavní), proč dominují negativní věroučná vymezení; nelze však také zastírat, že samo nekatolické společenství bylo vzhledem k podmínkám, ve kterých evangelíci žili, výrazně syceno důrazy na theologické odlišnosti. Na druhou stranu řada klíčových dogmatických výpovědí nezazněla, protože o nich nebylo sporu. A rovněž si je třeba uvědomit, že v případě výslechových protokolů ani tolerančních přihlášek nemáme co do činění se zápisem situace, která by se jen blížila rozhovoru o víře. (Na okraj poznamenejme, že ony „protikatolické“ argumenty z části opisují první vystoupení reformátorů.)

Pokud bychom se pokusili uměle vytvořit vyznání, ke kterému „dospěli“ čeští tajní evangelíci k roku 1782, mohlo by vypadat kupříkladu takto:³⁷⁷

I. O slovu Božím v písmích svatých Starého i Nového Zákona obsaženém

„Věřím, že je lépe věřit učení Písem než ústní tradici, písemnému než ústnímu učení.“ (Martin Plucar, Radlice) „Evangelickým křesťanem chci zůstat, protože jsem Písmo poznal.“ (Josef Řehořek, Víchová) „Grunt tej víry je evangelium.“ (Jakub Pavelka, Rajnochovice)

II. O Bohu

„Věřím, že Bůh mne stvořil a svou drahou krví také vykoupil.“ (Václav Pokorný, statek Puklice)

III. O Trojici svaté aneb o rozdílnosti osob v božství

³⁷⁶ Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–1782, země Čechy, kraj 8 Beroun. 2. oprav. vyd. Telč: Veritas, 2008.

³⁷⁷ Jako osnovu jsme zvolili kompromisní vyznání české reformace, Českou konfesi (1575). Ještě jednou zdůrazněme, že předkládané je jen pokusem zachytit pluralitu věroučných výpovědí, nikoli rekonstruovat konkrétní vyznání jednotlivce. To je až na výjimky nemožné. Jednotlivé výpovědi jsou vyňaty z tolerančních přihlášek.

„V čem se pozůstává ta víra? V Bohu Otci i Synu I Duchu svatým.“ (Veronika Vlasáková, Kuchař) „Věřím sv. Trojici, 2 svatosti a ne více. Držím se Ježíše Krista, který je dveřmi i cestou do nebe a bez něhož nikdo nemůže být spasen...“ (Kateřina Berková, Nová Ves) „Věřím na jediného Boha ve třech osobách.“ (Josef Závodský, Brandlín)

IV. O pádu prvních rodičů a hříchu přirozeném

V. O svobodné vůli aneb o soběvolnosti člověka

VI. O původu, příčině a velikosti hřícha

VII. O zákonu přikázání božských

„Věřím 12 apoštolských článků víry a deset Božích přikázání.“ (Ondřej Kovář, Brandlín)

VIII. O ospravedlnění člověka před Bohem

„Poněvadž podle evangelium je Pán Kristus Ježíš přímlyvce a smírce a protože se k jiným svatým utíkati a jich za pomoc žádati nemáme.“ (Josef Poušek, Praha) „...Kristus člověka vykoupil svou drahou krví a ne penězi...“ (Josef Škvor reprodukuje Václava Brabce)

IX. O víře

„Moje víra byla založena v ráji.“ (Kateřina Berková, Nová Ves) „Evangelické náboženství mám odjakživa v srdci.“ (Vavřinec Štěřba, Heřmanec) „Sedmdesáte sedm věr a v těch všech, kde dobře živ jest, spasen býti může.“ (Franc Hnilička, Čerčany)

X. O dobrých skutcích

„Přikázání Boží všichni s pomocí Boží mohou zachovávat.“ (František Jun, Kuklík) „Když nejsou u nějaké víry žádné dobré skutky, tak mne žádná nespasí.“ (Pavel Plucar, Brandlín) „Bez dobrých skutků být nemůžu, s dobrými skutky může každý člověk spasen býti ve své víře, i ten žid.“ (Jan Křivánek, Líšná) „Víra bez dobrých skutků je mrtvá, při dobrých skutcích může každý spasen býti.“ (Josef Libra, Líšná) „Budeme-li Bohu sloužit, v dobrých skutcích přebejvat, království nebeského máme k očekávání.“ (Martina Fridrichová, Velká Bystřice)

XI. O církvi Boží

„Věřím, že Pánem církve je Kristus.“ (Voršila Doupníková, Brandlín)

XII. O klíčích církve a moci její úřední

XIII. O velebných svátostech od Krista Pána nařízených, též o užitečných a pravém jich užívání

„Já nedržím než dvě svátosti.“ (Jakub Kratochvíle, Pilátka) „Více svátostí nevěřím, protože v Bibli nejsou.“ (Ondřej Stuhlík, Volfířov)

XIV. O křtu svatém, první svátosti Kristově

„Kristus Pán jenom dvě svátosti, totiž křest a večeři Páně ustanovil...“ (Martin Řídký, Smrčné)

XV. O Večeři Páně, druhé svátosti Kristově

„Věřím, že se Bůh s chlebem sjednocuje, když chléb požívám.“ (Tomáš Příbyl, Volfířov) „...vedle chleba je tělo Kristovo a vedle vína je krev Kristova, tak je to napsáno v Písmu: Pojd'te všichni, bude vám zdarma dáno...“ (Mariana Nováková, Volfířov) „...večeře Páně podobojí, protože Kristus řekl, že nejen duchovním, ale celému sboru náleží přijímat podobojí.“ (Barbora Pokorná, Volfířov) „Kdo nebude jíst tělo a pít krev, nebude mít život věčný.“ (Kateřina Voralová, Valtínov)

XVI. O pokání

„Takyli svátost pokání věříte? Je jen milost Boží.“ (Matěj Rybář, Dobříč)
„Pokání je svátost při večeři Páně.“ (Jiří Plucar, Horní Němčice)

XVII. O zpovědi

XVIII. O služebnících církve

„Budu se učit od našeho pastora.“ (Anežka Čudlá, Velká Lhota) „Chodím pilně na kázání našeho pana pastora, káže srozumitelně a slyšíme Slovo boží.“ (Anežka Koubová, Horní Dubenky) „Až dostaneme učitele, budu a chci se učit“ (Rozina Vodová, Horní Vilémovice)

„Duchovenstvo katolické nás podvádí.“ (Vojtěch Škvor, Čerčany) „Antikrist juž tak jest na světě, totiž papež a jeho duchovenstvo.“ (Matěj Skrčený, panství Konopiště)

XIX. O řádích církevních

„Nevěřím očistec, mše, odpustky, přímlyvy svatých a kdybyste mi stokrát dokazovali, že je to pravda, nevěřila bych to.“ (Mariana Plucarová, Horní Němčice)
„Byl bych rád, kdyby se mše četla česky.“ (Jakub Blažek, Heřmanec) „Nevěřím na dřevěné sochy, obrazy, nepřipouštím očistec ani růžence.“ (Jan Krčál, Uhřínov)
„Největší svátost oltářní nejni nic jiného nežli znamení Krista na kříži ukřižovaného.“ (Kateřina Barochová, panství Konopiště)

XX. O vrchnosti světské

XXI. O manželství

„Přestupuji od katolického k evangelickému náboženství, protože muž je také evangelík.“ (Anna Dvořáková, Jihlavský kraj) „...byla v této sektě rodiči vycvičena od dětství, dokonce se dá zřejmě usuzovat, že také její manžel byl od ní sveden...“ (o Kateřině Skrčené, panství Konopiště)

XXII. O památce svatých

„Svatých vzývati věc neplatná jest.“ (Kateřina Barochová, Čerčany) „Svatí za nás nemohou prosit, ani nám nemohou dát nebe.“ (Václav Pokorný, Puklice) „Kristu se stává křivda, když svaté za přímlyvu vzýváme.“ (Jan Stolař, Lštění)

XXIII. O postu

„...nemám žádný zákaz, abych v pátek a v sobotu nejedl maso.“ (Matěj Květon, Uhřínov)

XXIV. O vzkříšení mrtvých a o posledním soudu

„Beránek Boží již jedenkrát za nás byl obětovaný a více se obětovani nemůže, podle toho že mše svatá býti nemá. Očistec není žádný, následovně modlení za mrtví také není nic platné.“ (Žofie Limperská, Chotěšice) „Nechci přijmout poslední pomazání, modlitby za mrtvé nejsou nic platné...“ (Pavel Vítů, Horní Němčice)

XXV. O životu věčném

„Jaký pak máte grunt té vaší víry? Našeho Spasitele, který nás od věčného zatracení vykoupil.“ (Veronika Vlasáková, Kuchař) „...přece však doufám v Boha, že mne spasí.“ (Jan Horník, Prostřední Vydří)

„...naše víra je na základu apoštolském a prorockém, jejím úhelným kamenem je sám Kristus Ježíš, ne něm se vzděláváme a na něm rosteme v chrám svatý... u toho kořene byli předkové naši a také my potomci na tom zůstáváme... když jsme byli tázáni, vyznali jsme, že jsme evangelické víry... jiné víry nebudeme, než jaké předkové naši byli... poroučíme se v ochranu boží.“ (1777 Prlov)³⁷⁸

„Jan Štastek, 50. starý, ze vsi Meziříčie z No 101, podruh, rozený katolík, vyznává víru reformírskou jednoty bratrské, užívání kalicha Páně a lámání posvátného chleba, odstoupil od víry katolické proto, že nebylo jemu povoleno v zákoně Páně čísti a podle něho pokračovati...“ (kraj Hradec Králové)

„Jan Jirsák, 46 let starý, ze vsi Rychnovka z No. 18. Rozený katolík a co hned v mladosti od matky slyšel, byl dle toho skrytě živ, nyní ale vyznává víru, která byla v ráji vštípena, skrz Ježíše Krista na svět přišla, čtyřmi evangelisty vypsána, 12 apoštoly kázána a svatým Pavlem potvrzená při dvou svátostech při poslední večeři Páně lámání chleba, kalichu Páně přijímání Jednoty bratrské beránkové...“ (kraj Hradec Králové)

„Od narození jsem byl pravý katolický křesťan a věřím, že musíme Boha nade všechno milovati a bližního pro Boha. Já věřím, že jsou jen dvě svátosti, já věřím, že mne Bůh stvořil a že máme přikázání Boží zachovávat a v neděli že nemáme pracovat... jinak neudělám.“ (Pavel Jeřábek, Čichov)

V odborné literatuře se čas od času objevuje okrajová poznámka o vlivu pietismu, zvláště hallského, na české a moravské tajné a tolerované evangelíky.³⁷⁹ Systematičtějšího průzkumu se této tezi však zatím nedostalo. A i my se zde můžeme v souvislosti s vyznáním tajných a tolerovaných evangelíků omezit pouze na několik poznámek, které se budou týkat spíše okruhů případného (dalšího) bádání, vycházet však budeme z našeho dosavadního výzkumu. (Pro rakouské země se zdá tento vliv potvrzený, ale jeho rozsah určen není.)³⁸⁰

³⁷⁸ Citováno podle Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). *Evangelíci v rané toleranční době*. 1. Praha: Oliva, 1995, s. 21-22. Není-li uvedeno jinak jedná se o citáty z tolerančních přihlášek, buď z edici, či z MZA Brno B1 R11a NA Praha Č. Gub. Publ. G1/1.

³⁷⁹ Srov. např. Smolík, Josef. *Vnitřní život toleranční církve*. In Molnár, Amedeo – Smolík, Josef. *Čeští evangelíci a toleranční patent*. SAT 6. Praha: Kalich, 1982. Smolík, Josef. *Das innere Leben der Toleranzkirche*. In Barton, Peter F. (ed.). *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung der 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II.* Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte, 1981, s. 330-345. Rezek, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy*. Praha: vlastním, 1887. Nešpor, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 2004.

³⁸⁰ Srov. Reingrabner, Gustav. *Um Glaube und Freiheit. Eine kleine Rechtsgeschichte der Evangelischen in Österreich und ihrer Kirche*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Lang, 2007.

Nejprve však několik poznámek k tomu, jak rozumíme pietismu, omezíme se v nich na německé země, byť pozornost by si zasloužil také pietismus uherský. Pietismus považujeme za novátorské hnutí uvnitř reformačních církví, které bylo do značné míry ovlivněno programovým spisem Philippa Jakoba Spenera *Pia desideria* (1675). Jedná se o hnutí biblické, kde byl značný důraz položen nikoli na znalost katechismu, ale na znalost bible; o hnutí laické kladoucí důraz na reformační pochopení všeobecného kněžství; o hnutí komunitní (*ecclesiola in ecclesia*, resp. *collegia pietatis* či konventikly) uprostřed církve scházející se toliko k bohoslužbám či kasaliím; a o hnutí s výrazným důrazem na práci pro boží království – před příchodem Posledního dne je třeba naplnit biblická zaslíbení (obrácení židů, pád papežského Říma), z čehož roste misie a sociální práce.³⁸¹

Historik Eduard Winter (1896-1982) a theolog Amedeo Molnár (1923-1990) dokumentují vztah hallského pietismu,³⁸² tak jak jej reprezentuje August Hermann Francke (1663-1727), s českým protestantismem na reedicích Komenského všenápravných spisů v hallských (i jiných) tiskárnách. Franckeho s Komenským (tak jak mu Francke rozuměl) spojoval důraz na obnovu apoštolského křesťanství, osobní vztah k biblickému textu a především úsilí o univerzální nápravu všech (evropských) stavů, resp. o odpovědnost člověka, žijícího těsně před eschatologickou proměnou, za společenské dobro. Např. v roce 1702 vyšla v Halle s předmluvou Johanna Franze Buddeuse (1667-1729) pozoruhodná kombinace tří Komenského spisů.³⁸³ V roce 1725 vyšel v Lipsku německý překlad Komenského *Unum necessarium*. Francke rovněž hojně korespondoval s reformovaným superintendentem a biskupem exilové Jednoty bratrské Danielem Ernstem Jablonským (1660-1741), Komenského vnukem. (Samotnou otázku po místu díla Jana A. Komenského ve vývoji pietismu ponechme stranou.)

Ve dvacátých letech 18. století se skupina moravských exulantů německého jazyka usadila v nedávno založeném Ochranově (Herrnhutu), Češi pak ve Velkém Hennersdorfu (Grosshennersdorfu) a Gerlachsheimu. A právě v těchto obcích se zřejmě odehrálo rozhodující setkání českých a moravských tajných evangelíků s pietismem. V roce 1732 pak značná část Čechů opustila na podnět svého kazatele Jana Liberdy (1700-1742) Grosshennersdorf, panství baronky Henriette z Gersdorfu, a přes

³⁸¹ Brecht, Martin (ed.). *Geschichte des Pietismus. Glaubenswelt und Lebenswelten*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2004.

³⁸² Molnár, Amedeo. A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky. Na okraj třístého výročí Franckeových narozenin. *Křesťanská revue. Theologická příloha* (1963), s. 49-54. Molnárův článek však do značné míry vychází z třetí kapitoly Winter, Eduard. *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition*. Berlin: Akademie-Verlag, 1955.

³⁸³ *Historia Fratrum Bohemorum, Eorum Ordo Et Disciplina Ecclesiastica, Ad Ecclesiae Recte Constitvendae Exemplar, Cvm Ecclesiae Bohemae, Ad Anglicanam Paraenesis: Accedit Eiusdem auctoris Panegyria, siue Excitatorium Vniuersale, ... quo Salubria suppeditantur consilia, Quomodo communis rerum humanarum emendatio suscipi atque fieri possit; Ex Opere Eius, Vt Vocat, Pansophico, Nondum Editio Desumptum / Praemissa est praefatio Io. Francisci Buddei. Halae, Typis & impensis Orphanotrophii, 1702.*

Ochranov, Zhořelec a Cottbus (Chotěbuz) odešla do Berlína. V roce 1737 je následovali i čeští exulanti z Gerlachsheimu se svým kazatelem Augustinem Schulzem (1693-1752).

První strom do základů Ochranova porazil 17. června 1722 moravský tesař (otec Čech, matka Němka) Christian David (1692-1751). Tento tajný evangelík pak převedl z Moravy do Ochranova více než pět stovek svých skrytých souvěrců, mezi kterými byl i pozdější první biskup a přední misionář obnovené Jednoty bratrské David Nitschmann (1695/6-1772). Sám Christian David byl druhdy ovlivněn kázáními těšínského duchovního Johanna Adama Steinmetze (1684-1762). Např. na vánoční svátky roku 1722 přivedl Christian David do Těšína na bohoslužby své sousedy ze Suchdola nad Odrou a Kunvaldu.³⁸⁴ Až do vydání Tolerančního patentu pak na Moravu (zejména na panství Kunvald) putovali ochranovští tajní misionáři, kteří do někdejší kolébky Jednoty bratrské částečně reimportovali teologii obnovené Zinzendorfovy Jednoty bratrské, zejména důrazy na teologii krve a ran Spasitele a na znovuzrození.

Klíčovou postavou pro import pietismu do Čech byl však výše zmíněný Jan Liberda,³⁸⁵ který se narodil v Těšíně, kde patřil mezi první žáky Ježíšovy školy. Za svého osobního pastora považoval i on J. A. Steinmetze. Základní jazykové vybavení měl německé a polské (resp. těšínský dialekt polštiny), česky se musel naučit až v dospělosti, takže pravděpodobně sám nebyl potomkem exulantů. Teologii vystudoval v Halle, kde se zapojil do činnosti překladatelské skupiny kolem Heinricha Mildeho (1676-1739). Jeho duchovenské působení v Těšíně bylo krátké a skončilo dramatickým útekem. Liberda se pak po nějakou dobu musel dokonce skrývat, a když jej baronka Henriette z Gersdorfu chtěla zaměstnat jako faráře „svých českých exulantů“, musela jej nechat hledat pomocí speciálních letáků. Již rok po svém příbytu mezi Hennersdorfské pro ně Liberda připravil první spis, Klíč Davidův,³⁸⁶ o několik let později Pravidlo nejsvětější víry apoštolské³⁸⁷ a v roce 1732 vyšel v Laubně jeho nenotovaný kancionál

³⁸⁴ Patzelt, Herbert. Das Protestantismus im Teschener Schlesien in Vergangenheit und Gegenwart und seine Bedeutung für die evangelische Kirche in Österreich. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 88 (1972), s. 175.

³⁸⁵ Jan Horský podstoupil pokus doložit vliv pietismu na české tajné nekatolíky 18. století průzkumem frekvence výrazů „znovuzrození, srdce a svědomí“ v listech Matěje Němečka z roku 1732. Posléze ovšem konstatuje pouze značný vliv Liberdova Pravidélka Hennersdorfského. Horský, Jan. „I proto, že sem nekopal roli srdce svého. Příspěvek k problematice sebetematizace u českých tajných nekatolíků 18. století. Dějiny - teorie – kritika 3/1 (2006), s. 49-71.

³⁸⁶ Kljč Dawidů k otewřenj Pokl'adů Králowstwj Božjho w Tagemstwj skrytých, Wssechněm prawau rozkoss, neproměnitelné zbožj, a wěčnau Słáwu hledagjým Začátečnjkům, prospjwagjým y dorostl'egssjm Křesťanstwj náležegjým; W nowě wydaný od gednoho, kteréhož Pomocnjk a Potěssenj gest ImmanueL. [=Jan Liberda] Wytisstěny w Laubně Léta Páně 1729

³⁸⁷ Prawidlo Negswětěgssj Wjry Aposstolské y Prorocké z Pjsem Swatých sebrané; w němžto se Negpředněgssj Artykulowé Wyznánj Křesťanského kratičce a srozumitedlně předkl'adagj K Wzděl'ánj Cýrkwe Božj Hennersdorffské k wytisstěnj podané. W Laubně w Mikulásse Ssilla, [=Nikolaus Schill] Léta Páně 1731.

Harfa nová.³⁸⁸ Zřejmě vrcholné originální česky psané pietistické dílo.³⁸⁹ Výjimečnost tohoto zpěvníku spočívá mj. v tom, že přinášel převážně nové písně, resp. nereflektoval výrazně dosavadní českou reformační kancionálovou tvorbu, ale překládal z němčiny. Jazykově byl dílem spíše konzervativní a držel se v ortografii, hláskosloví, morfologii i syntaxu tradičních bratrských tisků, zvláště Bible kralické, na soudobé obyvatele Čech mohl tedy působit konzervativně. Na druhé straně lexikálně obsahoval řadu germanismů, občas se v něm objevuje i moravský či slezský dialektismus. K prohloubení emocionálního zážitku sloužily jazykově zvláště zdobněliny. Obraznost odpovídala pietistické estetice.

Liberda také horlivě podporoval misijní činnost svých farníků, kteří se z Hengersdorfu, a pak i z Berlína, vraceli do své někdejší vlasti a za pomoci Liberdových děl působili k upevnění domácího tajného evangelictví či svým krajanům pomáhali v útěcích do exilu. V roce 1741 dokonce Liberda sám pod záštitou pruských vojsk organizoval emigraci českých tajných evangelíků do Pruskem zabraného Slezska.

Importéry pietismu do Čech byli i další exulantští kazatelé. Gerlachsheimský (a následně berlínský) kazatel českých exulantů Augustin Schulz sice opakovaně varoval své farníky před nerozvážnými cestami do Čech, ale na druhou stranu je podnítil např. k sepsání memoriálu o stavu náboženské svobody v Čechách a na Moravě (včetně konkrétních svědectví o martyriích jednotlivých českých evangelíků) určeného řezenskému zastoupení evangelických říšských stavů *Corpus sociorum Augustanae confessionis*.³⁹⁰ Paměti Augusta Schulze³⁹¹ jsou zároveň svědectvím o religiozitě, kterou si exulanti přinesli již z vlasti (rigorózní kázeň, neobyčejná láska k četbě bible a ke zpěvu duchovních písní). Schulz sám byl pro pietismus získán svým vrstevníkem Samuelem Ludwigem Sassadiem (us) (1695-1756) a i on působil krátce v Těšíně.

Část českých exulantů, kteří ze Saska přibyli do Berlína, požádala o kazatele polskou exilovou Jednotu bratrskou (trvající v unii s polskými reformovanými) v naději, že se časem povede jejich začlenění do této církve – v Prusku dosud nepovolené. Tím se stal Jan Teofil Elsner (1717-1782). Elsnerovými rodnými jazyky byla polština a němčina. Vyrostl v Lešně a gymnasium absolvoval jako bratrský akolut v Berlíně. Theologii studoval ve Frankfurtu nad Odrou a holandském Leidenu. Kvůli exulantům se

³⁸⁸ Harffa nowá na Hoře Syon znějící, a Gednotu Syonskau Mil'ostj obdařenau w Duchu obwesel'ující. Wytisštěná w Laubně, v Mikul'asse Ssilla [=Schil, Nikolaus], Léta Páně 1732.

³⁸⁹ Malura, Jan. Příchod milované bytosti. Jan Liberda. A2 3/21 (2007). Štěříková, Edita. Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století. Praha: Kalich, 1999, s. 208-220. Skalský, Gustav Adolf. Kazatel Jan Liberda a česká exulantská církev v Drážďanech. Reformační sborník 2 (1928), s. 10-25. Kosek, Pavel. Jazyk kancionálu Harfa nová Jana Liberdy. Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university. A, Řada jazykovědná A 52/1 (2004), s. 95-108.

³⁹⁰ Srov. Skalský, Gustav Adolf. Z dějin české emigrace 18. století. I. Chotěboř: Evangelická matice, 1911. Skalský, Gustav Adolf (ed.). Supplika českých emigrantů k sboru řezenskému z r. 1735 a její přílohy. Chotěboř: otisk z kalendáře Hus na rok 1912, 1911.

³⁹¹ Citováno např. v Cranz, David. Alte und neue Brüder-Historie oder kurz gefasste Geschichte der Evangelischen Brüder-Unität. Hildesheim – New York: Olms, 1973. Lebenslauf des Predigers Augustin Schulz, heimgegangen dne 15. April 1752 in Berlin. Nachrichten aus der Brüdergemeinde (1850).

naučil česky. Elsner věnoval značnou theologickou a především publikační pozornost (pod celou řadou různých pseudonymů) identifikaci theologie staré Jednoty bratrské s theologií reformovanou. Zároveň se tak vyslovil i proti Ochranovským, kteří theologicky přece z části vycházeli z luterství.

I Elsner vybavil své exulantské farníky, a tím také české a moravské tajné evangelíky, řadou spisů – katechismem, příručkou o křtu a večeři Páně a především kancionálem, který obsahoval celý žaltář převzatý z Komenského Amsterodamského kancionálu. Elsner ke starším bratrským písním připojil také písně nové – intenzivněji pobízející k pokání, k probuzení, k hledání spásy toliko u Krista, k přípravě na smrt apod.³⁹²

Elsner a jeho dílo sehrál rovněž později poměrně důležitou roli v okamžiku, kdy byli čeští tajní evangelíci postaveni před volbu konfese, mezi luterstvím a kalvinismem, přičemž se chtěli hlásit většinou k tradici staré Jednoty bratrské.

Na podzim roku 1706 intervenovalo hallské poselstvo u švédského krále Karla XII. (1682-1718) za slezské evangelíky a připomnělo mu jeho ručitelství vestfálských mírových ujednání. Do posléze nově založeného (obnoveného) těšínského sboru pak Francke vyslal dva své odchovance, Christiana Voigta a W. Schneidera, jejichž zvolení za zdejší pastory prosadil hrabě Heinrich Erdmann Henckel, další z Franckeho stoupenců. Francke zřejmě jasnozřivě pochopil, že se Těšínsko může stát branou pietismu nejen do Slezska, ale také do Čech, na Moravu a vůbec do střední a východní Evropy,³⁹³ proto mu patřila jeho zvláštní theologická, politická i vydavatelsko-kolportérská pozornost.

V Halle se o české záležitosti staral zhruba od roku 1712 Heinrich Milde (1676-1739), kterého Francke nazýval Protector Bohemiae. Roku 1718 vydal Milde v Halle český překlad Franckeho díla *Der heilige und sichere Glaubensweg eines evangelischen Christen*.³⁹⁴ Milde se zde v předmluvě vyznal z lásky k Čechám. (Sám pak několikrát „Husovu zemi“ tajně navštívil.) Kolem Mildeho vzniklo později Collegium biblicum bohemicum tvořené Čechy (Matějem Mačkem, Janem Mocem, Kašparem Zwiewelhoffem), Slezany (Ondřejem Macharem, Jiřím Sarganekem) i Slováky (Martinem Bohuradem, Janem Zaskalickým) ad. Roku 1722 vyšla v Halle první reedice Kralické bible,³⁹⁵ další vydání následovala 1745 a 1766. Samostatně vyšel několikrát i

³⁹² Řičan, Rudolf. Kancionál Jana Theofila Elsnera. K dvoustému výročí „Berlínského kancionálu“. Theologická příloha Křesťanské revue 20 (1953), s. 65-74.

³⁹³ Meyer, Dietrich. Der Einfluss des hallischen Pietismus auf Schlesien. In Wallmann, Johannes – Sträter, Udo (ed.). Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. Halle: Verl. der Franckeschen Stiftungen im Niemeyer-Verl. Tübingen, 1998, s. 211-229.

³⁹⁴ Swata a bezpecna Cesta Wiry Ewangelitskeho Krest'ana ... / od Pana Augusta Herm. Franka, ... do Ceskeho Gazyku prekozena ... od Heinricha Milde, ... Halle: Stephen Orban, 1718. V Čechách je dochován zřejmě jen exemplář z roku 1723 vytištěný u Justina Gebauera.

³⁹⁵ BIBLIA SACRA, To gest: Biblj Swatá A neb Wssecka Swatá Pjsma Starého y Nowého Zákona | Možnau Pilnostj opět přehljdnta | Krátkými Summownjky a mnohými Concordancyemi zaopatřena | A wnowě wydána Pracý, Wynasnažovánjm a Nákl'adem, Lidj a zrúst Cýrkwe Božj vprjmně pečugjých. Léta Páně MDCCXXII [=1722]. [W Hále Magdeburské, w Kannsteinské impresý syrotčjho domu] 1722.

Nový zákon (s předmlouvou Matěje Béla, 1684-1749). Právě tato vydání bible byla Písmem českých a moravských evangelíků. Milde rovněž vydal česky Malý katechismus Martina Luthera (1735), dvě vlastní písně o jménu Ježíš,³⁹⁶ Krátký výtah křesťanského učení o Bohu a člověka podle Pravidla víry (1736) ad. Stál také za překlady Franckeho základních děl.³⁹⁷

Z hallské dílny vyšel rovněž Sargánekův Lipský kancionál, 1736/1737, hlásící se názvem k Třanovského Cithaře sanctorum. (V Lipsku dílo vyšlo zřejmě proto, aby hallský původ nekomplikoval cestu k uživatelům.) Tento zpěvník sloužil nejen tajným evangelíkům před Tolerančním patentem, ale ve svém vydání z roku 1784 i tolerančním církvím. Vedle Třanovského posloužily Sargánekovi jako předlohy Kleychův Evangelický kancionál,³⁹⁸ Amsterodamský kancionál Jana A. Komenského, jejichž předmluvy také užil pro svou předmluvu, ale také Liberdův zpěvník ad. Sargánekův kancionál obsahuje na osmnáct set písní, z nichž z rozšířeného Transoscia pochází pouze polovina. Vydavateli rovněž nešlo pouze duchovní zpěv, ale předložená kniha měla sloužit rozvoji duchovního života jako takového, mělo jí být užíváno jako sbírky modliteb, katechismu, zpovědního návodu či jako pomůcky pro domácí pobožnosti. Důraz byl položen na osobní zbožnost, vykoupení a posvěcení.³⁹⁹ Nelze však kancionál jako takový spojovat pouze s pietismem, u řady písní nacházíme dokonce dvojí slova – luterské a bratrské, patrná je tedy snaha vytvořit knihu co nejpřijatelnější širokému okruhu. Také theolog, pedagog, matematik a botanik Jiří Sarganek (1702-1743) působil

³⁹⁶ Dwě Duchownj PJSNIČKY O sľadkem Gmenu GEŽJŠ | S Přejdawkem k tlačenj wjdané od Heinricha Milde | Rozeného Nemce(!); Roku Páně 1732. w Pjsničkách Ssaľom. 1, 3. Mast rozljta Gmeno twe. (1732). [V Halli u Jana Justina Gebauera?]

³⁹⁷ Naučenj O Začátku Křestanského Žiwota, w čtyrech částkách obsažené (1736); Obhagenj Včenj Ewangelium swateho, s Naučnjm a Sprawau, Gak se ti, genž ge wyznawagj, take w nim cwičiti musegj, Žeby w Skutku a opravdowě dokazane bylo. Pokázane od gedneho nýnj w Žiwotě wěčnem bydlicyho Swédka Prawdy (1736); Poklad Ewangelitskeho Křestřana to gest: Gežiss Spasytel, w Bethleemě Narozeny, w Jordaně, od Boha Otce, z Nebe wyswědceny. po Prawy, a bespečny Cestě Wiry(!), Nalezeny. Pobožnym Čechum, z lasky k Prawdě, Roku Noweho, 1719. obětowany. Tu Neděly po Třech Kralych (1719); Swatá a bezpečná Cesta Wjry Ewangelického Křestřana | někdy W Způsobu Wyznánj w Německém gazyku vkázaná | nýnj pak z lásky k prawdě do Českého přeložená (1723). Srov. Škarka, Antonín. Heinrich Milde. Věstník Královské české společnosti nauk, tř. pro filosofii, historii a filologii (1942), s. 1–44.

³⁹⁸ Ewangelický Kancyonaľ | obsahujcý w sobě Pjsně Duchownj, Staré y nowé, kterýchž Cýrkew Ewangelická | w dnech wssednjch y sláwných, w potřebách swých obecných | y obzwlřasťnjch vžjwá | od Blahosľawené Paměti D. M.[artina] L.[uthera] a G[iřiho] T.[ranoscia] y giných mužů Ewangelických z částky sľožené | z částky přeložené; Giž pak S pilnosti mnohau shledané | Na Djľy rozděléné | w nich podle liter Abecedy spořadané | mjstem y naprawené | k tomu Regstřjky za opatřené. S Přjppogenjm wybraných Modliteb a Kollekt k wsselikým časům a potřebám přináležegjých. K Sľáwě Božj | a k wzdělánj Cýrkwe | w nowě wydaný skrze Collectora Wáclawa Kleycha vlastnjm nákladem geho. [Wytisťěn w Žitawě] Léta Páně 1717.

³⁹⁹ Mietzschke, Alfred (Měťšk, Frido). Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle. Leipzig: Harrassowitz, 1941. Řičan, Rudolf. Kolem Lipského kancionálu. Evangelický kalendář 34 (1954), s. 82-89. Spratek, Daniel (ed.). Služebníci Slova Božího v krajině pod horami. Výbor z díla těšínských evangelických bohoslovců. Český Těšín: Křesťanské společenství – Společnosť Chrześcijańska 2005. Malura, Jan. Jiří Sarganek – pietistický pedagog a spisovatel z Těšínska. In Śląska Republika Uczonych – Schlesische Gelehrtenrepublik. 2. Wrocław: Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2006, s. 137-156.

v Těšíně a byl odsud vypovězen s J. A. Steinmetzem, který dokonce na svého mladšího přítele napsal po jeho náhlé smrti oslavnou báseň.

Prostor před těšínským chrámem milosti se stával o svátcích a v letních měsících trhem s náboženskou literaturou. Ilegálním návštěvníkům bohoslužeb z Čech a Moravy zde byly nabízeny hallské i žitavské tisky.

Příkladem šťastného pochopení spirituality někdejších tajných evangelíků je absolvent reformovaného theologického učeliště v Blatném Potoce (Sarospataku, Patak am Bodrog) Jan Végh (1755-1830).⁴⁰⁰ Ten pro své farníky připravil nejen katechismus, agendu, vydal druhou helvetskou konfesi, ale především Horlivé a nábožné modlitby pro evangelické křesťany, které se mezi lety 1799 a 1927 dočkaly třinácti vydání. Čtyři díly obsahují modlitby každodenní, pro všechny stavy, přípravu k večeři Páně a modlitby sváteční. V samotných modlitbách jsou zřetelné důrazy na pokání a neustálou osobní zbožnost, vědomí hříchu i odpuštění. Ačkoliv jejich autor autorem byl konfesi reformovaný, odpovídají modlitby spíše chápání modlitby Martina Luthera, i když jsou zřetelně méně christologické.

6. metamorphosis

Proměny praxis pietatis haeticorum, resp. znaky vnitřního života reformačních církví nejrannější tolerance, bychom rádi ilustrovali především na pozadí několika záznamů ze zápisníku nosislavského písmáka Andrese Slouky (1738-1818). Tentokrát tedy vstoupíme do oblasti, ze které hlas volání po tom, aby „naše vyznání přijíti mohlo“,⁴⁰¹ totiž o povolení „evangelické církve“, zazněl až ve Vídni, a kde slavnostní přihlášky, totiž jejich počet, někdejších tajných evangelíků vrchnosti až na výjimky spíše nepřekvapily.

Rovnou však povězme, že o spiritualitě, resp. její proměně, členů nových tolerančních sborů, toho pro osmdesátá a devadesátá léta 18. století nevíme o mnoho více než pro léta předchozí. Jedním z nejpodstatnějších pramenů jsou tu (paradoxně) buď stížnosti sborů na kazatele (resp. jaké chování po něm žádali), nebo stížnosti kazatelů na sbory (resp. jaké chování se mu nelíbilo).

6.1 Nosislav a Sloukův zápisník

Nosislav, ležící pod vinicemi na levém břehu Svratky, povýšil na městečko 4. října 1486 Matyáš Korvín.⁴⁰² Zřejmě od třetí třetiny 16. století byla Nosislav protestantská a dokonce od roku 1594 je zdejší kněz Mikuláš Jehla Nicopolitanus uváděn jako děkan. O theologické orientaci v rámci kvasu různých reformačních proudů na Moravě 16. století

⁴⁰⁰ Hrejsa, Ferdinand. Jan Végh. K 150letému výročí tolerance. Praha: Blahoslavova společnost, 1930.

⁴⁰¹ Petice nosislavských evangelíků císaři Josefovi o svobodu náboženskou. Přetištěno v Bednář, František. Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu v letech 1777-1781. Prameny k dějinám tolerančního patentu. Praha: Královská česká společnost nauk, 1931, s. 584-586.

⁴⁰² Wolny, Geogor. Kirchliche Topographie von Mähren. Brüner Diöcese. I. Brünn, 1856.

svědčí snad i to, že Jehla Nicopolitanus doporučil třem bohoslovcům ze zdejšího kraje ordinaci ve Wittenbergu. V sousedních Židlochovicích působil v poslední dekádě 16. století Kalvínův překladatel Jiří Strejc (1546-1599). Nosislav je rovněž doložena jako bydliště několika rodin novokřtěnců. Pod správou posledního evangelického děkana v Nosislavi Jakuba Galliny (působil zde od 1607) se hlásily rovněž Židlochovice, Vojkovice, Unkovice a Měnin.⁴⁰³

Asi první obětí zdejší pobělohorské restaurace se stal „Eliáš Severin, správce v Příbicích, kterémuž mnoho ran [císařští vojáci] učinivše a krk víc než do polovice přeťavše, za mrtvého zanechali. Ale někteří nad ním se slitovavše, k barvíři novokřtěnci ho donesli, tak že povyhojiv se, nedaleko dvou let ještě živ byl, velikými však bolestmi vždycky trápený.“⁴⁰⁴ A pokud zmiňujeme Severinovu postavu, není jistě od věci dodat, že nosislavský rodák Jan Mathiades byl posledním evangelickým farářem v Kutného Hoře u sv. Barbory a zároveň tamním prvním tajným predikantem a že Václav Vlaverin Nosislavský, druhdy rektor pražské university, byl oběšen hned poté, co vítězové od bělohorské pláně postoupili do pražských bran.⁴⁰⁵

Rekatolizaci židlochovického panství měl zřejmě provést Jan František Vedský, takřka čerstvý absolvent olomouckého semináře, který ovšem záhy narazil – když ne na rezistenci protestantismu, tedy na obrovský (územní) rozsah své křesťanské obce. Pod jeho správu spadaly Vojkovice, Blučina, Měnin, Nikolčice, Křepice, Nosislav, Pohořelice i Příbice. Že úspěchy katolické reformy na sebe nechávaly čekat dokazuje i statistika z roku 1633, kdy se z 354 obyvatel Nosislavi (starších jedenácti let) dostavila ke svatému přijímání jejich pouhá stovka. Obnovu římského katolictví na židlochovickém panství sabotovali snad dokonce i zámeční úředníci, které po Žerotíněch převzal nový majitel Adam ml. z Valdštejna.

Zhruba pět tisíc novokřtěnců z Moravy (tedy i z Nosislavi), kterým platily z prvních rekatolizačních kroků olomouckého biskupa Františka kardinála z Ditrichštejna (1570-1636), našlo útočiště v habánských dvorech na nyáriovických (Sobotiště, Holíč, Kátov, Velké Leváry), pálfyovských (Orešany, Modra) a

⁴⁰³ Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Almanach jubilejní obsahující popsání všech českých evangelických helvetského i augšburského vyznání sborů r. 1881 v Čechách a na Moravě stávajících. Praha: Spolek Komenského, 1881. Bednář, František. Památník Českobratrské církve evangelické: Českobratrská církev evangelická a její senioráty a sbory na stezkách minulosti a na prahu přítomnosti. Praha: Kalich, 1924. Burian, Ilja. Reformace a protireformace na Kloboucku a Nosislavsku. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1987. Kratochvíl, Augustin. Vlastivěda moravská. 2/26. Židlochovský okres. Brno: Musejní spolek, 1910. Hruďička, Alois. Topografie diecese brněnské. Brno: Papežská knihtiskárna benediktinův rajhradských, 1908. Klein, František. Čtení o minulosti nosislavské. Prameny a příspěvky k dějinám a rodopisu jihomoravského městečka Nosislavě se zřetelem k poměrům na celém bývalém panství židlochovickém. 1. Židlochovice: nákladem vlastním, 1940.

⁴⁰⁴ Komenský, Jan Amos. Historie o těžkých protivěstích církve české hned od počátku jejího na víru křesťanskou obrácení, v létu Páně 894, až do léta 1632 za panování Ferdinanda II. S připojením historie O persekuci Valdenských r. 1655 stálé. 8. vyd. Praha: Spolek Komenského, 1922, s. 104-105.

⁴⁰⁵ Bartoš, František Michálek. O kalich. Praha: Pokrok, 1939, s. 61-65.

illešházyovských (Trenčínsko, např. Soblahov) panstvích a v Sedmíhradsku.⁴⁰⁶ A do exilu odešli i další protestanti z Nosislavska, zbytek pokosila válka a v roce 1645 mor, takže z několikasethlavého městečka zbylo snad sotva šest desítek obyvatel.⁴⁰⁷

Z těch se ovšem někteří zřejmě již během třicetileté války naučili chodit na evangelické bohoslužby do Uher, zejména Reci (okres Senec), o čemž svědčí i vpisky do kacířských knih, které si odtamtud přinášeli.⁴⁰⁸ A tento „zvyk“ úspěšně předali i svým potomkům. O úlitbě místních římskokatolických duchovních (kacířským) návštěvníkům nosislavských mší svědčí i ještě v 18. století běžné užívání neproměněného vína (abluce) po (při) eucharistii.⁴⁰⁹

Naprosto výjimečná je pak dvojí úspěšná žádost nosislavských poddaných o vystěhování do Uher „pro víru“. V roce 1743 odešlo z Nosislavi šest rodin a v roce 1750 se to podařilo dokonce 37 osobám. Že nepřerušili kontakty se souvěrci doma je zřejmé.⁴¹⁰ A troufalost zdejších kryptoprotestantů ilustruje také žádost, kterou se 13. května 1781 na židlochovickém zámku Václav Samson a Matyáš Gold dožadovali povolení evangelických shromáždění, či žádosti předcházející i po ní následující drobné náboženské „vzpourey“ jako odepření líbání kříže apod.⁴¹¹ (Již v roce 1779 se nosislavští evangelíci důrazně ohradili proti kázání misionáře Jana Jestřabského směřovaného kacířům.)⁴¹²

Podle tereziánského katastru bylo v Nosislavi 36 měšťanských domů, 73 předměstských domů a 23 chalup a žilo zde 138 poddaných. V roce 1790 se však udává již 196 domů s 926 obyvateli.⁴¹³

A v jednom z nich, v čísle 6, se 18. listopadu 1738 narodil Ondřej Slouk, resp. Andres Slouk (někdy také Slauk, v literatuře i pramenech nepřesně Slok a Slouka), jak se sám podepisoval. Podle vlastního líčení pocházeli jeho předci z Hané,⁴¹⁴ ale již

⁴⁰⁶ Srov. např. Žbirková, Viera. Českí bratia v Reci v 17. a na začiatku 18.storočia. *Studia Comeniana et Historica* 26/55-56 (1996), s. 165-181, 182-185. Marečková, Marie. K náboženským exulantům z českých zemí ve východoslovenských městech v období raného novověku. *Česko-slovenská historická ročenka* 1999, s. s. 49-51. Daniel, David P. Uhorský exil v Nemecku v 17. storočí. *Česko-slovenská historická ročenka* 1999, s. 41-47. Žbirková, Viera. Moravští emigranti na západnom Slovensku v 17. storočí. *Studia Comeniana et Historica* 34/71-72, s. 89-101. Pajer, Jiří. Sídla novokřtěnců na jižní Moravě. *Jižní Morava* 35 (1999), s. 53-70.

⁴⁰⁷ Horák, František. Mor na Židlochovicku v letech 1645-1646. *Vlastivědný věstník moravský* 13 (1958), s. 91-92.

⁴⁰⁸ Španiel, Blahoslav. Staré knihy nosislavské. *Jižní Morava* 36 (2000), s. 173-202.

⁴⁰⁹ Kratochvíl, Augustin. *Vlastivěda moravská*. 2/26. Židlochovský okres. Brno: Musejní spolek, 1910, s. 36

⁴¹⁰ Romantické líčení o odchodu do Uher podává např. Bednář, František. *Jiskry v Temnu*. Praha: Hus 1938, s. 103-120.

⁴¹¹ Podrobně Bednář, František. Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu v letech 1777-1781. *Prameny k dějinám tolerančního patentu*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1931.

⁴¹² Klapuš, Miroslav. Řehoř Jakubec Olešnický. *Křesťanská revue* 48 (1981), s. 24-33.

⁴¹³ Kratochvíl, Augustin. *Vlastivěda moravská*. II. místopis. Židlochovický okres. Brno: Nákladem musejního spolku, 1910, s. 173-198.

⁴¹⁴ „První Slouk přišel do Nosislave a ten byl Hanák, jak sem slyšel, nekde od Prostějova. Ten přivedl sebo dva syny a 1 dcero, totiž Matěja a Jana a Marino. Matěj sloužil v Nosislavi a oženil se na chalupu,

Andresův otec Matěj byl nosislavským rodákem. Andres Slouk se stačil během svého osmdesátiletého života třikrát oženit, pohřbít několik dětí, stát se purkmistrem, dvakrát změnit konfesi, zmajetnět i být oblíbeným svatebním řečníkem. Kromě toho zanechal dva pozoruhodné „zápisníky“.⁴¹⁵

Zastavme se především u prvního z nich (dále Zápisník I.). Rukopis byl napsán někdy v letech 1777 až 1790. V polovině 20. století se (neznámým způsobem) tato nevázaná knížka o formátu 11x17 a čtyřiceti vesměs číslovaných stranách dostala do Archivu Farního sboru Českobratrské církve evangelické v Nosislavi. V rukopisu chybělo šest listů (1-2, 27-28, 29-30, 33-34, 43-44, 45-46), o tom, zda byly odděleny záměrně a kým, se lze jen dohadovat, jak ještě naznačíme. Text psaný převážně tiskacím písmem je dobře čitelný i z kopie. Rukopis zkoumal a patrně ve čtyřicátých letech 20. století také na stroji přepsal brněnský středoškolský profesor a historik František Klein (1904-2004), některé části vycházející z tohoto přepisu pak byly dvakrát publikovány.⁴¹⁶

Zápisník obsahuje především Sloukovy svatební proslovy, rodinné, politické, hospodářské aj. zápisky, ale také čtyři drobné poznámky o prvních okamžicích evangelického reformovaného sboru v Nosislavi. Ty nás nyní budou zajímat⁴¹⁷ a inspirovat k dalšímu popisu.

kde jest nyní numero 6, a zplodil 12 synů, ale všichni umřeli, jenom nejstarší, Matěj, totiž můj otec, zůstal živý a ten zplodil nás 3, totiž Andreza, Mariáno a Augustina, ale druzí zemřeli malí. Druhé ten synek téhož Hanáka, totiž Jan Slouk, ten se dostal na službu do Nikolčic a tam se voženil a zplodil 3 dcery: 1. Apoleno a 2. Rozino a 3. Juliáno; ty všechny 3 přišly otcí mému Matějovi Sloukovi sestřenice a všechny zemřely bez plodu. Více ta dcera téhož prvního Slouka, ta se vdala; vzala sobě zde v Nosislavi nějakého pacholka z hor, Halače, z panství rožínského, a tam po ní zvonali potomci, nejací Halači, v dědině Blažkově, neb ona odtud do hor s ním šla.“ Zápisník I., s. 23-25. (Kopie z: Archiv FS ČCE v Nosislavi R-III-D-18 součást souboru označeného jako desky č. 9)

⁴¹⁵ Na okraj poznamenejme, že další bádání může přinést o této postavě ještě jistě pozoruhodná odhalení.

⁴¹⁶ Zimáková, Alena. Zápisník nosislavského purkmistra Ondřeje Slouka z konce 18. století Jižní Morava 6 (1970), s. 138-142. Španiel, Blahoslav (ed.). Nosislavská čítanka. Nosislav v krásné literatuře. Nosislav: zřejmě nákladem obce, 1996, s. 23-29.

⁴¹⁷ Do většiny listinných pramenů Farního sboru Českobratrské církve evangelické v Nosislavi si v dubnu 1945 zabalili machorku vojáci Rudé armády, která si v nosislavském evangelickém kostele zřídila svou základnu. První zápisník Andrese Slouky byl z tohoto Archivu zcizen spolu s dalšími dokumenty v první dekádě 21. století. Jednalo se o soubor označený v Inventárním soupisu archivních fondů reformovaného sboru a českobratrského evangelického sboru v Nosislavi z ledna 1988 jako Desky č. 9. Tento soubor obsahoval: Povolací listinu Jana Beneše z 3. března 1850; Povolací listinu učitele Josefa Kořisty z 16. října 1879; dokument o Odřazení Křepických k Nikolčicím z 11. října 1879; Nadační list Hochmanovy nadace z 27. června 1912; Nadační list Hochmanovy nadace z 15. dubna 1913, Jimramovský dopis o konstituci z března 1848; Jimramovský dopis o konstituci z 16. května 1848; Císařský patent 1861; Kázání superintendenta F. Císaře při posvěcení chrámu 1876; údaje o faráři Benešovi a učiteli Vášovi z roku 1864; Výzvu starších členům sboru z 15. března 1903; Církevní vizitační protokol z roku 1908; Zprávu o sboru z roku 1888; Kázání z roku 1878; Paměti J. V. Šebesty; Vzpomínky J. Lukla na školu; Pamětní list Daniela Nešpora; Pamětní list uložený do báně v roce 1974; Pamětní listinu uloženou do základního kamene 15. března 1872; Životopis Daniela Nešpora; dokument Kus historie sboru; dokument Pod stříbrným topolem; dokumenty ze superintendentního archivu a Zápisník Ondřeje Slouky z let 1777 až 1790.

6.2 pastoři a konfese

„O panu učiteli našem. Toho roku 1782 z milosti Boží a císaře pána našeho Josefa druhého přišel k nám ten zdávna žádaný pravdy Kristové kazatel a učitel slova Božího, ten kněz a posel Boží i pravé církve Kristové bratrské reformirské Michal Blažek, ješče mládenec, rodem z Uherské Senice. Přišel k nám dne 2. září. Ten byl první z reformátů v Moravě od tech časů rozehnnání starých Bratrů českých za Ferdinanda císaře druhého roku 1624. Tenkrát byli kněží lidu Božího z Moravy vyhnáni a tak byla Morava v temnosti Antikristové 158 let, od roku 1524 do 1782. Tenť byl, pravím, první v Moravě u nás v Nosislavi z reformátů. Však ale z evangelíků někteří byli spíš o neco, obzvlášč mezi Valachy u Valašskej Mezdíče, a neco málo před naším přišel z luteránů taky do Klizburka na panství polenský v Čechách. Potom po nás z reformátů dostali do Jaborníka, do Klobók, do Jimramova, do Prosetína, do Vanovic, do Veselího a z evangelíků do Telecího roku 1782.“

Ačkoliv se žádost podaná Nosislavany v Židlochovicích vrátila z Vídně roztržená, nezměnilo to zřejmě nic na postojích jejích autorů, však také záhy po vyhlášení Tolerančního patentu žádali povolení stavby modlitebny. O jednoznačné volbě konfese mezi dvěma povolenými zde (oproti jiným místům) rozhodly zřejmě kontakty na krajany v dolnouherském exilu i návštěvy Reci. V květnu 1782 se v Židlochovicích konaly slavnostní přihlášky.⁴¹⁸ Mezi zapsanými k helvetské konfesi byli také Andres Slouk, jeho manželka Terezie, synové Josef a Jakub a bratr Augustin Slouk z čísla 91.

Jeden z nejhojněji diskutovaných jevů prvních let tolerance představují hromadné i jednotlivé přestupy sotva přihlášených evangelíků od augsburské k reformované konfesi.⁴¹⁹ Vysvětlit tento pohyb se pokoušeli takřka všichni historici i theologové, kteří se problematice tajného a tolerančního evangelictví věnovali.

Zdeněk J. Medek objasňuje toto rozdělení působením dvou zahraničních center v předtoleranční a toleranční době a zároveň vysokým stupněm konspirace.⁴²⁰

Řada badatelů předpokládá existenci roztroušených a nejednotných skupin tajných evangelíků, které byly při volbě konfese ovlivněny informacemi zvenčí (vliv ze zahraničí, vrchnosti, jednotlivé osobnosti ad.).

Bohuslav Burian vysvětluje přestupy soupeřením kazatelů obou tolerovaných evangelických vyznání, která si s sebou přinesli již ze svých konfesionalizovaných mateřských církví.⁴²¹

⁴¹⁸ MZA B1 R11/101.

⁴¹⁹ Jiří Nagy měl jednou prohlásit: Umřu, jestli někdy z mých členů odpadne a stane se luteránem. Podle Loesche, Georg. Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781-1861. Leipzig – Wien, 1915, s. 67-149.

⁴²⁰ Medek, Zdeněk J. Na slunce a do mrazu. První čas josefínského náboženského tolerance v Čechách a na Moravě. Praha: Kalich, 1982, s. 311nn.

⁴²¹ Burian, Bohuslav. Toleranční kazatelé na Valašsku (1781-1861), s. 82n.

Slovenská badatelka Eva Kowalská pracující s dopisy, jež posílali svému bývalému nadřízenému, Michalu Institoriovi Mošovskému (1731-1803), čeští a moravští luterští pastoři, vysvětluje na základě tohoto materiálu odklon přihlášených evangelíků od luterství zklamáním z nastavení pravidel tolerance a zejména z nemožnosti obnovit Jednotu bratrskou. Dalším důvodem byla podle ní vnější příbuznost luterské a římskokatolické liturgie a nekalá agitace reformovaných pastorů proti luterským kolegům.⁴²² Což je rovněž teze, kterou v zásadě přijímá i Zdeněk R. Nešpor.⁴²³

Eva Melmuková upozorňuje, že většina přihlašujících svou víru charakterizovala jinak, než přihlášením k jedné z povolených konfesí, totiž že chtěli být evangelíky v Kristu, nikoli smýšlení Lutherova a Kalvínova, a že se často (mnohde to ostatně rozpoznali i duchovenští komisaři) hlásili odkazy na různé české reformační tradice (k husitství, Jednotě bratrské apod.). (Tyto formulace pak na některých místech dokonce přispěly ke vzniku tzv. tolerančních sekt.) Zároveň pracuje tato historička s předpokladem jednotné a propojené skryté církve české reformace. Při slavnostních přihláškách pak komise tajné evangelíky automaticky zapisovaly podle slovního vyjádření evangelisch = lutherisch k církvi a. v. Po 21. březnu 1782 tak činily i na základě úředního nařízení, které mezi tolerované evangelíky mlčky zahrnovalo také ty, „kdo se přihlásí za husity nebo pod jiným, k této sektě náležejícím jménem“. E. Melmuková rekonstruuje dvě informace o Tolerančním patentu, který až na výjimky nebyl obyvatelstvu vyhlášen. Obě zprávy byly poslány ze severu brněnského kraje (panství Kunštát), kde byl patent vyhlášen jako odpověď na žádost o náboženskou svobodu. První informace organizovaně předávaná prostřednictvím předtolerančních kontaktů přes Českomoravskou vysočinu do Polabí obsahovala pouze zprávu o existenci patentu. Druhá zpráva reagovala na zapisování přihlašovaných k augsburské konfesi, o kterém se vysílatelé první zprávy dozvěděli, a doporučovala výslovnou přihlášku k církvi h. v. Evangelíci na Brněnsku chtěli na základě vazeb na své krajany žijící v emigraci v Uhrách (Hernádkak) a pro jejich zkušenosti být raději členy církve h. v., která jim zároveň byla bližší pro svou bohoslužebnou prostotu a tedy snad i tušenou blízkost k předtoleranční tradici.⁴²⁴

⁴²² Kowalská, Eva. Heretici, bludáři a prozelyti: formovanie a vnímanie konfesijnej identity českých protestantov po roku 1781. In Kubiš, Karel (ed.). *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti. Studia historica LII, AUC Philosophica et historica. Karolinum, Praha 2003, s. 135-146.* Kowalská, Eva. *Neznámý Institoris? Pokus o portrét Michala Institorisa Mošovského (1731-1803).* Slovenská literatúra 47 (2000), s. 429-442.

⁴²³ Nešpor, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2006, s. 350nn.*

⁴²⁴ Melmuková, Eva. *Patent zvaný toleranční, s. 149nn.*

Další badatelé (např. Martin Wernisch)⁴²⁵ potvrzují vliv pietisticky ražených (luterských sic!) kazatelů, který pak spolu s odporem ke všemu, co symbolizovala – zvláště ve své liturgické praxi – římskokatolická církev, vedl k afinitě ostatků českého protestantismu k církvi reformované.

My jsme již výše zmínili přestup otínských, který se odehrál ještě v době, kdy v nejbližší oblasti nepůsobil žádný duchovní ani jedné z tolerovaných konfesí,⁴²⁶ a také jsme podrobněji popsali vývoj vztahů mezi oběma konfesemi ve Velké Lhotě u Dačic. (Na okraj si snad můžeme dovolit poznámku, že i v, možná na první pohled hašteřivém, hledání „pravé“ nebo alespoň „ucházející“ konfese, lze spatřovat úsilí o nalezení pravé či autentické podoby církve a tedy také projev zbožnosti.) O tom, že se evangelíci napříč oblastmi (zvláště byli-li zrovna na cestě pro pastora do Uher) informovali o dosavadních zkušenostech s již došlými kazateli a že tedy i leckde zazněla poznámka o tom, že „augšburské vyznání má mnoho kvasu papežského“ a že „augšburští se papeže za ocas drzejí“, netřeba pochybovat.⁴²⁷

V srpnu 1782 získal od úřadu židlochovického vrchnostenského panství Jan Bartušek povolení k cestě do Senice v Uhrách, „aby odtud přivedl podle Nejvyššího povolení přijatého pastora reformovaného náboženství pro sbor v Nosislavi...“⁴²⁸ Bartušek to však zřejmě vzal přes Vídeň, kde se setkal s Michalem Blažkem (1753-1827), který skutečně po obdržení ordinace přijal místo prvního nosislavského reformovaného pastora. (Můžeme se žet pouze dohadovat, zda rodáka z okresu Senec neznali Nosislavští již předtím, resp. o tom, zda Blažkův původ nehrál nějakou roli při této volbě.)

O Blažkově příchodu referuje o století mladší zápis svědectví ústní tradice: „Ku konci měsíce srpna vydal se na Moravu a dostal se šťastně do Nosislavi do domu Bartušкова, kam se v malé chvíli množství lidu sešlo. Obzvláště mládež si přála, aby jeden po druhém kazatele svého uvítati a pozdraviti mohli. Mezi staršími jeden hodný muž, Samson jménem, velmi trefně jej přivítal, když v své řeči k němu totéž podobenství o Agar a synu jejím připomenul, jež kazatel v prvním kázání svém za přístup či exordium si byl vyvolil. První neděli sešlo se veliké množství domácího i přespolního lidu k službám Božím, při nichž kázání se dělo na základě žalmu 42,1-2. Při tom také Večeře Páně vysluhována byla asi dvěma stům komunikantů.“⁴²⁹ Podle

⁴²⁵ Srov. Wernisch, Martin. Proměna českého evangelictví v pobělohorském období. In Barokní Praha – barokní Čechie 1620-1740. Sborník příspěvků z vědecké konference o fenoménu baroka v Čechách. Praha, Anežský klášter a Clam-Gallasův palác, 24.-27. září 2001. Praha: Scriptorium, 2004, s. 435-456.

⁴²⁶ První pastor h.v. Ferenz Kovacz přišel právě v září 1782 na rychmburské panství.

⁴²⁷ Hrejsa, Ferdinand. Evangelická církev a.v. v Tmnávce. Hus kalendář pro evanjelický lid 9 (1901), s. 51-73.

⁴²⁸ Ústřední církevní archiv Českobratrské církve evangelické v Praze. Archiv moravské reformované superintendence 39/XIII/1.

⁴²⁹ Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Památník reformované církve Českomoravské obsahující popsání všech sboru evanjelických H. V. v Čechách a na Moravě v jubilejním roce 1881 stávajících. Praha: Spolek Komenského, 1881, s. 185-189.

přetištěného kázání v Hlasech ze Siona se v literatuře udává někdy jako datum prvního Blažkova kázání až 1. červenec 1783, což Sloukův Zápisník I. spolehlivě vyvrací.⁴³⁰

O postavě Blažkově se zde nebudeme dlouze rozepisovat, Blažek se záhy po příchodu na Moravu, i díky svému slušnému vzdělání, kontaktům z předchozích působišť a jazykové vybavenosti, stal jedním z organizátorů počínající práce moravské reformované církve.⁴³¹ Ještě během pobytu v Nosislavi stačil sepsat, přeložit či vydat několik prací, např. Krátká Příprawa a Rozmysslowánj takových Djtek, které ponejprw chtěj přistaupiti k swaté Wečeři Páně. Podlé Ržádu helvetského Vznánj,⁴³² první potoleranční reedici českého předbělohorského reformačního díla, totiž postilu Matouše Konečného, někdejšího boleslavského seniora Jednoty bratrské,⁴³³ Heidelberský katechismus⁴³⁴ a Elsnerovo dílo Reformítského smyslu bratří čeští.⁴³⁵

Spíše poukážeme na to, že nosislavský písmák přesně znal rok oficiálního vypovězení protestantského duchovenstva (obecně se mluvívalo o sto padesáti letech – tak ostatně i Blažek v prvním kázání) a že oněch 154 let označil, ačkoliv toto spojení časem v Zápisníku I. on sám či někdo jiný přeškrtl (stejně jako byly některé stránky asi odříznuty), za „temnost Antikrista“.⁴³⁶ Pozornost zasluhuje i terminologie, kterou užil – evangelické je mu synonymem k luterskému, což odpovídá užití vrchnostenských úředníků. Věděl, že Jan Laho (1738-1790) měl své první kázání v Krucemburku (ve stodole Františka Janáčka) již v červnu 1782 či že např. Jan Hrdlička přišel na Vsetín už na Vánoce roku 1781 a kolem Nového roku 1782 že dorazili i Ondřej Orgoň do Hošťálkové, Ondřej Sloboda do Růžďky, Štěpán Nicolaides do Ratiboře a Ondřej Lačný do Liptálu.⁴³⁷ Přesné jsou i jeho další informace, skutečně už v roce 1782 do hradištského kraje do sboru Javorník přišel Pál Slachta, v brněnském kraji István Breznai do Klobouk, do Jimramova Pál Szentmártony a v jihlavském kraji do Prosetína

⁴³⁰ Zřejmě podle Hlasy ze Siona. Časopis pro lid evanjelický 21 (1881), s. 147-148.167-168.

⁴³¹ Pražák, Richard. Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha: SPN, 1962.

⁴³² Wytisštěno Roku 1782.

⁴³³ Kazatel Domownj to gest: Naučenj potřebné gakby Hospodářowé w Domjch a přjbytcých swých spolu s domácými swými, každého dne, zwlášstě ráno a wečeř y zwlášstnj některé časy, Božjch pokut a metel, sebe k dobrému Slowem Božjm napomenutj, poctu Božskau a nabožnau w chwálách a modlitbách swatých, Pánu Bohu wykonáwati, a tak čeládku swau k náboženstwj Křesťanskému dobrým a pobožným příkladem swým, wsselikého času přidržeti měli. W nowě spraweno a wydáno. W Brně, wytisštěno Swobodským Pjsemem, skrze Jána Siedlera Faktora 1783.

⁴³⁴ Heidelberský Katechysmus aneb Včenj prawého Náboženstwj Křestianského w Otázky a Odpowědj wvedené. Wytisštěno Swobodským Pjsemem, skrze Jána Sjedlera Faktora 1783.

⁴³⁵ Reformjrtského smyslu Bratří Čzessi aneb stjrdme a gruntowné vkázanj a swědectwj toho, že skl'ad včenj prawých Bratřj Čzeských s Ewangelicko-Reformjrtským včenjm negmocněgi se srownáwá; z wl'astnjch knich včenj prawých Bratřj Čzeských vpřjmně wytažené a na swětlo předstawené od Ignáce Bogislawa, w prawdě a skutku přidržegicýho se wyznáwatele Česko-Bratrského včenj; Leta 1754. Nynj z Německého přeložené. W Praze, wytisštěno Jana Tomasse Höchenbergra českého knjcht'ľačiteľa. 1783.

⁴³⁶ Bez zajímavosti není, co naznačuje leckterá volba textu prvního kázání, např. Végh v Libiši vykonal první bohoslužby ve stodole V. Žížky na text žalm 126,5-6, Jan Kazay v Bukovce na Sk 10,5-6, Benjamin Kiss v Bošíně na 1K 11,1-2, Jan Szalay v Dvakačovicích na Jr 1,6-7, Samuel Orosz ve vtelenské hospodě na Ž 90,15-17, Samuel Kaposy v nebuželské stodole na Iz 25,9, Jan Szalatnay v Moravci na Iz 61,1-3, Jan Csomor v Libštátu Sk 20,28, Štěpán Törös v Hradišti na Iz 30,18-21.

⁴³⁷ Burian, Bohuslav. Toleranční kazatelé na Valašsku (1781-1861). Příspěvek k dějinám valašského evangelictví. Valašské Meziříčí: nákladem vlastním, 1938.

Samuel Sallai. Jen do Vanovice István Balla a do Veselí Márton Elek dorazili až v roce 1783. Z poznámky vyplývá, že sbor v Telecím snad Slouk považoval za luterský, podle dostupných informací tam ovšem reformovaný kazatel došel 8. dubna 1783.

Jediný celý rok Blažkova působení v Nosislavi se kryje také s prvním návratem reformovaného evangelíka zpět do římskokatolické církve, byl jím Norbert Tomanec ze Šitbořic. V témže roce 1783 byl také Blažek poprvé zadržen a obviněn z přestoupení tolerančních ustanovení. V Rakšicích u Moravského Krumlova totiž posloužil večerí Páně člověku, který doposud řádně římskokatolickou církev neopustil.

Jan Laho z Krucemburku se ohrazuje Matěji Markovičovi do Prahy: „Nic nepíšeš. Napiš mi prosím tě, vážně, jak se Ti daří v Čechách a jak se Ti líbí tamější život. Pokud bys tu stejnou otázku položil mně, nemohl bych se moc chlubit. Kromě toho, že většinou žiji z vlastních peněz, protože moji církevníci jsou v takovém stavu, že si nemohou dovolit mi platit slíbený plat, mám tu ve sboru ještě helvetský kvas.“⁴³⁸

České a moravské sbory a. v. a h. v. mohly být obsazeny pouze kazateli s osvědčením těšínské konzistoře a. v. či s osvědčením, které vystavil některý superintendent a. v. či h. v. v uherském království (dekret z 6. března 1782), případně duchovními z Říše – nikoli však Saska či Pruského Slezska (dekret z 13. března 1782).⁴³⁹ Některé vrchnostenské kanceláře dokonce disponovaly seznamem případných kazatelů a. v., ze kterého eventuálně doporučovaly či nabízely sborům ve svém obvodu.

Během osmdesátých let 18. století (1781-1787) přišlo do Čech a na Moravu 76 pastorů h. v., prokazatelně jich 22 bylo z území dnešního Slovenska a 38 z území dnešního Maďarska. Ve stejném období přišlo postupně i 72 pastorů a. v., ze kterých prokazatelně 51 pocházelo z dnešního Slovenska a 7 z dnešního Maďarska.⁴⁴⁰

Charakter práce evangelických farářů (pastorů) nově vytvořených sborů tolerovaných konfesí v Čechách a na Moravě, prostředí, ve kterém ji vykonávali, a rychlé střídání působišť, (zkrátka) podmínky zcela nestandardní, jim nedovolily (alespoň v prvních letech) zanechat příliš stop k určení jejich theologického profilu. A zanechali-li jaké, šlo spíše o kontroverze, otázky a dokumenty liturgické, argumenty pro volbu příslušné konfese (často proti konfesi druhé), spory o četbu starší literatury ad..

⁴³⁸ Hrejsa, Ferdinand. Matěj Markovic. První toleranční kazatel v Praze. Praha: Svaz SMČME-YMCA, 1938.

⁴³⁹ Srov. Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě. 2. Praha: Oliva, 1995, s. 99.

⁴⁴⁰ Ne vždy známe všechny údaje. Srov. Burian, Bohuslav – Burian, Ilja (ed.). Vlastní životopisy prvních tolerančních kazatelů a. v. přišlých ze Slovenska. Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 16-47. Burian, Bohuslav. Toleranční kazatelé na Valašsku (1781-1861). Příspěvek k dějinám valašského evangelictví. Valašské Meziříčí: nákladem vlastním, 1938. Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1-8. Praha: Oliva, 1995-1996, s. 100. Rychetský, Čestmír. Kazatelé a sbory české národnosti církví A.V. a H.V. v Čechách a na Moravě 1781-1918. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983. Toul, Jan (ed.). Jubilejní kniha českobratrské rodiny k 150letému jubileu Tolerančního patentu 1781-1931. České Budějovice 1931. Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční, zejména s. 181-201.

Především však usilovali vůbec o konsolidaci v jejich očích normálního života protestantských církví. Vlastní např. knižní produkce je spíše výjimkou, jak ještě zmíníme.⁴⁴¹ (A až se volání po domácím bohosloveckém učelišti, které by pěstovalo vedle výuky i vlastní theologický diskurs, objevilo velmi záhy a znovu intenzivně zaznělo v roce 1848, došlo k jeho založení v podstatě až v roce 1919.)⁴⁴²

Příchod této první generace evangelických farářů i jejich bohoslovecká studia se odehrávaly v době intenzivního střídání a překrývání několika theologických směrů, o směrech filosofických, státotvorných ad. ani nemluvě.⁴⁴³ Znaky, důsledky i problémy tohoto bohosloveckého přeryvu si tito mužové v sobě nesli – vědomě i nevědomě, v úmyslné i neúmyslné reflexi. A to i přesto, že je většinou theologický kvas především německých univerzit nezasáhl přímo a jeho vůně i zvuk k nim doléhaly pouze zprostředkovaně na uherských spíše konfesně ražených církevních kolegiích.

V německých protestantských zemích vytvořili evangeličtí duchovní v období od poloviny 16. století do začátku 17. století, a to bez ohledu na konfesi či příslušné politické uspořádání, vcelku uzavřenou skupinu.⁴⁴⁴ Ta pak byla nápadně propojena s juristicky vzdělanými zaměstnanci statní či zemské vrchnosti a spolu s nimi tvořila základ nového vzdělaného měšťanstva (buržoazie). Skupina byla velmi pevně provázána vzájemnými příbuzenskými a akademickými vztahy. Nelze sice hovořit o rozdělení na rodiny duchovenské a neduchovenské, ale je možno hovořit o tom, že se budoucí evangeličtí faráři takřka výhradně rekrutovali z nově vzniklých skupin vzdělaných měšťanských funkcionářů.⁴⁴⁵ Ačkoliv tyto skupiny měly společný základ v historickém měšťanstvu, ukazuje se postupné prohlubování prolákliny mezi nimi a na jednu stranu neakademicky vzdělaným měšťanstvem a na druhou stranu protestantskou šlechtou. Zároveň, a nikoli bez souvislosti, probíhala formalizace příslušného vzdělávání evangelických duchovních, kontrola vzdělanostního standartu a vývoj kariérních vzorců pro duchovenské povolání.

⁴⁴¹ Jan Vég, Jan Szalatnay, Štěpán Leška, Daniel Boczko, Michal Blažek, Matěj Markovič aj.

⁴⁴² Srov. např. Skalský, Gustav Adolf. Inaugurace prvního děkana Husovy československé evangel. fakulty bohoslovecké v Praze Prof. Dr. G.Ad.Skalského 25.11.1920. Praha: V. Neubert, 1921. Skalský, Gustav Adolf. Zur Vorgeschichte der „evang.-theol. Lehranstalt“ in Wien. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 25 (1904), s. 105-151. Vaňáč, Martin. Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká a Univerzita Karlova do roku 1939. Příspěvek k dějinám Evangelické theologické fakulty. Theologická reflexe 2 (2001), s. 132-154. Havelka, Emanuel. Protestantské školství v Čechách a na Moravě. Praha: Dědictví Komenského, 1910. Lukášek, Josef Václav. Česká evangelická církev v době revoluční roku 1848. Praha: Českobratrské družstvo v Praze, 1937.

Lukášek, Josef Václav. Jan Janata a naše minulost. Příspěvek k dějinám české evangelické církve. Praha: V. Horák, 1931. Lukášek, Josef. K dějinám doby toleranční. Praha: Českobratrské družstvo, 1939.

⁴⁴³ Srov. např. Walter, Peter – Jung, Martin H. Theologen des 17. und 18. Jahrhunderts. Konfessionelles Zeitalter – Pietismus – Aufklärung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003, s. 9.

⁴⁴⁴ Schorn-Schütter, Luise. Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 1996.

⁴⁴⁵ Schorn-Schütter, Luise. Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit, s. 453.

Ještě v prvních letech reformace se počet univerzitních absolventů mezi nově ordinovanými faráři sotva blížil k polovině. Reformace položila důraz na kazatelský úřad, namísto liturgických, případně právnických znalostí požadovala po bohoslovcích schopnost vykládat Písmo a na jeho základě zvěstovat Evangelium. M. Luther podtrhl nutnost propedeutických studií pro všechny theology. O rozvoj a zkvalitnění samotného theologického studia se zasadil především Praeceptor Germanie P. Melancthon. Kandidáti theologie museli rozhodně absolvovat v rámci studia na artistické fakultě kurzy biblických jazyků, řečtiny a hebrejštiny; na Melancthonově theologické fakultě existovaly čtyři theologické profesury: první pro listy Římanům, Galatským a evangelium podle Janova sepsání, druhá pro knihu Genesis, Izajášovo proroctví, Žalmy a výklad Augustina, třetí pro zbylé novozákonné listy a čtvrtá pro evangelium podle Matouše, knihu Deuteronomium a Malé proroky. Samozřejmou součástí exegetických výkladů byly exkurzy do dogmatiky a k „prakticko-theologickým“ otázkám. Student měl absolvovat kurzorickou četbu celé bible a zapamatovat si dogmaticky potřebná loci i kurz logicko-rétorické exegeze dogmaticky důležitých epištol (Římanům, Galatským a Koloským). Celý systém byl zaměřen na učení o ospravedlnění. Jak bylo již výše naznačeno, začala v průběhu 16. století dogmatika a polemika protestantské theologie dominovat, což se odrazilo i ve zřizování příslušných učitelských stolic. Zároveň také došlo ke standardizaci požadavků v jednotlivých místních církvích; při závěrečných zkouškách byly ověřovány nejen odborné theologické znalosti, ale i pravověrnost a ctnostný způsob života.⁴⁴⁶

K uzavřenosti a specifickým skupině evangelických duchovních také rozhodující měrou přispívalo pozdně středověké a podle luterské theologie *contra diabolum* zřízené učení o třech stavech (*oeconomicus, politicus, ecclesiasticus*).⁴⁴⁷ Toto zvláštní theologické sebe-pochopení v sobě spojovalo prvky sociálně-kritické i politico-kritické a vedlo k vymezení vůči vrchnosti i vůči sboru, resp. vzhledem k patronátním pánům, rolnickému, vesnickému obyvatelstvu i vzhledem ke spřízněné skupině „právníků“. Nemluvíme zde však o sociálním sebe-porozumění. (Reformovaná theologie učení o třech stavech neaktualizovala a neužívala.)

Farářské povolání v sobě zahrnovalo několik protikladů, mezi sociálně-politickou funkcí a duchovním sebe-porozumění, mezi vědomím zvláštnosti duchovenské práce a materiální odvislostí od příslušného sboru; k čemuž je nutné připočítat také chápání duchovenské služby jako prostředkování spásy, byť v

⁴⁴⁶ Wischmeyer, Johannes. Die Entwicklung des protestantischen Theologiestudiums in historischer Perspektive. In Schelander, Robert – Wischmeyer, Wolfgang (ed.). Dokumentation der vierten Konferenz des SOMEF „Theologische Ausbildung an protestantischen Fakultäten Südostmitteleuropas“ 2005 in Bratislava. Wien: ETF, 2005, s. 25-50.

⁴⁴⁷ Schorn-Schütter, Luise. Die Drei-Stände-Lehre im reformatorischen Umbruch. In Moeller, Bernd (ed.). Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 1998. Srov. Luther, Martin. Von den Conciliis und Kirchen (1539). WA 50, 488.

protestantismu zbavené sakrálního rozměru. Učení o třech stavech ve své transformaci do podoby sociálního zřízení a církevně-správního principu posloužilo jako myšlenkový základ pro případné revolty evangelického duchovenstva, resp. k odporu vůči „nekřesťanské“ (křesťansky nejednající) vrchnosti, i představovalo paralelu k přetrvávajícímu státnímu uspořádání a poskytovalo spojnici mezi luterskou ortodoxií a zemskými vládci.

V 17. století začalo být učení o třech stavech pozvolna (stejně jako luterská ortodoxie) nahrazováno reformním luterstvím či pietismem. Právo ke kritice vrchnosti však nenahradilo povinnost duchovních vrchnost doprovázet, střežit i napomínat. Antimachiavellistické křesťanské učení o státu, nastoupivší v druhé polovině 17. století, chápalo duchovního jako politicky bdělého, nikoli však politického.

V ortodoxii a pietismu (nelze jednoznačně mluvit o dvou oddělených periodách) byl farář hlavním nositelem i hlavní obětí vzniklého konfesionalismu. (Konfesijní změny vedly často ke ztrátě úřadu i ke zbídačení farářovy rodiny.) Přes autoritativní a patriarchální postoje rozuměl farář sám sobě jako služebníku, jako pastýři, který pase své stádo slovem i svátostí a který chce bloudící ovce církevní kázní přivést k nápravě, jako pastýři hájícímu v modlitbách a diakonických činech své stádo a snažícímu se mu být dobrým příkladem.⁴⁴⁸

Nejvýraznější změnou, kterou přinesl pietismus v chápání duchovenského úřadu, byl zřetel ke kněžství všech věřících. P. J. Spener volal po bratrské a sesterské výměně v *collegia pietatis*, po duchovním vzájemném dávání i přijímání, tedy po opaku konkurence duchovenského stavu s laiky. Farář v obnovené ochranovské Jednotě bratrské, u P. J. Spenera,⁴⁴⁹ i podle A. H. Franckeho je jen jedním z nástrojů budování sboru.⁴⁵⁰ Kvůli zachování řádu (tak u Luthera) je farář nutný. Úřad má však jen tehdy smysl, je-li vykonáván v jednotě učení a životní praxe. Pro faráře je obrácení stejně nutné a bezpodmínečné jako pro každého jiného křesťana, nemá-li Ducha svatého, nemůže zvěstovat odpuštění hříchů.⁴⁵¹

P. J. Spener ve svém spise *Pia Desideria* (1675) představuje celou univerzitu jako zahradu církve a dílnu Ducha svatého. Studium exegeticum se podle něj znovu mělo stát ústřední theologickou disciplínou, ovšem mravnost v životě je pro duchovního stejně důležitá jako vzdělání. A. H. Francke ve své *Idea Studiosi Theologiae* (1712) upozornil na to, že doposud byl při theologickém vzdělání akcentován pouze kazatelský úřad, na úkor výcviku v katechezi a pastýřské péči.

⁴⁴⁸ Winkler, Eberhard. Pfarrer. II. Evangelisch. In *Theologische Realenzyklopädie*. 26. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1996, s. 360-374.

⁴⁴⁹ Wallmann, Johannes. *Philipp Jakob Spener und die Anfänge des Pietismus*. 2. vyd. Tübingen: Mohr, 1986. Wallmann, Johannes. *Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock. Gesammelte Aufsätze*. Tübingen: Mohr, 1995.

⁴⁵⁰ Srov. např. Wallmann, Johannes. *Der Pietismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2005. Schicketanz, Peter. *Der Pietismus von 1675-1800*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2001.

⁴⁵¹ Möller, Christian (ed.). *Geschichte der Seelsorge in Einzelporträts*. Göttingen – Zürich: Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, 1995, 1996. Winkler, Eberhard. Pfarrer. II., s. 360-374.

Na počátku 18. století byl v německých zemích vyvinut nový systém zkoušek (přenesený ovšem, pokud víme, v méně rigorosní formě i do Uher). Kandidát nejprve přednesl zkušební kázání, pak předvedl katechetickou hodinu s dětmi, a teprve potom byl přijat ke zkoušce, jejíž součástí byla *theologia thetica*, *polemica*, *exegetica*, *moralis*, dále pak *theologia casuistica* a *pastoralis*, církevní dějiny, totiž *historia ecclesiastica*. Zkoušený musel odpovědět na otázky pastorační, předvést exegezi předem neznámého biblického oddílu i prokázat vnitřní způsobilost k vykonávání farářského úřadu, totiž živou víru. Vedle vzniku theologických studentských ubytoven a nadací, speciálních kazatelských seminářů, objevila se v této době i myšlenka další mimoškolní přípravy bohoslovců pro jejich povolání, která měla následovat po ukončení vzdělání (diakonát).⁴⁵² (V Uhrách nastupovali absolventi nejprve do učitelských funkcí.)

J. S. Semler přišel rovněž s rozlišováním veřejného a soukromého náboženství. Dogmata a vyznání nemají naší víru normovat, pouze konstituují určitou vnější náboženskou skupinu. Církev zakládá smlouva jejích členů, kteří se rozhodli souhlasit s určitým článkem vyznání. Farář je zaměstnancem náboženství. Od takto chápaného náboženství odlišuje Semler soukromé náboženství jednotlivců, které není veřejné, ale zcela vnitřní. Práví křesťané jsou roztroušeni v různých náboženských skupinách. Soukromé náboženství je osobní přesvědčení. Oficiální náboženství je definované způsobem učení, dogmatem. Dogma je biskupský příkaz. Semler jde i tak daleko, že veřejné náboženství označuje jako náboženství historické. Jádrem náboženství však jsou morálně duchovní pravdy, které historizaci nepodléhají. Má nám jít o víru v Boha, který je morálním Pánem. Právě náboženství je tedy vnitřním morálním náboženstvím. Semler věřil, že křesťanství teprve v průběhu dějin dojde plnosti. Tato teze o perfektibilitě křesťanství ukazuje k víře v konec konfesního rozdělení. Rozlišování na veřejné a soukromé náboženství, vede také k rozlišování mezi dogmatem a kerygmatem a otevírá možnost dogmata kritizovat.⁴⁵³

Název asi nejznámějšího spisu J. J. Spaldinga zní *Über die Nutzbarkeit des Predigtamtes und deren Beförderung*, osvícenecký farář je podle něj učitelem náboženství. Jako učitel ctností mu nejde však jen o moralizování, ale o přípravu lidské duše k věčnému blahu a o vedení mravů k nejlepšímu obecnému řádu a míru. Pastorační služba je pomoc k blaženosti, která vyrůstá z ctností. Předmětem je tedy lidské blaho časné i věčné. Farář osvícenství se věnuje zvýšení životní úrovně, zkvalitnění hospodářství i zdraví obyvatelstva. Jako takový dosahuje popularity, přičemž odpadají bariéry úřadu a církevní disciplíny. (Pedagogická horlivost nevylučuje pravou osobní zbožnost.)⁴⁵⁴

⁴⁵² Wischmeyer, Johannes. Die Entwicklung des protestantischen Theologiestudiums in historischer Perspektive, s. 25-50.

⁴⁵³ Rohls, Jan. Protestantische Theologie der Neuzeit. 1. Voraussetzungen und das 19. Jahrhundert. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1997.

⁴⁵⁴ Winkler, Eberhard. Pfarrer. II., s. 360-374.

Ve svém latinském životopise uvádí jeden z prvních luterských kazatelů toleranční doby Jan Barott (1757-1832) učitele, které poslouchal během studia na hallské theologické fakultě.⁴⁵⁵ Jmenuje mezi nimi také Augusta Hermanna Niemeyera (1754-1828), ten požadoval po každém faráři: vlastní zkušenost s blaženým působením křesťanství, zájem o práci, znalost lidí, lásku k nim a cit pro vhodné. Prostředky pro pastýřskou péči jsou mu znamenité pokyny Písma svatého a pravá praktická psychologie. Již pietismus v sobě nesl zárodek ke korektuře antropologického optimismu. Všední den faráře neodvratně tlumil při setkání s bolestí a vinou optimismus představuje, že lze ctností dosáhnout blaženosti.⁴⁵⁶

Farář osvícenství se tedy má snažit o užití náboženské pravdy ve společenském životě i ve společnosti žijících individuí. Nejde mu o budování společenství (Gemeindeaufbau), ale o povznesení (Erbauung) toho, který se dobrovolně rozhodl pro život v náboženské společnosti. Při vši diskusi o rozlišování mezi rozumem a zjevením je prvořadým úkolem osvícenského duchovního přiblížit se lidem doby a dopomoci jim k náboženskému životu.

V pietismu započatá orientace na praxi byla tedy zájmem i osvícenců. Duchovní měli být agenty osvícenství. Ovšem hebrejštinu měla v rámci theologického studia nahradit francouzština či angličtina.

Výše zmiňované theologické směry se sice vyvíjely v jisté posloupnosti, ale na konci 18. století již více méně stály rovnocenně vedle sebe a prolínaly se. V průběhu 19. století pozvolna přecházely v nové formy a transformace. Ortodoxie se měnila v novou vlnu konfesionalizace, pietismus v probuzenectví a osvícenská theologie v racionalismus a liberalismus.

Rozhovor osvícenství s protestantskou ortodoxií, pietismem a neologií i těchto theologických proudů navzájem (včetně právě jejich zmiňovaných pastorálních konceptů), rozhovor, který probíhal ve středoevropském protestantismu na sklonku 18. století, ovlivnil generaci prvních tolerančních kazatelů u nás.⁴⁵⁷

Toleranční pastoři studovali většinou na gymnasiích a lyceech v Uhrách (Papa, Prešpurk, Trenčín, Sarospatak, Debrecen ad.), výjimečně v Německu (Míšeň, Norimberk, Řezno), univerzity absolvovali (i když mnozí jen několik semestrů) v Erlangenu, Göttingenu, Heidelbergu, Jeně, Wittenbergu, Tübingenu, Greifswaldu, Lipsku ad. Jazykově z nich byl nejvybavenější nejspíš Michal Blažek, který byl schopen překládat i z holandštiny. Ačkoliv to vesměs byli theologové, potvrzují výjimky

⁴⁵⁵ Burian, Bohuslav – Burian, Ilja (ed.). Vlastní životopisy prvních tolerančních kazatelů a. v. příšlých ze Slovenska, s. 22.

⁴⁵⁶ Winkler, Eberhard. Pfarrer. II., s. 360-374.

⁴⁵⁷ Další dotazování po theologickém profilu těchto bohoslovců má před sebou několik tematických okruhů. Především by v něm mělo jít o podrobnější biografické zpracování jednotlivých postav tolerančních duchovních a o analýzu jejich literární produkce. Základy položil např. Burian, Bohuslav. Toleranční kazatelé na Valašsku (1781-1861). Příspěvek k dějinám valašského evangelictví. Valašské Meziříčí: nákladem vlastním, 1938 nebo Hrejsa, Ferdinand. Jan Szalatnay a jeho paměti z doby toleranční. Praha: Blahoslavova společnost, 1931.

pravidlo: Samuel Nagy měl v Debrecenu úspěšnou právnickou praxi. Kolej v Debrecenu byla snad na vyšší úrovni než v Sarospataku. V Sarospataku se však konala homiletická cvičení ve slovanském jazyce.⁴⁵⁸ Na obou se mísil zmiňovaný racionalismus (István Szentgyörgyi) s reformační ortodoxií, biblickou zbožností a pietismem.

Na další vzdělání neměli kazatelé zpravidla finanční prostředky, ostatně leckde si pastor ještě přivydělával. Především dolnouherští pastoři si museli doplnit jazykové znalosti, resp. češtinu a němčinu. Uměli slušně latinsky, ale zdejší úřední korespondenci bylo nutno vést v němčině, ze které mnohdy neznali ani základy. Oběma jazykům se většinou učili od svých farníků. Vizitační protokoly se hemží poznámkami: „Rád čte dobrou knihu, když ji získá.“ Pouze na Vsetíně, kde byly vedle sebe dva evangelické sbory, měli pastoři rozsáhlejší knihovnu, ze které si mohli dovolit půjčovat. (Např. vanovický Jiří Nagy byl v hebrejštině slabší, ale Nový zákon byl schopen překládat bez koktání, nejlepší však byl v církevních dějinách, ve kterých se dále vzdělával.)⁴⁵⁹

Část pastorů nezapírala literární ambice. Uplatnili je však většinou v překladech či v kompilačních dílech prakticko-theologických: kázání, zpěvníky, sbírky modliteb, učebnice náboženství, liturgické formuláře. (Notoricky uváděné je přátelství libišského Jana Végha s J. V. Krameriem.)⁴⁶⁰ (Např. ovšem senior Overbeck byl členem Moravsko-slezské společnosti pro zemědělství a psal pilně pro její časopis.)

Vizitační protokol z Krabčic a Habřiny hodnotí kladně pastory, že dokáží pracovat za tak malou mzdu. Kazatel v Moravči nemohl své rodině obstarat jídlo a oblečení. Bošínský pastor musel odmítnout návštěvu nemocného, protože mu zimní boty byly moc drahé. Otužilejší si pomáhali vedlejším zaměstnáním; kromě zemědělství, využíval jeden své medicínské znalosti a okresní fysikus mu dovolil očkovat, za což získával všelicos do domácnosti. Podnikavé manželky vypomáhaly obchodováním s plátnem. Slabší povahy se daly svést k podvodům a zadlužením. Pro dluhy křížlický pastor uprchl z místa. Jeden římskokatolický sedlák v Krabčicích, jehož manželka byla evangelička, chtěl farářovi věnovat půlkorcovou zahradu, nakonec se však dohodli, že zahrada bude darována sboru s tou podmínkou, že její užitek bude dostávat každý další evangelický pastor. Zbídačelý Štěpán Szeremley zemřel 1792 v Čermné na souhotiny.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Csémy, Ludvík. Teologické pozadí tolerančních kazatelů. Křesťanská revue 48 (1981), s. 127–133.

⁴⁵⁹ Loesche, Georg. Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781-1861. Leipzig – Wien, 1915, s. 67-149.

⁴⁶⁰ Hrejsa, Ferdinand. Jan Végh. K 150letému výročí tolerance. Praha: Blahoslavova společnost, 1930.

⁴⁶¹ Loesche, Georg. Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781-1861. Leipzig – Wien, 1915, s. 67-149. Dvořák, Josef. Styky českého a maďarského kalvinismu. K 150. letému výročí vydání tolerančního patentu... Křesťanské Listy 33 (1931), s. 89-91.105-106.121-123.137-138.153-154.169-170.185-186.201-202.217-218.233-234.249-265-266.281-282.299-300.315.331-332.347.363-364.379-381.395-397.411-412.427-428.443-444. Tardy, Heřman z. O prvních kazatelích české evangelické reform. Církev, po udělení tolerančního patentu ze dne 13. října 1781 z Uher do Čech a do Moravy příšlých. Praha:

Dařilo-li se kazatelům mizerně, bylo to s vdovami po nich ještě horší. Jedna vdova po faráři na Moravě šla jako služka do Vídně. Jiná zůstala na místě, kde byl její manžel kazatelem, pěstovala zeleninu, chovala drůbež a nosila to do Brna v nůši na zádech k prodeji na trhu. Jiná napsala: „Co máme dělat? Jít žebrat od domu k domu u lidí, kteří jsou stejní chudáci? Nebo se jít i s dětmi utopit? Nebo se stát katolíky – ti by nám určitě pomohli.“

Vizitační protokoly svědčí o celé řadě dalších konfliktů. Starší v Proseči si vzali domů sbírku z Velikonocí neděle, protože v kostele nebyla pokladna. Farář je z kazatelny na to konto obžaloval jako zloděje. Pastor v Soběhrdech prohlásil staršího veřejně z kazatelny za nehodného funkce a odmítl mu i jeho manželce večeři Páně. Podle něj ze čtrnácti starších jsou jen dva hodni své funkce. Černilovští si museli nechat líbit urážky z kazatelny. Pražský český vikář veřejně urážel německý sbor. Vikář v Kloboukách vykřikoval z kazatelny hanlivé výrazy, což způsobilo rozruch ve sboru, kterému se posmívali katolíci, dokonce měl v kázání urážlivé výroky a v modlitbě žádal od Boha zničující trest na sboru. V Pržně byla velmi hubatá paní farářová. V Semtěši a v Chvaleticích se farářské páry mezi sebou neustále hádaly.

Dosti vád (ne-li většina) byla o peníze, tj. o plat a další farské příjmy. Moravský superintendent vyzoroval, že vícero pastorů si z Uher přineslo špatný zvyk, totiž že tam, kde si chtěli vynutit nějakou výhodu, dávali ze sboru výpověď. A když jim to superintendent vytkl, odpovídali hrubě a neslušně. (Ostatně účta k nadřízeným se příliš zřejmě nepěstovala. Pastor v Telecím se bavil tím, že úřední dotazníky buď vůbec nevyplňoval, nebo je doplňoval svými zesměšňujícími poznámkami. Pastor v Hošťálkové tvrdil, že superintendent nemá sboru ani jemu do ničeho co mluvit. Pastoři si mezi sebou posílali latinské posměšky na své představitele.) Všeljaké podvody dovedli pastoři provádět s tehdy různou měnou, aby tak získali zlepšení platu, černilovský pastor např. do své smlouvy za částku tři sta zlatých ročního platu připsal: ve stříbře. Podobný kousek si dovolil pastor ze Soběhrad tím, že v listě vyškrábal tři sta vídeňské měny a napsal konvenční měny. Štěpán Gaál z Proseče se dokonce obrátil na litomyšlský vrchnostenský úřad, aby na neplatiče z jeho sboru poslal exekutora.⁴⁶²

Značným zlem byl alkoholismus mnohých pastorů. Nejtřesnější případ je zaznamenán o pastoru v Novém Městě na Moravě. Už před kostelem začal pít pálenku a při bohoslužbách ji chtěl od své manželky a když ta odmítla, donutil kostelníka. Chodil často neslušně oblečen a neustále měl v ústech dýmku. Když za ním přišel starší, poté, co se nedostavil na bohoslužby, až do ložnice a řekl mu jménem celého sboru, že jej propouští, odpověděl mu pastor: Já nic nepotřebuji. Na Vsetíně byl pastor nejen náchylný k alkoholu, ale také ke kartám. Jeho případ skončil tím, že neposlechl napomínání seniora, ale sebral sborové peníze a odešel ke svému kolegovi, který jej

Blahoslav, 1909.

⁴⁶² Dvořák, Josef. Styky českého a maďarského kalvinismu. K 150. letému výročí vydání tolerančního patentu... Křesťanské Listy 33 (1931), s. 153-154.

dopřel k lékaři do Uher. Někde žádala manželka, aby plat byl předán jí, protože její manžel propíjí.⁴⁶³

V jednom sboru svedl pastor dceru svého jinde bydlicího strýce, ale oženil se s ní po obdržení dispensu od zemského gubernia. Tento případ vyvolal zlobu v obou sborech a starší žádali pastorovo odvolání. Část sboru odmítala od něj přijímat službu (večeří Páně, křtu aj.), další část chtěla jen jeho tiché přesazení jinam. Mnozí členové sboru hrozili, že odejdou k blízkému sboru h. v.. Pastor vyvolal skandál obviňující superintendenta a na konec ohlásil, že požádal královéhradeckého římskokatolického biskupa o přijetí do římskokatolické církve. Ten pak oznámil českému zemskému gubernium, že uvedený bývalý pastor byl se svou ženou a děckem do církve skutečně přijat. Celkem slušný průběh měl případ na Moravě: Luterský pastor se sám udal, že se spustil se svou služkou, ale že se s ní ještě během těhotenství oženil. V Čechách pastor žil v nesvornosti se sborem a vedl nedovolený život s vdanou selkou.⁴⁶⁴

Samostatnou kapitolou by byla šikana pastorů ze stran římskokatolické majority. Např. Ondřeje Kovácse nechával mýtný v Českém Brodě stát před branou s tím, že pastor může čekat.⁴⁶⁵ Zatímco v běžném občanském životě byli členové i pastoři tolerovaných církví považováni za skutečně pouze trpěný element společnosti, začaly si žádat jejich služeb poměrně záhy nápravná zařízení. Superintendenti doporučovali pak pastorům, kterých se tato činnost měla týkat, aby si za ni nebrali peníze, protože to není důstojné a neshoduje se to se ctí kazatele evangelia.

Pokusme se tedy tuto první generaci tolerančních pastorů charakterizovat. Zřetelně se jednalo o dvě věkové skupiny, starší pastoři (byli problematičtí již doma: kázeňsky, theologicky, povahově nebo touhou po úřadech) a mladíci (okouzlení misijní příležitostmi, svobodou od příbuzných i církevních a školních představitelů, možností rychlého kariérního postupu – v domácích Uhrách by je čekalo několikaleté učitelování).⁴⁶⁶ Vzděláním se rovnali přibližně zdejšímu průměrnému krajskému úředníkovi. Překonat museli minimálně následující bariéry: jazykové, sociální a theologické (včetně chápání pastorského úřadu). I když šli na misii, nebyli naprosto připraveni na (církevní) situaci tady (vybudované sbory, svébytné náboženské názory, pohrdání a tlak stran majority, bída). Konfesijně byli vystaveni dvěma tlakům: pro římskokatolickou církev byli oni a jejich sbory „nepřítelem číslo jedna“ (mnohde

⁴⁶³ Loesche, Georg. Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781-1861. Leipzig – Wien, 1915, s. 67-149. Loesche, Georg. Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich. 3. vyd. Wien: Manz'sche Verlags- und Universitäts-Buchhandlung., 1930.

⁴⁶⁴ Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1-8. Praha: Oliva, 1995-1996.

⁴⁶⁵ Dvořák, Josef. Styky českého a maďarského kalvinismu. K 150. letému výročí vydání tolerančního patentu... Křesťanské Listy 33 (1931), s. 89-91.105-106.121-123.137-138.153-154.169-170.185-186.201-202.217-218.233-234.249-265-266.281-282.299-300.315.331-332.347.363-364.379-381.395-397.411-412.427-428.443-444.

⁴⁶⁶ Např. prý již v březnu 1783 položil superintendent Szalay z Miškolce před absolventy kazatelských zkoušek mapu Čech a Moravy se zakreslenými sbory.

ztělesněným produktem nemilovaného josefinismu), s tím souvisejí přestupy, smíšené sňatky apod., které pro ně byly na denním pořádku, mnozí z nich se vlastně poprvé setkali s reálnou římskokatolickou theologií; a druhý tlak představoval vzájemný poměr obou protestantských konfesí. Zvláště mladí bohoslovci se dále museli nějak vyrovnat s částečnou absencí církevních struktur (resp. jejich funkcí chránící, dohlížející a regulující – jen výjimečně a omezeně byli kontrolovatelní). Ačkoliv platové nabídky v Čechách a na Moravě (kolem tří set zlatých) byly zvláště pro čerstvé absolventy lepší než v domácích Uhrách, reálná bilance byla horší. Většina platu byla mnohde odváděna v naturáliích a platební kalendář byl těžko vymahatelný. Vystavení byli rovněž osamělostí a mnohde faktickému nepřijetí, naprosto postrádali alespoň přibližnou referenční skupinu. A nakonec: Záhy se dostavilo nedocenení, první absolventi vzeší z domácího prostředí byli mnohem vítanější než již zkušení, ale zestárlí a stále ještě cizí, toleranční průkopníci. (Např. již v roce 1795 skupina deseti mladíků ve věku 11-14 let odešla do Lučence na gymnasium, odkud pak směřovala na theologii do Debrecenu a Sarospataku.)

6.3 domy modlitby

Druhá Sloukova poznámka je o „O stavení kostela reformátskýho. Stavení domu Božího začalo se 1783 dne 8. dubna v outerý, v tom preshauze za jatkou, kterýž se koupil k tomu cíli, aby byla fara i kostel, za 500 zl. od France Klizburskýho 1782 dne 2. února; nebo nám na to komis i obec dávala místo na kopco u Nivky, ne dobré k té věci.“

Andres Slouk zde opět událost zaznamenává nepatrně odlišně od pozdějších zápisů tradice. Podle nich „Jan Bartušek, v jistém očekávání blížíci se náboženské svobody a v naději, že se potom dozajista v Nosislavi sbor evanjelický utvoří, zakoupil z vlastních peněz v Nosislavi od jistého Jakuba Samsona tak zvanou presovnu pod č. 156, tak aby budoucí církvíčka hned při začátku svém přiměřenou místnost k odbývání služeb Božích a obydlí pro kazatele svého měla.“⁴⁶⁷ Jenže Jakobovi Samsonovi, sirotkovi po Pavlu Samsonovi (zemřel 1773), bylo tehdy dvanáct let a presovnu prodal sboru (či pozdějšímu presbyteru Bartuškovu) František Klisburský, druhý manžel Leonory Kollmanové (nejdříve Samsonové, pak Klisburské) původem ze Žabčic.

Přestavbou presovny vznikly záhy asi tři oddělené budovy, modlitebna, obydlí kazatele a škola⁴⁶⁸ s bytem učitele.

⁴⁶⁷ Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Památník reformované církve Českomoravské, 1881, s. 185-189.

⁴⁶⁸ V Nosislavi měli (roku 1788) již evangelíci svou novou církevní školu v plánu a ve stavbě a slíbili, že po jejím dostavění budou všechny jejich děti do ní chodit. Počet školáků podle inspekční zprávy 1788: Nosislav (římskokatolická škola): dětí schopných chodit do školy: 43 hochů a 22 dívek, celkem 65, ze schopných 12 chudých a 53 platících, dětí chodících vskutku do školy: 16 + 3 = 19, nechodících vůbec do školy 46, tj. 70,77%. Nosislav (evangelická škola): dětí schopných chodit do školy: 27 hochů a 36 dívek, celkem 63, ze schopných 0 chudých a 63 platících, dětí chodících vskutku do školy: 7 + 4 = 11, nechodících vůbec do školy 52, tj. 82,54%.

Učitelští roční platy 1788: římskokatolický učitel Havel Kopalík (60 let), od církve z fundací 39 krejcarů, štola 7 zlatých, učitelský plat od obce 84 zlatých, od obce jako obecní písař 16 zlatých, od

Toleranční církve zprvu sídlem zůstaly v původních podmínkách – v domech, kůlnách, stodolách, lesích a zahradách. Toleranční modlitebny, tam, kde jsou ještě zachovány, představují svým vzhledem i umístěním v krajině svého druhu symbol tolerance a vlastně i toho, co jí předcházelo.⁴⁶⁹ V tom, že se bude jednat o modlitebny, nikoli o kostely, vycházelo toleranční zákonodárství z praxe zavedené v pruské (!) části Slezska kolem roku 1752. Typový vzhled slezských modliteben byl jedním ze vzorů českých, moravských a rakouských tolerančních bohoslužebných domů. V pruském Slezsku ovšem nebyly podmínky pro výstavbu určeny panovníkem, ale rozhodovala o nich jednorázově místní vrchnost. To, že (i) tyto stavby zůstaly bez věží a zvonů bylo způsobeno značnou chudobou sborů, resp. jejich členů, kteří byli (stejně jako o třicet let později jejich souvěrci v habsburských zemích) vystaveni povinnosti dvojího placení za služebnosti (římskokatolické církvi i svým duchovním). Rovněž v případě slezských modliteben se jednalo o sály s dostavovanými emporami, oltářem (spojeným) s kazatelnou v průčelí a jednoduchými kvadratickými okny.

V případě českých, moravských a rakouských modliteben byl vzhled i umístění v obci do značné míry určený tolerančním patentem a jeho prováděcími nařízeními. Podstatnou roli pak však samozřejmě sehrály platební možnosti nově ustaveného sboru. Ovšem také zde konečné rozhodnutí (schválení místa stavby i jejích plánů) patřilo příslušné vrchnosti, která často církvim udělovala souhlas se stavbou modlitebny na stavebně nevhodném místě (bažina, skála, vzdálená obec apod.). Kvalitnějšího vnitřního vybavení se jim dostávalo díky darům z ciziny a později zásluhou mládeže (dary u příležitosti konfirmace apod.) či při velkých oslavách začátku reformace v roce 1817. Bez zajímavosti není uvědomit si, že v některých oblastech (především Rakouska, ale i Čech a Moravy) vůbec neexistovala (byť přerušená) tradice protestantské architektury. (Ostatně žádosti o restituci, odprodej či pronájem nepoužívaných sakrálních staveb římskokatolické církve nebyly oslyšeny.)

Nemůžeme se zde věnovat toleranční architektuře, byť se jedná o téma až na výjimky spíše neprozkoumané.⁴⁷⁰ Poukážeme jen na několik detailů: na řadě míst začali evangelíci se stavbou modlitebny (ba ji i dokončili) před příchodem pastorů; text

rodičů školné za děti 59 zlatých; evangelický učitel Štěpán Kulifai (26 let), od církve z fundací 0, štola 12 zlatých, učitelský plat od obce 77 zlatých, od rodičů školné za děti 49 zlatých. Podle Horák, František – Beneš, Otakar. Školské obrázky. Židlochovice: MNV, 1964.

⁴⁶⁹ Leeb, Rudolf – Herold, Erwin. Das österreichische josephinische Toleranzbethaus. Zur historischen Einordnung eines Symboles. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 107/108 (1991/1992), s. 3-23.

⁴⁷⁰ Několik studií lze najít např. v Nešpor, Zdeněk R. (ed.) Nekatolici v českých zemích v 18. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2007. Nešpor, Zdeněk R. Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska. Praha: Kalich, 2009. Macek, Ondřej (ed.). Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době. Praha: Kalich, 2008. Procházková, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. Památková péče na Moravě 10 (2005), s. 35-46. Procházková, Marta. Náhrobky evangelíků po tolerančním patentu. Památková péče na Moravě 13 (2007), s. 35-46.

patentu nehovořil o oknech, takže mnohé modlitebny byly vybudovány s „kostelními“ okny, aby evangelíci přeci jen svému okolí nějak projevili, že i oni jsou členy křesťanské církve (byť bez vzosných fasád, věží se zvony apod.) (okna však musela být po zásahu vrchnosti nakonec leckde přeci jen „zarovnána“); vše bylo podřízeno pravidlům, ceně a funkčnosti. Lze rozlišit v zásadě pouze dva typy tolerančních modliteben: stavbu integrující modlitebnu, faru i školu a budovu (takřka hospodářského typu), kolem které časem vznikalo jakési protestantské centrum tvořené dalšími samostatnými církevními budovami. Další rozdíly jdou minimálně z části na vrub konfesním odlišnostem (na které měli vliv až právě příští uherští pastoři, ale také kontakty se Saskem). Zde se jedná především o podobu oltáře (eventuelně stolu Páně), kazatelny, resp. oltářního „obrazu“. V části modliteben byl mezi mensu a vyvýšenou kazatelnu (typu koš) umístěn oltářní obraz, jinde byla kazatelna součástí mensy.

Jan Végh sám sebe považoval za „architekta“ polabských modliteben (Libiš, Nebužely, Velenice, Hořátek, Libice, Chleby, Vysoká, Vtelno). Na jedné z bočních stěn byla umístěna kazatelna se sedadlem kazatele. Před kazatelnu v prostoru stál stůl Páně, kolem kterého se odehrávaly křty, oddavky, úvody šestinedělek a vysluhovala večeře Páně. Naproti kazatelně byly lavice pro presbytery. Lid seděl, většinou podle pohlaví a stavů nalevo a napravo ve dvou rozdělených řadách. Vpravo i vlevo byly rovněž kruchty pro zpěváky a mládež.

Ikonografie (oltáře, kazatelny, výmalby, volby veršů) modliteben (luterských i reformovaných) byla zřetelně christologická (v Kristu je přítomným lidem, naslouchajícím kázání o něm, dána k dispozici jeho milost). Modlitebny se ostatně staly místy milosti nabídnutými Kristem i jeho služebníkem Josefem II.

Leč nebylo nutné pouze získat místo ke shromažďování, ale také ku pohřbívání. (První léta tolerance se kryjí s josefínskými „experimenty“ v oblasti pohřebnictví – pohřby bez rakve, pouze v pytli zaházeném vápnem apod.) Navzdory tolerančním předpisům se ne všude podařilo nadále využívat místní hřbitov. Ostatně zvláště první toleranční pohřby se nezdálo, že by se neobešly bez asistence vojska či vrchnostenského úředníka. První evangelické hřbitovy vznikaly tedy „živelně“ podél cest, v zahradách, na polích, na pastvinách a především v bezprostředním okolí modliteben.⁴⁷¹ Nebyly oplocené, jen mnohdy ohraničené vysázenými stromy. Spontánně se dělo i zakládání hrobů, přičemž se zpravidla jednalo o jednoduché rovy bez náhrobků.⁴⁷² I zde však asi vedle římskokatolické tradice ovlivnili budoucí toleranční estetiku první pastoři. (Náhrobek dcery Michala Blažka je podnes zabudován do stěny jimramovské modlitebny.) Postupně se na náhrobcích začínají objevovat symboly kalicha, řidčeji květů,

⁴⁷¹ Tomíček, Antonín. Následky tolerančního patentu na městském panství litomyšlském. Časopis musea království českého 73 (1899), s. 445–456.

⁴⁷² Procházková, Marta. Náhrobky evangelíků po tolerančním patentu. Památková péče na Moravě 13 (2007), s. 35–46.

ornamenty, dále veršované pasáže z pohřebních promluv a nakonec také biblické verše. Až po nařízení z roku 1858 došlo k řádnému rozdělování místních hřbitovů v obcích s evangelickým obyvatelstvem (např. Sněžné, do 2. světové války Blučina ad.). V průběhu 19. století vznikaly také samostatné evangelické hřbitovy čtvercového půdorysu s malou zvonící.⁴⁷³

Nedělní shromáždění byla často několikahodinová, po pravidle dopolední i odpolední.⁴⁷⁴ V Novém Městě na Moravě se začínalo již v sedm ráno. Navzdory některým prováděcím nařízením tolerančních patentů neexistovala ani u luteránů ani u reformovaných jednoty v bohoslužebném pořadu (potažmo oděvu). Jednotliví pastoři hlavně v prvních letech tolerance užívali těch bohoslužebných pomůcek, které znali ze svých vlastí a církví a které uzpůsobovali požadavkům zdejších evangelíků. V luterských sborech byla hojně aplikována agenda Daniela Krmana mladšího (1663-1740),⁴⁷⁵ jejíž výtah se stal později součástí Leškova zpěvníku, případně různé liturgické spisy Pavla Jakobeiho (1695-1752)⁴⁷⁶ a Agenda... Martina Hamaliara (1750-1812).⁴⁷⁷ Pro české reformované připravil např. přípravu k večeři Páně Jan Végh,⁴⁷⁸ který rovněž přeložil Agendu... předtiské superintendence. (Díky Véghem přeloženému liturgickému pořadu a zřejmě rovněž i vlivem ostatních reformovaných kazatelů z dolních Uher pěstovala se v prvních letech po toleranci při pohřbech valedikce, mluvení za mrtvé, k nim, či jejich přirovnávání k postavám Písma, což vedlo počátkem

⁴⁷³ Procházková, Marta. Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. Památková péče na Moravě 10 (2005), s. 35-46.

⁴⁷⁴ Loesche, Georg. Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781-1861. Leipzig – Wien, 1915, s. 67-149.

⁴⁷⁵ B. C. D. Agenda ecclesiastica Slavonica, [majusk.] to gest Práce Cýrkewnij, Kterauž Ewangelisťj Kněžj, Zprávcy a Včitel'owé Cýrkwe Słowenské w Králowstwj Vherském při Službach Božjch, gak w Nedělnjch, Swátečnjch tak y wssednjch dnech, zastarodáwna pořádně wykonawałi, a až posawad s Pomocy Božj gessťe wykonáwaj. K wzděl'anj Cýrkwe Božj wýtł'ačena. (Léta Páně M DCC XXXIV) [=1734.] B. m. a t.

⁴⁷⁶ Zejména We Gméno Trogice Swaté! Duchownjch Modliteb Poklad | obsahujcý w sobě Modlitby Křesťanské horliwé a nábožné, gak Swátečnj, Nedělnj, Wssednj, [t]ak též y k wsselikému Času a k rozličným Potřebám obecným y obzwlasťnjm slaužjcy. K sláwě BOŽj a k wzděl'anj Cýrkwe, z mnohých Modlitebných Knižek shromážděny, a na swětlo wydaný, od Pawła Jakobeiho, při Cýrkwi Modranské Ewangelické Słowanské Słowa Božjho Kazatele. Wytisťstěn (w Žitawě) nákladem Wáclawa Kleycha | v Michala Hartmanna L. P. 1732.

⁴⁷⁷ Agenda, [maj.] to gest, Poržádek Prác Cýrkewnjch Kazatelů Słowa Božjho w Cýrkwjch Ewangelických Augssp. Wyznánj se přidržegjcy, s připogenymi(!) potřebnými Formul'ári, z částky z Liturgie Wjdenské na Rozkaz Cýsařsko Králowský Roku Páně 1788. od tamegssj Ewangelické Konsystoře wydané, z částky z giných wúbec obljběnyh Knih liturgických społusebranými, z částky w nowě složenými. W B. Sstiawnicy, Wytisťstěny w Jana Frantisska Sulcera R. P. M. DCC. XC. VIII [=1798.]

⁴⁷⁸ Krátká Přjprawa k swaté Wečeři Páně w otázkách a odpowědjch M'ádeži Cýrkwj Českých obnowených předłožená. Gakož také Pořádek Křtu, kterýž od D.[vojí] C.[ti] H.[odného] Pana Samuele Salay w kragi za řekau, Tyssa řečenu, w králowstwj Vherském, Superintendenta, Neygasnėgssjmu Cýsaři Jozefowi s'awného toho gména druhému podán byl. W Praze, w Rosenmuellerských dědiců, za Matausse Schmádl'a Faktora, 1783.

19. století k řadě sporů mezi kazateli původem uherskými a původem českými.)⁴⁷⁹ Jiní si upravovali miškoveckou agendu.

Jan Csonka z Trnávky (a.v.) zachoval poměrně přesný popis průběhu bohoslužeb: zpěv Pomoc naše, ať je ve jménu Páně, zpěv společné písně, četba z evangelií (podle perikop), modlitba z agendy, píseň, kázání na volně vybraný text, ohlášky, ohlášení večere Páně, modlitba z agendy za všechny stavy, požehnání z kazatelny, píseň, vlastní modlitba v kleče u stolu Páně, požehnání lidu, zpěv, vysluhování večere Páně (přistupovala jen menší část přítomných).⁴⁸⁰

Ostatně samu večeri Páně provázela řada rozporů. Již jsme se zmínili o vádách pro užívání hostie, resp. chleba a jejich lámání, resp. nelámání. Velmi záhy se museli luterští pastoři vzdát svíček, znamení kříže, zpovědního platu a offertoria. Členové sborů také většinou odmítali, aby jim byly chléb a víno podávány v kleče a přímo do úst. V reformovaných sborech bylo (maximálně šestkrát do roka) vysluhování ohlašováno nejméně čtrnáct dní předem a zároveň proběhla i první příprava k němu. Vrchnost žádávala vedení seznamu komunikantů, aby bylo zabráněno účasti dosud nepřestoupivšího římského katolíka, ve většině sborů však byli pouze eventuálně přítomní římsští katolíci vyzváni z kazatelny k neúčasti, na což měli dohlédnout straši sboru.

Kazatelé většinou na bohoslužby nosili vlastní černý oblek, luteráni si přes něj oblékali bílou „košilku“ (jakousi rochetu) a dlouho se bránili tabulkám, z německých zemí se v třicátých letech 19. století do Čech a na Moravu pak dostaly černé taláry, které jako první přijali reformovaní.

Ačkoliv u předtoleračních evangelíků bývá důvodně předpokládána značná zpěvnost, alespoň pro velké množství zabavených kancionálů, neplatí totéž tak úplně pro toleranční dobu. Jeden z důvodů, proč tomu tak bylo, je možné vidět v úředně vedené výměně zpěvníkové literatury. Modlitebny nebyly vybaveny varhanami, a dokonce tam, kde se je podařilo zakoupit, byly zpočátku předmětem sporů (jako něco římskokatolického). Zpěv tedy vedl pastor či učitel a záleželo na jejich nadání v této oblasti. Ti rovněž také museli pro nedostatek povolených zpěvníků předříkávat text.

Kromě již výše zmiňovaného Blažkova kázání na žalm 42,2⁴⁸¹ se v nosislavské složce archivu moravské superintendence dochovalo ještě nedatované kázání na Ef 4,1-6, které snad lze rovněž připsat Michalu Blažkovi.⁴⁸² Tyto dva texty nám tedy dávají alespoň nahlédnout do kazatelské produkce prvního nosislavského reformovaného pastora a

⁴⁷⁹ Dvořák, Josef. Styky českého a maďarského kalvinismu. K 150. letému výročí vydání tolerančního patentu... Křesťanské Listy 33 (1931), s. 121-123. Hrejsa, Ferdinand. Jan Végh. K 150letému výročí tolerance. Praha: Blahoslavova společnost, 1930.

⁴⁸⁰ Hrejsa, Ferdinand. Evangelická církev a.v. v Trnávce. Hus kalendář pro evangelický lid 9 (1901), s. 51-73.

⁴⁸¹ Hlasy ze Siona. Časopis pro lid evangelický 21 (1881), s. 147-148.167-168.

snad zároveň naznačují jak pravděpodobně vypadaly (lepší) homiletické výkony tolerančních pastorů. Dochovaná jsou totiž vesměs pouze slavnostní kázání, vydaná tiskem, a to ještě nikoli od pastorů, kteří se museli slovanské řeči teprve učit.

Jazyk (a gramatika) prvního kázání odpovídá tomu, že autor v něm nebyl vycvičen; ač byl čtenářem Bible kralické, běžně se však byl zvyklý vyjadřovat jiným jazykem. Délka a komplikovanost vět svědčí o latinském školení. Kromě citátů z textu (z žalmu 42) zazní ještě osm dalších biblických odkazů. V úvodu (pětina kázání) je popisován příběh vyhnané Hagar (Gn 21) v beeršebské stepi, které došla voda v měchu, takže nakonec poodstoupila, aby se nemusela dívat na své umírající dítě. Ne se zcela zřetelným přiřazením rolí, je tato „Svatá Historije“ (alegoricky) přirovnána k osudu předků: „Y oni když před sto a padesáti leti, y z domu a z dědictví sveho vybrati měli, lahvice sve naplnene mely vody umeni a znamosti Boží, ale po dlouhich letech, tak se vypraznili, že již y lahvice vyschli, na mnohich mistech již y ditky sve pro nedostatek teto spasitedlne vody, podle svedomy sveho nemohly občerstviti, a obveseliti, takže mnozy utikalí, aby nepatřili na tu smutnau a bolestnau smrtz ditek svych, z daleka se postavili, a s plačem žalostnim přednašeli stav a nedostatek svuj před obličej otce nebeskeho.“ Jsou Hagar myšleni náboženští exulanti (Blažkovi předci) a Izmaelem ti, kteří zůstali ve vlasti? Nebo byl osud Hagar i Izmaela osudem skomírajících tajných evangelíků? Každopádně poslaným andělem je „Nejslavnější náš dědičný Pan, Cysař a Kral“. Vodou je spravedlnost a spasení. Dále je kázání členěno do třech otázek, resp. odpovědí na ně. Odpověď na třetí otázku je dále rozdělena do čtyřech bodů, které jsou vlastně závěrem kázání. První otázka: „V jake příležitosti jest sepsan tento Žalm?“ Podle kazatele existují dvě možnosti – Davidův útěk před Saulem nebo Davidův útěk před Abšalómem. Následuje psychologizující popis Davidovy situace rozvádějící otázky veršů 4 a 11, které Blažek považuje za skutečné narážky Davidových nepřátel i za jeho vnitřní pochyby. Davidovi není líto trůnu, ale toho, že nemůže sloužit Bohu. Obraz jelena je rozvíjen v duchu dobových představ, tedy se jedná o jelena pronásledovaného lovci a psy. Druhá otázka: „Proč ale Svatý Prorok David jak na tomto tak y na rozličnych jinych mistech, oznamuje svou žalost a bolest, že musi vzdalen vyti od Hospodina, od tvaři jeho, od obecnych služeb Božskich, ktere se konaly v Chrame Hospodinovem. Zdaliž Pan Bůh neni všudy přítomni?“ Na tu Blažek odpovídá sledem a výkladem několika biblických míst, s jejichž pomocí dovozuje, že přece pro starý Izrael byla důležitá místa, na kterých Bůh dával „vzlastny znameni sve přítomnosti“. Třetí otázka: „Jakou příčinu máme my k tomu; aneb mameli jistou příčinu spolu y z celou Cyrkvy toužiti po pátření tváři Boží, k jakému koncy se usilujeme v obecne shromaždeni zachazeti, když Krystus Pán sám pravi, že ne v Jerusaleme, ne na jednom jistém miste, ale na každém miste pravi modlitebnicy, modlititi se budou Otcy,

⁴⁸² Ústřední církevní archiv Českobratrské církve evangelické v Praze. Archiv moravské reformované superintendence 39/XIII/30.

v Duchu, a v pravde. Co nás tedy k tomu vede, že se o Chramy a kosteli staráme a pečujeme, a to takovou žádostí, a horlivostí, jak Svaty Prorok David sobě žádal, že y jeho pisen do svich ust bereme?“ Odpověďmi jsou mu: obecná lidská potřeba, ustanovení božího zákona, praxe apoštolů, včetně rozdělení rolí (odkaz na Ef 4,11-12.14), růst ve víře a ctnostech „se stává skrze navštěvování Svatého shromáždění“, touha poznat, „žádáme... vyznati před celym svetem to, co v srdci našem veříme“, činit pokání, přijmout odpuštění, ujištění o životě věčném – což se děje přijetím Večeře Páně. „Od mnoha let jak vy, tak y otcove vašy, toho štěstí zbaveni bili, žeby podle sveho svedomi vykonavati mohli. Již ale milostivy Bůh a Otec náš vyslišel hlás dítek svich z mista na kterym sme, zjevil nám sve milosrdenstvi, zjevil nám tvář svou, zde na tomto místě, abychom jej zde hledaly v uzkostech a potřebach našich, abychom jemu přednašely prosby, modlitby, dikučinění. Zde nám dává uzřiti studnicy vody Spasitedlne, to jest slova svého Svatého, k občerstvování duši našich k životu věčnému. Za to budiž jmeno Hospodinovo pochvaleno, a zvelebno od sávad' až na vvěky. Amen.“

Druhé kázání (Ef 4,1-6) je podstatně kratší a jeho relativně náhlé skončení naznačuje možnost, že jej nemáme zachované celé. Na začátku textu je jakési paragrafové shrnutí oddílu, který chápe kazatel jako apoštolovo napomenutí ke skutečné křesťanské víře. Ta se vyznačuje pokorou, tichostí a snášelivostí. (Autor pracoval s Bibli kralickou.) Snášelivost vede k jednotě Kristových následovníků. A jednota se pozná podle toho, že jsou jedno tělo, přijali jednoho ducha, kochají se nadějí života věčného, mají jednoho Pána, jednu víru, jsou pokřtěni a mají jednoho Boha. Následující tělo zachovaného kázání obsahuje tři explicitní biblické odkazy. Apoštola Pavla považuje [Blažek] za autora epištoly a v duchu textu předpokládá, že ji napsal z římského vězení „ve všeliké své ouzkosti a přibližující se násilnou smrt zapomenuv“. V kázání je představena situace první církve, ve které pokřtěni Židé trvají na dodržování zákona, zatímco pohané „dle chutí a libosti obcují“ (následuje odkaz na Ř 6,1). Tato nesvornost „toto zlé domnění svíralo a šíralo i onu slovutnou církev křesťanskou efezskou“, a proto jim Pavel „k známost sloužil, v čem pravá víra a náboženství křesťanské záleží“. „Poněvadž zdaž podnes i v těchto tak nazvaných osvícenějších časech mnozí v tom své náboženství nepokládají, že jednu nebo druhou přednost svému náboženství připisovat mohou. Jedni jeho starobylostí, druzí čistotou svého učení, ale nemnozí láskou neošetnou a neposkvrněnými mravy... Nuže tedy, křesťané milí, vyložte svou bedlivost a pilné pozorování dnes, dnes pravím, když se obzvláště z toho těšíme, že se čistého křesťanského učení přidržet a Bohu v svobodě evangelické svědomitě složit můžeme, když slzami radosti se rozpomínáme, kterak smutné otrocké věci pominuly a jak hle všecko nové učiněno jest.“

Okrajové poznámky k této oblasti sborového života svědčí většinou pouze o obtížích, které kázání představovala pro pastory maďarského jazyka. (Jejich projev také

asi uspával poutníky z diaspory, takže Štěpán Nagy v Hrubé Lhotě nutil kostelníka, aby probouzel spící a exemplárně je stavěl před kazatelnu.) Nařízení provázející toleranční patenty i dopisy někdejších církevních nadřízených českých a moravských pastorů zdůrazňují nutnost držet se článků příslušné konfese. Vizitátoři hojně kritizovali různé mystické a blouznivecké úchylky. Jistá míra racionalismu zřejmě nevalila. Zvláštní patent z roku 1816 zapovídal výslovně pastorům, aby se z kazatelny vyjadřovali o římském katolictví a jeho představitelích.⁴⁸³ Nebylo tak vlastně možné ani skutečné vysvětlování konfesních rozdílů.

Ještě než se v Čechách, na Moravě a v rakouských zemích objevili první protestantští pastoři, projevila se naléhavá potřeba císařského dvora, aby nevznikl chaos v matrikách, resp. v evidenci obyvatelstva, tím, že akatolíci začnou (což se, jak naznačeno, na některých místech skutečně začalo dít) sami spontánně vykonávat křty, svatby a pohřby.⁴⁸⁴ (Ostatně vedení matrik i nadále zůstalo v rukách římskokatolické církve, která si za úkony spojené se zápisem nechávala platit. Vést matriky bylo pastorům umožněno až od roku 1829, římskokatolické církvi museli nadále předávat duplikát.) Nejprve císař i osvícenští biskupové (např. Jan Leopold Hay) zapověděli římskokatolickému kléru rušení a veřejné ostouzení protestantských shromáždění. Dále bylo římskokatolickému duchovenstvu uloženo provádět výše uvedené úkony i u nekatolického obyvatelstva, mělo tak ovšem konat, aniž by evangelíky dráždilo, tedy vynechat kropení, sůl, zmínky o očistci apod. Zároveň začal stát pátrat po liturgickém pořádku, který by bylo možné uplatnit na protestantské poddané (a nejen na ně). V úvahu přicházelo Ašsko, kde byly užívány bohoslužebné řady saské církve a. v. a Slezsko, kde bylo jako tzv. slezského ritu užíváno Olešnické agendy z roku 1593.⁴⁸⁵ Příslušné formuláře saské agendy a. v. měly být tedy distribuovány mezi římskokatolické faráře. Záhy se ovšem ukázalo, že tato praxe jakžtakž vyhovuje části luterské církve, ale nikoli reformovaným. Ostatně i čeští a moravští noví luteráni v saském i slezském řádu viděli římskokatolickou praxi. V srpnu 1782 se císař tedy rozhodl v případě reformovaných postupovat podle instrukce vypracované J. L. Hayem, která doporučovala pouhé vyslovení křestní formule a následné pokropení. Paralelně k těmto císařovým snahám o pokud možno jednotný liturgický pořádek pro všechny (i římskokatolické) poddané, proběhla snaha zakladatele pražského německého vojenského evangelického sboru a. v. generála jízdy Dagoberta Sigmunda hraběte

⁴⁸³ Burian, Ilja. Trpěná církev. Křesťanská revue 48 (1981), s. 18-24.

⁴⁸⁴ Skalský, Gustav Adolf. Zur Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Österreich bis zum Toleranzpatent. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 18 (1897), s. 1-37 a Zur Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Österreich bis zum Toleranzpatent. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 19 (1898), s. 206-261.

⁴⁸⁵ Wantula, Andrzej. Die älteste Kirchenordnung im Teschener Schlesien. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 77 (1961), s. 119-127.

Wurmsera (1724-1797),⁴⁸⁶ který se s žádostí nejen o kazatele pro „svůj“ sbor, ale i o liturgické texty obrátil na bavorského tajného radu Georga Friedricha Seilera (1733-1807) (oba byli členy stejné zednářské lóže). (Seiler měl podstatný vliv také na prvního rakouského superintendenta a. v. J. Ch. Thielische, což dokládá také prosazení jeho konfirmační přípravy nejen v rakouských zemích, ale rovněž v Čechách a na Moravě.)⁴⁸⁷ Seiler Wurmserovi postoupil svůj Versuch einer christlich-evangelischen Liturgie, vydaný v roce 1782 v Erlangenu.⁴⁸⁸ Seilerův racionalistický pokus o agendu však narazil nejen u císařových úřadů, ale i u představitelů evangelické církve a. v.

Kromě bohoslužeb se jako zřetelný pozůstatek toleranční doby uchovaly různé schůzky s četbou Písma a jeho výkladů, které se nezřídka konaly v nových modlitebnách. (Což ovšem otevíralo otázku pastorů, zda laici smějí číst od stolu Páně. Tato otázka musela být řešena i pro kazatelské stanice, kde bylo kázání mnohdy čteno staršími.) Toleranční nařízení konání bohoslužeb bez pastora explicitně zakazovala. Četba bible také předcházela samotným bohoslužbám. Několikrát týdně se ke studiu Starého a Nového zákona scházeli v Suchdole nad Odrou, na Vsetíně, na Jasené (v neděli a ve čtvrtek) aj., v Hošťálkové dokonce denně. Obdobně se konala i modlitební setkání. Ta se mohla odehrávat i ráno (např. v Liptále v sedm ráno a v šest večer). Po nešporech se zbožní evangelíci v Moravči ještě vydávali na procházky do polí, kde pokračovali v náboženských rozhovorech.

Zatímco římskokatolických (resp. státních, úprava z roku 1772) svátků využívali evangelíci většinou k vlastním pobožnostem bez ohledu na důvod svátku,⁴⁸⁹ spory se leckde rozhořely o průběh slavení svátků, které držely i obě protestantské tradice. Na několika místech, např. Močovice, Proseč, Svratouch, Sloupnice, chtěli členové sborů konat (stejně jako římsští katolíci) štědrovečerní pobožnost (odpoledne či o půlnoci), proti čemuž se vehementně postavili jejich pastoři s argumentem: křesťané jsou přeci dětmi světla nikoli tmy. Protestanti rovněž drželi řadu postních (kajících) dnů a slavili pravidelně výročí Tolerančního patentu (13. října).

Novým zvykem, se kterým se ovšem toleranční církve smířily asi poměrně záhy a bez větších problémů, byla konfirmace. Většina pastorů ji vyžadovala jako podmínku účasti u večeře Páně, ke které v prvních letech po patentech přistupovaly i různě staré děti.

⁴⁸⁶ Srov. např. Hrejsa, Ferdinand. Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech. Praha: Českobratrská evangelická církev, 1927.

⁴⁸⁷ D. Gířjho Frydr. Seilera Náboženstw Nedospělých. Z neynowөгssjho německého půwodnjho wydánj přeloženě. Wydaně od Wáclawa Tháma. W Praze, v Kasspara Widtmanna na malé Straně, 1785. (Wytisštěno w Praze v Rosenmullerských dědiců, za Jana Beránka Faktora.)

⁴⁸⁸ Z dalšího Seilerova liturgického díla: Liturgisches Magazin, 1.-2. Erlangen 1784.

⁴⁸⁹ Ostatně v době římskokatolických svátků směli evangelíci konat pouze domácí práce. Burian, Ilja. Trpěná církev. Křesťanská revue 48 (1981), s. 18-24.

Podle nařízení konzistoře měly být děti k účasti připouštěny před čtrnáctým rokem jen ve velmi závažných případech (hrozící smrt). Příprava ke konfirmaci probíhala v různých sborech po odlišně dlouhou dobu. Postupně se ustálilo období od začátku postní doby po svatodušní svátky, během kterého se děti scházely nezřídka i denně.

Katecheze dětí jako taková probíhala většinou v neděli po obědě, před odpoledním shromážděním.⁴⁹⁰ Byla to jedna z nejzákladnějších pastorových povinností. Na řadě míst se děti k vyučování scházely i ve všední dny – zejména, jednalo-li se o děti z diaspory. Luteráni užívali Malého Lutherova katechismu. Reformovaní používali katechismů celou řadu: Elsnerovo Mléko čisté Prawdy Božj, které bylo snad jen v roce 1782 vydáno třikrát a rovněž Elsnerovo Sprostičké a Krátké Wysvetleny, Véghovu Krátkou Přjprawu, Blažkem upravený spisek Michala Tomka Biblické historie krátká summa i Blažkova vlastního katechismus (Malý katechismus pro Mládež), různá zpracování původního díla Jeana Fréderika Ostervalda, Heidelberský katechismus podle překladu Jakuba Akanthidomitise, úpravy původního díla Daniele de Superville, Křesťanský katechismus Jiřího (György) Fazekase; Alexandr Kún upravil spisek Daniela Heinricha Heringa, Josefa Szalatnay Zahrádku dítek dobrých.⁴⁹¹

6.4 tzv. toleranční sekty

Třetí Sloukova poznámka se netýká bezprostředně nosislavského reformovaného sboru, o to je však možná zajímavější: „O Arijánech. Toho času 1783 dne 8. dubna vedli vojáci 125 lidí, snad Ariány, byli z Čech z panství pardubského, kteříž se odtrhli od víry Kristové, ale ti byli na 2 sekty rozděleni. Jedni se jmenovali Izraelité, těch bylo 11 mužů a ostatek ženské pohlaví; ti chtěli být býti docela židé, ale když vedle nařízení císaře pána s huzlama se živit nechtěli, zavedeni byli nekde daleko do Uher, krom dítek – ty tady rozkázal císař pán pod křtem vychovati. A druzí byli jménem Deisté; ti nechtěli přijíti ani křtu svatého ani obřizky, však ale o Kristu Pánu a o Duchu Sv. nic nevěřili, ani Zákona nového věřiti ani míti nechtěli, jen toliko Starý zákon užívali všickni spolu. A tak té sekty obojí mužů i žen bylo 125.“

K této události se Slouk vrátil i v druhém zápisníku o řadu let později: „V Židlochovicích byli na rostok, tam na ně byli přivolaní duchovní katolíci kněží i p. pastor helvitský Michal Blažek, jestli by se na některou stranu obrátit dali – ale ani zde ani v Brně k evangelické na žádnó strano se namluvit nedali. Pročež je pryč vedli, šli

⁴⁹⁰ Toleranční evangelíci byli takřka okamžitě po vyhlášení patentu vystaveni otázce po zřízení samostatné školy, nechtěli-li vystavit své děti římskokatolickému ideologickému tlaku či ostouzení. Samotné protestantské školství zde komentovat nebudeme. Výjimkou nebylo, že pro nedostatek pracovníků, musel pastor převzít na nějaký čas komplexní vzdělávání evangelických dětí a i to, že co se platových podmínek a morálních prohrěšků platí pro učitele totéž co pro pastory.

⁴⁹¹ Do značné míry vyčerpávající přehled o reformovaných katechismech podává Řičan, Rudolf. České reformované toleranční katechismy. Theologická příloha Křesťanské revue 34 (1967), s. 36–48.

skrz Nosislav a kteří byli mdlejší aneb staří, na vozech vezli a brady dlouhé na způsob židovský měli.“⁴⁹²

V prvních měsících po vydání Tolerančního patentu byly na různých místech Čech zachyceny a popsány skupiny obyvatel, kteří odstoupili od římskokatolického vyznání, ale zároveň se nebyli ochotni zařadit do některé z patentem povolených konfesí. Jednalo se zřejmě o tajné evangelíky (biograficky lze doložit u některých představitelů těchto skupin předchozí podezření z „husitského“ kacířství), kteří se odmítli smířit s nastavenými pravidly josefínské náboženské tolerance, chtěje si vydobýt církevní společenství, které by se více blížilo jejich náboženským i eklesiologickým představám, resp. tomu, co např. tušili o české reformaci a jak si ji představovali (na základě rodové tradice, četby a kontaktů s obcemi obnovené Ochránovské Jednoty bratrské).

Zřejmě první taková skupina se objevila v únoru 1782 na pardubickém panství (Chrudimský kraj) v obcích Rokytno a Chvojkovice. Královehradecký biskup Jan Leopold Hay, pod jehož církevní jurisdikci tito lidé spadali, je pracovně na základě výpovědí jednotlivých osob označil za „deisty“. V srpnu 1782 se k helvetské či augsburské konfesi odmítli připojit při slavnostních přihláškách obyvatel ze Žizelic na chlumeckém panství (Bydžovský kraj). Jejich vyznání vypadalo např. takto: „Víra, kterou věřím, se jmenuje boží a věřím... samého Boha, ne jako katolíci. Necht' jest ta víra trpěna nebo ne, dyť to ňák musí přijít.“ Z dalších výpovědí se duchovenským komisařům zdálo, že tito lidé odmítají Nový zákon. Na Bydžovsku proběhlo ve čtyřicátých letech 18. století několik procesů s kacíři obviněnými ze „židovského bludu“ (víra v jednoho Boha, lidství Ježíše Krista i Panny Marie, zachovávání soboty, odmítání vepřového masa). Kromě tří hlavních představitelů této sekty, dvou mužů a jedné ženy, byl tehdy upálen i bydžovský rabín. V reminiscenci na tyto události byli žizeličtí „nezařazení“ označeni jako „izraelité“. Další „nesmíření“ se objevili vzápětí ve Spytovicích na zdechovickém panství pod vedením krejčího Václava Rambouska a v roce 1783 i na litomyšlském panství. Tam zas o sobě mluvili jako o „beránkových bratřích“. Po prvních dvou letech tolerance bylo v celém chrudimském kraji na tisíc takovýchto „sektářů“. Další „sekta“ pak vznikla v Černilově v roce 1785, kde se s tamějším reformovaným pastorem dostal do sporu sedlák Václav Kryl a jeho následovníci, „krylovci“ či „cryllovci“. (Václav Kryl byl posléze zavřen do blázince v Praze.) A obdobnou příčinu měl i „původ“ „sektý víry sionské“: Václav Němeček z Křechoře na Kolínsku pokřtil své dítě bez ohledu na pastora reformovaného velimského sboru, do kterého byl zapsán, a chtěl být členem „církvě sionské“, o níž se domníval, že vedle církve římskokatolické a helvetské v Čechách existuje.⁴⁹³

⁴⁹² Zápisník II., s. 46.

⁴⁹³ Lukáš, Ladislav. Na okraj Staškových „Blouznivců našich hor“. Semily: Okresní rada osvětová, 1947. Machovcová, Markéta – Machovec, Milan. Utopie blouznivců a sektářů. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960. Medek, Rudolf. Východočeští blouznivci. Reformační sborník.

Po několikaměsíčním váhání jaký postoj k těmto skupinám obyvatel josefinský stát a jeho představitelé zaujmou, byl 12. října 1782 vydán o „deistech“ první dvorský dekret, který odsuzoval všechny nezařazené (tedy ty, co se odmítli začlenit do římskokatolické či některé tolerované protestantské církve) k deportaci do Sedmihradska a k veřejnému prodeji jejich majetku (utržená částka měla být použita ke krytí nákladů na přesídlení). Kromě deportací celých rodin byli např. muži z těchto skupin odváděni k vojenským částem do pohraničních oblastí monarchie. Dekret z června 1783 pak stanovil, že každý, kdo se bude napříště hlásit k nějakému nepovolenému vyznání, má za svou neznalost zákonů dostat čtyřiaadvacet ran holí, a tak stejně přijde-li podruhé či potřetí.

Odborná diskuse o „náboženských blouznivcích“ toleranční doby, kterým se dostalo i oproti samotným tajným evangelíkům značné literární pozornosti (např. Teréza Nováková, Karel V. Rais, Antal Stašek, Alois Jirásek), není dosud ukončena. Tzv. toleranční sekty a jejich pojmenování lze do značné míry považovat za uměle vytvořené útvary, které se snažily pojmenovat a popsat skupiny předtolerančních evangelíků, kteří se domnívali, že v nové době mohou svou dosavadní náboženskou praxi toliko přenést ze skrytu na světlo a na něm rozvíjet, aniž by se museli zařadit do některé státem preferované či tolerované církve, nebo že bude možno obnovit církev „husitskou“, „bratrskou“ či „víru Ježíše Beránka Božího“ apod.

Slouk byl zřejmě svědkem jednoho z posledních transportů těchto tolerančních sektářů, protože na začátku léta 1783 byla transmigrace zastavena. Podobně jako josefinský stát či římskokatoličtí duchovní ani on nevěděl přesně, jak tyto nezařazené pojmenovat, a tak v krátkém odstavečku pro ně užil hned třech označení. Pozoruhodná je zmínka o „bradách dlouhých na způsob židovský“. Jelikož byl zřejmě očitý svědek a snad v tomto smyslovém vnímání nepodlehł dobové propagandě, dokládá jeho poznámka, že v případě žiželských sektářů se skutečně jednalo o víc než o odkazy na Starý zákon, kterých se při svých přihláškách dopouštěli, ale že tam od čtyřicátých let 18. století, kdy prozrazení sektářů zaplatil rabín Mendel Götzl životem, skutečně existovala skupina

Práce z dějin českého života náboženského 8 (1941). Rezek, Antonín. Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX. 2. Od roku 1811-1907. Praha: Česká akademie věd a umění, 1934. Rezek, Antonín. Tři stati o českých blouznivcích. Český časopis historický 24 (1918). Šimák, Josef Vítězslav. K původu a písemnictví českých náboženských blouznivců. Časopis Musea Království českého 93 (1919), s. 1-9.110-119 a Časopis Musea Království českého 94 (1920), s. 26-36.96-103. Adámek, Karel Václav. Náboženští blouznivci východočesť. Vlastivědný sborník východočeský 1 (1922), s. 5-23 a Vlastivědný sborník východočeský 3 (1926), s. 27-42 a Vlastivědný sborník východočeský 4 (1929), s. 27-34. Helfert, Josef Adam. O tak řečených blouznivcích náboženských v Čechách a na Moravě za císaře Josefa II. Časopis Musea Království českého 51 (1877), s. 201-227.533-557 a Časopis Musea Království českého 53 (1879), s. 212-258. Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. Praha: Mladá fronta, 1999. Kořán, Ivo. Novobydžovská židovská sekta od tereziánských poprav k josefinským deportacím. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století : Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou : Albert, 1999, s. 372-382.

snad někdejších tajných evangelíků, pro které bylo židovství výrazně přitažlivější než římské katolictví, což se projevilo i v jejich péči o zevnějšek a což je vyděluje jako skutečnou skupinu z pestrého houfu individualit a společenství vytvářejících dominantních osobností. A že spojení žiželických „sektářů“ osmdesátých let se skupinou z let čtyřicátých nebylo jen výplodem fantazie holohlavského děkana Františka Josefa Hájka.⁴⁹⁴

6.5 vnější a vnitřní otřesy

„O učitelích v Nosislavi. Pan Michal Blažek, reformirský učitel, dostal se do Nosislave léta 1782 dne 2. měsíce září neb septembra a byl u nás 2 léta bez 19 dní. Potom se dostal do Imramova a k nám se do Nosislave dostal jiný pan učitel, z Debrecína, jménem Jan Inzedy, Uher. Začal sloužit dne 13. srpna roku 1784 a byl u nás 5 štvrtí léta, nebo sme mo vykázale v roce 1785 13. listopadu. A dostal se k nám pan Aleksandr Kún z Imramova, nebo tam byl ten čas kaplanem, ale je rodič z Kečkemeto; začal sloužit dne 4. prasince léta 1785 v 2. neděli adventní.“

Michala Blažka vystřídali v úřadu pastora či učitele víry Jan (János) Intzedy (Inczédi), dvaadvacetiletý rodák z Pandu u Piliše v pešťské stolici, a následně stejně starý Alexandr (Sándor) Kún. Shodou okolností byli zřejmě oba s Blažkem nějak příbuzní.⁴⁹⁵ Kún se v roce 1786 stal dokonce jeho švagrem (Anna Blažková, dcera Jana ze Senice, asi 1767-1850). Pozoruhodné je, že oba Blažkovi nástupci jsou podepsáni pod stížností na prvního moravského superintendenta.⁴⁹⁶ Inczédi byl už jako kazatel ve Sněžném (Německém) společně s Blažkem také zatčen za účast na tzv. helvetské rebelii.⁴⁹⁷

Příchodem druhého kazatele do Nosislavi se otevřel konflikt, jehož skutečné pozadí můžeme jen tušit. Narazily tu odlišné představy o správě sboru prvních organizátorů sboru včetně předtolerančních písmáků na pastorovu osobnost?

⁴⁹⁴ Kořán, Ivo. Novobydžovská židovská sekta od tereziánských poprav k josefínským deportacím. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století : Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou : Albert, 1999, s. 372-382.

⁴⁹⁵ Csémy, Ludvík. Teologické pozadí tolerančních kazatelů. Křesťanská revue 48 (1981), s. 127–133. Czegle, Imre. Samuel Szalay a maďarští reformovaní kazatelé. Příspěvky k dějinám česko-maďarských církevních styků v prvním desetiletí po tolerančním patentu. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1985. Hrejsa, Ferdinand. Toleranční evangeličtí kazatelé ze Slovenska na Moravě a v Čechách. In Lúčanský, Michal (ed.). Sborník venovaný Dr. D. Jánovi Kvačalovi... Bratislava: Tranoscius, 1933, s. 151-170. Rychetský, Čestmír. Kazatelé a sbory české národnosti církvi A.V. a H.V. v Čechách a na Moravě 1781-1918. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983. Tardy, Heřman z. O prvních kazatelích české evangelické reform. Církev, po udělení tolerančního patentu ze dne 13. října 1781 z Uher do Čech a do Moravy příšlých. Praha: Blahoslav, 1909.

⁴⁹⁶ Na Blažka si v dopise Samuelu Szalayovi a Istvánovi Szatmarovi, kdy jej obviňují, že se nedrží helvetské konfese a mj. horribile dictu příliš vychází v ústretu náboženským přáním moravských evangelíků. Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelici v rané toleranční době. 1-8. Praha: Oliva, 1995-1996, s. 101.

⁴⁹⁷ [Dobiáš, Josef]. O zatknutí pana superintendenta M. Blažka. Časopis historický se zvláštním zřetelem k duchovnímu vývoji našeho lidu. 1. (1881), s. 161-188.

Vyvrcholilo tu zklamání z tolerance a nové církve, které dosud mírnil Blažek svojí otevřenou osobností?

Ještě než však dáme zaznít pramenu k tomuto konfliktu, poznamenejme, že z Inczédiho pera je asi také první sborový soupis nosislavských evangelíků. V Nosislavi jich žilo 375, v Blučině 15, v Měnině 6, v Nikolčicích 186, v Křepicích 13, v Přibicích 36, v Pohořelicích 13, v Přisnoticích 13, a na dalších místech 100. Dohromady měl tedy kolem roku 1785 sbor asi 757 členů.⁴⁹⁸

Představitelé sboru včetně Andrese Slouky podali na Inczédiho dvě dochované stížnosti (které ovšem nelze bezpečně datovat, předpokládejme, že stručná je starší), kterými nakonec dosáhli jeho odvolání. První, krátkou, podepsal: Jan Barussek, Andres Slouk, Wencel Samson, Jakub Necas a Martin Skala. Druhá, rozsáhlá, je signována Janem Bartusskem, Andresem Sloukou, Matossem Solniczkou, Wentzlem Samsonem, Tomássem Hochmanem a Martinem Skalou. V prvním listu jsou Inczédiho „chyby“ pouze naznačeny. Pisatelé v něm poukazují pouze na to, že pastor káže čím dál tím kratší dobu, nesrozumitelně. „Několik osob odpadlo pro tu příčinu, že nehcel posledně nemocným posluhovat, a že ani jedno slovo z jeho kázání nerozuměle.“⁴⁹⁹ Nadto autoři poukazují na Blažkův slib, že se v případě Inczédiho mělo jednat pouze o roční provizorium.

V druhé žádosti jsou již Nosislavští konkrétnější.⁵⁰⁰ Alespoň její sumář zde podáváme, protože mj. ukazuje, jaká byla očekávání i znalosti nosislavských tolerovaných evangelíků.

Pastor káže nesrozumitelně takže to „malý užitek přináší“.

Nedrží se starocírkevních perikop („ačkoliv každému kazateli Slova Božího dovoleno jest, že ze svatého Písma z kteréhožkoliv místa neb textu kázati může, však přeci ale to takové kázání, kteréž jest podle S. Evangelium, to jest podle té částky, která na jednu každou neděli obzvlášť od starožitné církve české bratrské k užívání odložena jest“).

Je špatným kazatelem („jest smutnější, že se to Slovo Boží způsobem kazatelským nekáže, ale toliko jen z papíru přečte a vyřiká bez noty všelijaké kazatelské“), takže někteří členové si „raději papežského kazatele slyšeti žádají“.

Kázání čte, což si římsští katolíci vykládají, „že naši kazatelé nejsou tak učení jako jejich, protože prý z paměti slovo Boží kázat neumějí“. „My však ale i to uznáváme za pravdu, že takový kazatel, kterýž nikdy z paměti Slovo boží kázat nemíní, i sám proti sobě jest, neb jeden každý kazatel, vždycky Slovo Boží kázati uměti povinen jest a uměti musí, nejenom tenkrát, když v neděli na kazateldlnici jde, a něco napsaného buď

⁴⁹⁸ Ústřední církevní archiv Českobratrské církve evangelické v Praze. Archiv moravské reformované superintendence 39/XIII/7-14.

⁴⁹⁹ Ústřední církevní archiv Českobratrské církve evangelické v Praze. Archiv moravské reformované superintendence 39/XIII/21.

⁵⁰⁰ Ústřední církevní archiv Českobratrské církve evangelické v Praze. Archiv moravské reformované superintendence 39/XIII/17-18.

sám od sebe aneb od jiného drží, ale vždycky má on moudrý a k hlásání Slova Božího vycvičený býti, aby vždycky byl hotov k učení, k trestání, k napravování, k správě i k potěšování a ke všem na jeho stav a úřad patřícím věcem dokonalý, tak aby, když by se jemu nahodilo k nemocnému jíti, aby s ním hned mohl v jeho nemoci a kříži rozmlouvat, svět jemu oškliviti a slavou nebeskou skrze Krista Pána připravenou potěšiti.“

Dosud se nenaučil pořádně česky.

Zanedbává návštěvy nemocných se „sloužením Večeře Páně... a spasitedlným napomínáním“ (zde je unikátní odkaz na Helvetskou konfesi, na dvacátý pátý článek).

Dosud nezačal s katechezí dětí (ani podle Heidelberského ani podle Berlínského katechismus – zkrátka podle žádného) – „za ten celý čas žádného z dítek se pan učitel nezeptal ani čí jest, kdežto jeho největší péče má býti o mládež, aby ji hned od mladosti k pravé a dokonalé nábožnosti přivykatí donucoval, pravou Kristovu víru jim oznamoval, jak jest totiž o Bohu ve třech osobách jediném, o stvoření člověka, o vykoupení a posvěcení, a svátostech a jiných člancích křesťanské víry vyučoval, a je k modlitbám, k zpěvům, k tichému a pobožnému ctnostnému životu ponoukal, aby jim začasté, jak se chovati mají k rodičům svým, k starším, k přátelům i nepřátelům oznamoval“.

Ignoruje liturgické období („kdyby sami lidé od sebe takové písně nevyhledali a zpívali, z něho by žádný neporozuměl, jací jsou časové“).

K Večeři Páně že připouští bez předchozího cvičení.

Již jsme zmínili, že zatímco uherští pastoři a. v. a h. v. vycházeli plni nadšení na misií do země, o které toho zpravidla příliš netušili, čekaly je zde již vytvořené sbory, silné laické osobnosti, svébytné náboženské názory a myšlení a především leckde velmi konkrétní představy o výkonu pastýřsko-učitelského úřadu.⁵⁰¹ Veškerá aktivita v zakládání tolerančních sborů totiž ještě ležela na předtolerančních představitelích tajného protestantismu. Lze předpokládat, že tito lidé jednali zhruba až do roku 1784. S konsolidací staršovstev pak přišla jejich poměrně rychlá výměna a generace posledních představitelů tajných protestantů namnoze mizí či ustupuje do pozadí. Což je rovněž jeden z charakteristických rysů prvních let tolerance. Staršovstva jako taková byla zavedena až roku 1802, konzistorní nařízení však v tomto bodě jen verifikovalo už stávající stav. Členové staršovstva nebyli voleni, ale nominováni. Právě k nelibosti starší generace se úkolem staršovstev stala především správa finančních prostředků sboru (sbírky, štóla, dary za služebnosti, poplatky, naturálie) a zajištění jeho provozu (prostory, plat pastora a odvody státu), nikoli duchovní správa.

Setkala se tu (a střetla) tedy dvě povětšinou naprosto odlišná chápání církve a její správy. (I když jistou roli tu hrála i poloha vzniklého sboru, resp. vázanost místních

⁵⁰¹ Pražák, Richard. Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha: SPN, 1962.

evangelíků na zahraniční protestantismus, totiž četnost případných návštěv zahraničních evangelických bohoslužeb, potažmo vliv emigrantů.) Přičemž celý „konflikt“ byl pak ještě umocněn konfesijním rozdělením, které s sebou přineslo proselytismus, i silným negativním (antikatolickým) vymezením této nové fáze v českém protestantismu, o kterém ještě níže bude řeč.⁵⁰²

Právě však první rozpory s pastory odrážejí alespoň částečně profil dosud tajného protestantismus.

Evangelíci si žádali především pastýřsko-katechetickou péči: Vzdělávání životem a učením se silným důrazem na naučení ukazující ke spáse. Nouze o spasení byla jedním z hybatelů tajného protestantismu. Strach o spásu svou i svých blízkých vedl k exilu i k riskování života doma. Od pastorů byla očekávána píle, se kterou právě povedou členy svých sborů ku spáse. Po předchozí léta určovala profil českého tajného protestantismu četba – specifický druh studia cest ke spáse. (Oproti Nosislavi žádali jinde členové jiných sborů po pastorovi, aby kázání naopak četl. Kdo mluvil z paměti byl považován za papežence.) A proto byl vážný spor veden také právě o dosavadní četbu. Namísto římskokatolických duchovních se teď o pravověrnou četbu protestantů však měli starat jejich vlastní duchovní, kteří za to byli také voláni k odpovědnosti před příslušnou místní vrchností.

Po necelém roce musel pastor tedy odejít. Vystřídal jej Alexandr (Sándor) Kún (1762-1837), do té doby Blažkův pomocník v Jimramově. Sloukův podpis na Kúnově povolací listině (vedle 150 zlatých dostával dřevo, dvacet mír žita a deset pšenice) je asi poslední dochovaný na aktech reformovaného sboru v Nosislavi.⁵⁰³

Zprávou o začátku působení třetího tolerančního pastora v Nosislavi končí také první zápisník Adrese Slouka. (Druhý nám známý zápisník si Andres začal vést až v roce 1804.)⁵⁰⁴

⁵⁰² Srov. např. Leška, Štěpán. Rozmlauwánj gednoho Helwetského Wyslance, s Ewangelickým Augsspurského Wyznánj Czechem. S Powolenjm Cýsařsko-kráľowské Censury. Wytisštěno w Gindřicho-Hradcy, v Jgnácya Wogtěcha Hilgartnera, Roku 1784. Dále vliv např.: Elsner, Jan Theofil. Otázky Katechysmusowe (!) w njchžto Gruntownj Prawdy Křesťanského Naboženstwj, Propowjdmami Pjsma swatého potwrzene (!), se nalezagj. Ke Cti a Slawě (!) BOžj, a k Wzděľánj Známosti Prawdy Ewangelicke (!) Česky y Německy wytľačene.(!) Nakľadem Samuele Trautmana, Prodawače Kněh w Břehu. Léta Páně 1745. Nebo viz Kowalská, Eva. Heretici, bludári a prozelyti. Formovanie a vnímanie konfesijnej identity českých protestantov po roku 1781. In *Obraz druhého v historické perspektivě. 2. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*. Praha: Karolinum, 2003, s. 135-146. Burian, Bohuslav. Toleranční kazatelé na Valašsku (1781-1861). Příspěvek k dějinám valašského evangelictví. Valašské Meziříčí 1938.

⁵⁰³ Ústřední církevní archiv Českobratrské církve evangelické v Praze. Archiv moravské reformované superintendence 39/XIII/3.

⁵⁰⁴ Druhý Sloukův zápisník byl objeven v roce 1945 (SOkA Brno – venkov se sídlem v Rajhradě F 34; inventář zpracoval Ivo Durec) v brněnském městském archivu, v roce 1977 předán do SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově a odtud se v roce 1995 do Rajhradu. Zápisník vznikl v letech 1804 až 1814. Má rozměry 11,5x17 a 552 stran. Nadepsán je: „Poznamenání všelijakých a rozličných památek, kterýž jsem buď ze zkušení a nebo z rozličných istorií v povědomost dostal a vypsál, jakož o knížatech a králích

Mezitím se ovšem stala událost, kterou pro změnu do křestní matriky nosislavské římskokatolické farnosti zanesl páter Isidor Kralochvíl: „Téhož léta obnovené spásy 1787 dne 25.XII., tj. na Narození Pána našeho Ježíše Krista, zrodil se nám jako katolík, někdejší senior helvétů a rádce kazatelů, muž neobyčejně zběhlý v Písmě svatém, slovem opora helvetské sekty, Ondřej Slouk ve věku 49 let, obyvatel tohoto městečka a místokonšel z čísla 73, jeho manželka Terezie ve věku 34 let a zároveň jejich synové Josef starý 12 let, Jakub 11 let, Pavel 2 léta a dcera Eleonora 5 let. Osob 6.“⁵⁰⁵ (Patriarchu rodu opět následovala celá rodina včetně dospělého bratra.)

6.6 Život, smrt, víra a vnitřní poměr k římskému katolictví

„O Pavlu narození, 8. dítě. Léta Páně 1785 narodil se mně syn, jeho jméno jest Pavel, na podzim dne 2. října na den sv. Leodegaria o 6 hodinách ráno v neděli, třetí den před sv. Františkem Serafinským. Křtěný byl od pana učitele reformirského Jana Inzedy, ten čas v Nosislavi zůstávajícího; pan kmotr Vencel Měřínský a paní kmotra Johana Kleinova. Věku mého bylo 47 let bez 48 dní. A živ byl ten můj přemilý syn upřímný 4 léta, 3 měsíce a 9 dní, nebo umřel 1790 dne 11. ledna o 2 hodinách po poledni; před 5 dny neco to dobrý dítě volalo „Pavla“.

V letech 1788, item 1789 měli sme každý rok děvčátko, kterýž každý při narození hned umřelo a jenom od baby pokřtěno bylo. To byly děti z této manželky Terezie 9. a 10. dítě.“

Jako poslední pramen citujeme ještě alespoň malou část Sloukovy závěti:⁵⁰⁶ „Ve jméno Boha Otce i Syna i Duchu Svatého. Amen. Já Andres Slouk, obyvatel nosislavský, poznávající z viditelného zkušení, kterak na tomto světě nic stálého nejní, a jakož

českých, též o vladykách moravských i císařech římských, též o sněmách církevních, též taky i jiné mnohé věci.“

Tento podstatně rozsáhlejší zápisník obsahuje opět vzorové svatební proslovy, rodinné poznámky, záznamy o různých událostech (např. kometa), popis rodiny a dětí, život obce (včetně kresby věže římskokatolického kostela), přepisy a výpisky z nosislavských privilegií, sto padesát stran českých a moravských dějin, dvě stě stran církevních dějin, krátký popis napoleonských válek, zvláště toho, co se odehrálo ve Sloukově bezprostředním okolí a padesát stran poznámek k několika biblickým knihám.

Zde se jím nemůžeme podrobněji zabývat, pro námi sledovanou tematiku již až na citovanou obsáhlejší výjimku nepřináší podstatnějších zpráv. A ani v tomto textu není Slouk nijak osobní. Pozoruhodná bude jistě analýza zdrojů, ze kterých tento písmák čerpal. Že tu badatelé mají k dispozici nevšední svědectví o rozhledu jednoho jihomoravského purkmistra 18. století je nabitelní, přičemž jim poskytují i dosti podrobný záznam operací vojsk třech císařů roku 1805.

V této souvislosti by asi nebyla také bez zajímavosti zpráva, které reprodukuje Vaňáček, Michael. Francouzové a Morava v době Velké francouzské revoluce a koaličních válek. Brno: Musejní spolek, 1965, s 28-29: Nosislavský obchodník Matěj Schneller poslal guberniu v dubnu 1794 hlášení o nebezpečném jitření nekatolíků v obci, kteří by neváhali, kdyby k něčemu došlo, se připojit k jiné monarchii (myslel ovšem nejspíš pruskou, nikoli francouzskou).

⁵⁰⁵ Španiel, Blahoslav. Literární pozůstalost Ondřeje Slouka. Neznámý rukopis nosislavského písmáka. Jižní Morava 37/40 (2001), s. 295-300.

⁵⁰⁶ Klein, František. Čtení o minulosti nosislavské. Prameny a příspěvky k dějinám a rodopisu jihomoravského městečka Nosislavě se zřetelem k poměrům na celém bývalém panství židlochovickém. I. Židlochovice: nákladem vlastním, 1940, s. 46-48.

všecko stvoření k svému cíli a konci přijítí musí, tak podobně i člověk na rozkaz Boží jistým časem z tohoto světa povolán bude: protož já, poněvadž tomu věřím, že i já podli Boží vůle též podobně vedle způsobu všeho pokolení lidského z tohoto světa povolán budu, a něvědouce dne ani hodiny a ani nevím, jestliže mně můj milý Pán Bůh tou milost dá, že bych při dobrém rozumu až do mé smrti zůstával, pročež jsem sobě umínil za zdravého rozumu s mou maličkou mohovitostí něco napsati....

1. Předně poroučím mou milou duši Pánu Bohu všemohoucímu, od kteréhož jsem ji i přijal, aby ona v tych svatých a drahých ranách Pána a Spasitele našeho Ježíše Krista odpočívala a tělo mé aby podle řádu křesťanského do země pochováno bylo...“

Tři roky po jejím sepsání, 8. března 1818, v čísle 73 Andres Slouk zemřel. Jeden z jeho synů (Jakub Slouk, 1790-1860) převzal otcův úřad, vnuk, rajhradský benediktin, Vojtěch Jakub Slouk (1825-1898) proslul jako autor velkého otáčivého globu.

Kdo to tedy byl Andres Slouk, o čem svědčí jeho citované zápisky, proč dvakrát změnil svou konfesi? Pokusme se alespoň o několik poznámek.

Andres Slouk byl zřejmě člověk obdařený řadou talentů a osobností jistě výraznou. Byl seznámen nejen s řadou knih (historických i bohosloveckých), ale zvládl z nich samostatně a do určité míry kreativně kompilovat. Svě jisté výjimečnosti si byl určitě vědom a nějakým způsobem pracoval s myšlenkou, že jakýsi svůj odkaz, svou znalost o světě, musí, má, zanechat. Zřejmě jeho oba zápisníky byly nějak určeny širší čtenářské obci. V případě některých událostí jako byl vznik reformovaného sboru, oprava římskokatolického kostela, hospodářské aj. události, napoleonské války, astronomické úkazy, si byl vědom své historické či historiografické povinnosti děje zaznamenat. Svými theologickými či dějepisnými výtahy jistě nechtěl poskytnout orientaci jen sobě. O jeho schopnostech svědčí úřady v samosprávě i členství v prvním (nominovaném) „staršovstvu“, výrazné zvětšení rodového majetku a také určitě jistá popularita, která jej vynesla nejen do funkcí, ale pro kterou mu byla svěťována role svatební řečníka, svědka a kmotra. Ilja Burian,⁵⁰⁷ který se Sloukovou postavou ve svých dějinách evangelického Nosislavska okrajově zabýval, naznačil možnost, že se jej reformovaná církev pokusila ze své paměti vymazat. O tom jistě svědčí různé zápisy ústní tradice, které byly pořizeny zhruba sto let po vydání tolerančních patentů. Z nám dostupných pramenů se však nezdá, že by jej po jeho první konverzi a následné rekonverzi nejprve římsští katolíci, a pak reformovaní ostrakizovali. (Při křtu jeho syna Pavla v reformované modlitebně byli v roli svědků římsští katolíci, on sám pak v podobných úřadech sloužil reformovaným i jako už opět římský katolík.)

Dochované zápisky ukazují, alespoň se domníváme, že se aktivně podílel v prvních šesti letech na životě reformovaného sboru v Nosislavi. Znalost situace

⁵⁰⁷ Burian, Ilja. Reformace a protireformace na Kloboucku a Nosislavsku. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1987.

v evangelických sborech širšího okolí svědčí buď o vzájemných kontaktech a propojenosti evangelíků jistou informační sítí, jak ji máme v obrysech doloženou pro předtoleranční dobu,⁵⁰⁸ nebo o tom, že dění Slouk podrobně sledoval díky svému pastorovi. Záznamy také dokládají slušnou znalost církevních dějin, věrouky a bible, a také to, že jej náboženská témata nad jiné zajímala. (V nějaké míře by se asi rád viděl v roli nestranného osvíceného pozorovatele, k čemuž se ještě dostaneme.) Na jednu stranu byl jistě nakloněn přijímat určité ideologické názory, které mu prostředkovalo jeho okolí případně dobová propaganda, ale své názory revidoval a nejspíš i v nějaké kontinuitě měnil. Jen na okraji poznamenejme, že v toleranční Nosislavi se asi záhy potkalo několik proudů zbožnosti: ta předtoleranční, stojící v nějakém kontaktu s jinými komunitami kacířů i s exulantskými komunitami v Uhrách, Blažkovo osvícenství, ve kterém byl ochoten v určité míře vyjít vstříc náboženským potřebám a představám evangelických Moravanů, reformovaná theologie dolnauherských učelišť balancující mezi ortodoxií a uherskou formou pietismu a reformovaná theologie berlínského J. T. Elsnera, ze které přejímali Nosislavané mj. odkazy na bratrskou minulost Čech a Moravy (ovšem česko-bratrskou právě v Elsnerově podání).

Krucíální otázkou je, zda Andres Slouk byl či nebyl členem předtoleranční komunity tajných protestantských kacířů. Podle dostupných pramenů nebyl nikdy vyšetřován v souvislosti s podezřením z hereze, neúčastnil se podávání žádné žádosti o náboženskou toleranci a ani v jeho rodině kryptoprotestanty nenacházíme, záhy se ovšem objevil mezi organizátory sboru. Máme-li vyslovit vlastní domněnku, pak soudíme, že Slouk pochopitelně věděl o náboženské jinakosti svých spoluobčanů a jejich snahách o nějakou formu náboženské svobody a snad se již před tolerancí nějak zúčastnil některých jejich setkání, nikoli však jako organizátor. Po toleranci byl jako oblíbený a respektovaný člen komunity městyse osloven a v rámci určitého, možná i politického, rebelství, náboženského hledačství (s leccíms v římskokatolické církvi zřejmě nesouhlasil, nebo rozhodně nebyl typickým rigidním katolíkem pozdního baroku) a snad také osvícenství, včetně ohledu na reformační česko-moravskou minulost, se k přestupu rozhodl.

S odpovědí na tuto otázku, pak souvisí i odpověď na to, proč se později do lůna římskokatolické církve opět vrátil. Lidová protestantská tradice jej obvinila z touhy po purkmistrovském úřadě,⁵⁰⁹ na který by jako evangelík pochopitelně dosáhnout nemohl.

⁵⁰⁸ K tomu v případě Nosislavi viz např. Šimsová, Milena. Prosetínské události – jeden z podnětů k vydání tolerančního patentu. In Machovec, Milan (ed.). Problém tolerance v dějinách a perspektivě. Praha: Academia, 1995, s. 114-126.

⁵⁰⁹ Záznam připojený k Zápisníku I. (Archiv FS ČCE v Nosislavi R-III-D-18.) „Zemřel rychtář, měl být jmenován nový rychtář. Vybrali si Lorence Nečase z čí. 100. předvolali jej. Podmínkou bylo: Vystoupit z evangelické církve. On odmítl. Byl to vzdělaný muž, studoval v Prešpurku. Pro vypuklý hlad v Uhrách se vrátil s jinými studenty. Tak tu hodnost rychtářskou nabídl Sloukovi a ten přijal. Z církve odešel k Římu. Mně to vypravovala moje babička, která byla dcerou Lorence Nečasa. Záznam Františka Lukla.“ K tomu poznamenejme, že v č. 100 v inkriminovaných letech Nečasovi nebydleli a v seznamu nosislavských evangelíků bychom Nečase s křestním jménem Lorenc nenašli. Další výzkum může však

Purkmistrem se ovšem stal až dva roky po přestupu, což toto obvinění alespoň částečně relativizuje. Druhou možností je nesouhlas s poměry v reformovaném sboru, zvláště ve vztahu k přichoším pastorům, který by se projevil tak radikálně, že by vedl až k nové konverzi. V tom by nebyl výjimkou. Takové případy z toleranční doby známe. Písmáci, resp. předtoleranční představitelé protestantismu, měli své představy o budoucím uspořádání církve, které bylo v radikálním rozporu s představiteli státu i uherskými pastory. Svědectví o konfliktech ve sboru po Blažkově odchodu k tomu ukazují. V Nosislavi navíc zřetelněji než jinde vysvítá, že noví evangelíci měli v něčem blíž k římskému katolictví, jak jej znali, než k podobě reformované theologie a zbožnosti, jak ji reprezentoval např. pastor Inczédy. Zároveň bychom se klonili k tomu nepřeceňovat zprávu kaplana Isidora Kralochvíla. Titulování Slouky jako seniora helvétů, buď mohlo sloužit k většímu vyzdvihnutí konverzního úspěchu, nebo odkazovat např. na Sloukovu roli v ustavování reformovaného sboru.

V této souvislosti se vraťme ještě jednou k tezi, která zazněla v této práci již vícekrát, totiž že rekatolizace ovlivnila tajné i tolerované evangelíky stejně jako reformace, ne-li více.⁵¹⁰ Na svých bohoslužbách (tajných i tolerovaných) se nechtěli setkávat s tím, co jim připomínalo bohoslužby, které pro ně byly jako celek či částečně spojeny s přetvářkou. (V Brně si dokonce po nějaký čas nechávali muži při bohoslužbách na hlavě klobouk, aby vyjádřili, že v místnosti není žádná posvěcená hostie.) Tak se na úkor i navzdory setkáním s konfesionálními luterskými kazateli postupně zvyšoval odpor vůči všemu, co se jim zdálo „římskokatolické“, byť by to bylo v předbělohorské době dobře bratrské, utrakvistické či luterské. Tato animosita, často živěná po desetiletí, vůči některým prvkům římskokatolické osobně-spirituální a liturgické praxe, vedla v kombinaci s okleštěnou liturgickou praxí ilegality hned na počátku toleranční doby k afinitě s reformovanými bohoslužbami.

Podobně tomu zřejmě bylo i s touhou po vysluhování kvašeným chlebem, „chlebem jaký má sedlák na stole“. Lámání kvašeného chleba se do Čech dostalo až s Bedřichem Falckým. I Jednota bratrská používala oplatku a vzpírala se změně. Při čtení ustanovení oplatku duchovní nelámali, teprve klečící lid dostával oplatky lámané. Byť se některé bratrské sbory v době těsně předbělohorské k užívání kvašeného chleba nakonec přiklonily, nezdá se příliš pravděpodobné, že by se tato jen velice krátká tradice ujala a udržela následujících sto padesát let. Žádosti tolerančních evangelíků o lámání kvašeného chleba je tedy možné připsat buď vlivu reformovaných predikantů

naše tvrzení vyvrátit. Zpráva také zaměňuje purkmistrovský a rychtářský úřad.

⁵¹⁰ Srov. Wernisch, Martin. Proměna českého evangelictví v pobělohorském období. In Barokní Praha – barokní Čechie 1620-1740. Sborník příspěvků z vědecké konference o fenoménu baroka v Čechách. Praha, Anežský klášter a Clam-Gallasův palác, 24.-27. září 2001. Praha: Scriptorium, 2004, s. 435-456.

z Horních Uher, nebo je (pravděpodobněji) chápat jako důsledek dlouhotrvajícího doslovného čtení biblického textu, ve kterém se o oplatce nepíše.⁵¹¹

Naopak ovšem na řadě míst evangelíci při modlitbách k nelibosti pastorů klečeli. Jindy se vehementně dovolávali požehnání šestinedělky. (Ve snaze vyhovět těmto přáním, se někteří pastoři skutečně nad šestinedělkou modlili.) Římskokatolickou zvyklostí bylo také zastavení pohřebního průvodu (nebo jeho zahájení) před domem zesnulého.

Patent přinesl uvolnění tlaku, které se leckde projevilo chováním hraničícím s vandalismem. Ve Sloupnici konali evangelíci nejen noční schůze, ale rovněž soše Jana Nepomuckého urazili ruce a rozbili krucifix. V okolí pak padla jejich spontánní konfesi za obět' řada božích muk. Někteří organizátoři přihlašovacích akcí neváhali sáhnout k zastrašování, případně si skutečně představovali, že záhy přijde vojsko (těžko říci jaké, zda pruské či císařské) a ten, na jehož vratech zůstane písmeno K (jako katolík), bude popraven. Novověrci v prvních okamžicích po vyhlášení patentu neváhali opakovaně přerušovat mši a vystupovat proti římskokatolické církvi, jejím duchovním, ostatním návštěvníkům či pálit římskokatolické katechismy a likvidovat obrazy a sochy světců, kterými byly doposud vybaveny jejich domácnosti.⁵¹²

Poměr „nových“ evangelíků k římskokatolické většině, a naopak římskokatolické většiny k evangelické minoritě, by si zasloužil samostatnou studii, ke které zde však již prostor není. (Zatímco oficiální státní doktrína se do června 1782 nesla v duchu osvícené „dobromyslnosti a lásky“, mluví dvorský dekret z 11. června 1782 již *expressis verbis* o „bloudících /pomýlených, zmatených/ bratřích“.)⁵¹³ Leccos již bylo naznačeno při popisu postupu úřadů i římskokatolických duchovních, leccos vyplývá i z výpovědí při tolerančních přihláškách. Vedle rekonstrukce sousedských a tedy i obchodně-právních vztahů by se taková práce mohla zaměřit na propojování událostí církevně-spirituálních s biografickými, tedy na jednotlivé kasuálie. Ukázalo by se pak např. v jaké míře si členové komunit sloužili v roli kmotrů, jakou roli hrálo vyznání na přelomu dětství a dospělosti, jaký byl průběh smíšených manželství a nakonec také, jak dramatické okamžiky provázely přípravu na smrt (poslední možnost ke změně vyznání), resp. samotné pohřby (při kterých měl pastor jedinečnou možnost oslovit římské katolíky loučící se se sousedem a římsští katolíci zas příležitost veřejně zhanobit průběh jinověrcovy poslední cesty).

⁵¹¹ Srov. Hrejsa, Ferdinand. Česká konfesse, její vznik, podstata a dějiny. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1912, s. 638.

⁵¹² Tomíček, Antonín. Následky tolerančního patentu na městském panství litomyšlském. Časopis musea království českého 73 (1899), s. 445–456.

⁵¹³ Kühnert, (Friedrich) Wilhelm. Vom Leben der evangelischen Toleranzkirche Österreichs. Juristische und psychologische Probleme staatlicher Reglementierung. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 28 (1977), s. 315-331.

Aniž bychom tedy chtěli přímo přitakat k Hromádkově výroku o blouznivých náboženských představách,⁵¹⁴ který je uveden svrchu této práce, nelze než potvrdit, že římské katolictví, aniž by si to ovšem přiznali, formovalo v prvních letech tolerance evangelíky možná stejně silně, jako jejich uchovaná reformační vyznání i jako jejich noví pastoři.

„Hlavním nástrojem rekatolizace bylo i v jižních Čechách -pohanské křesťanství-, spočívající v podřízení nejrůznějších lokálních kultů, pověr i magických praktik potřebám vítězného katolicismu. Odtud vyrostla i tradice poutí, tohoto charakteristického projevu pobělohorské zbožnosti. Poutě chápe Zdeněk Kalista jako ztělesnění barokního archetypu labyrintu, s nímž se tak často setkáváme v dobové literatuře... Výsledkem je sugestivní obraz diktátorského baroka, uchvacujícího a zmocňujícího se člověka s neuniknutelnou prudkostí.“⁵¹⁵ „...jeden z příznaků nadcházejícího konce české barokní poutě je její estetizace, přesun jejího vnitřního zaměření z oblasti po výtce náboženské do oblasti zájmů smyslových, hodnot barevných a tvarových, lichotících zraku a vůbec senzuálnímu vnímání... estetické hodnoty provázely, jak jsme viděli, českou barokní pout' silnými akcenty od samého počátku a říci, kdy nabyly převahy nad hodnotami ve vlastním smyslu náboženskými, je příliš závislé na našem subjektivním stanovisku a na speciálních dispozicích, se kterými se v tom či onom případě setkáváme...“⁵¹⁶ „Tomuto formalistickému zplanění duchovému mohlo jistě býti jen na prospěch, jestliže josefínské iluminátství otevřelo tzv. tolerančním patentem z r. 1781 do našich zemí opět dveře konfesím nekatolickým, protože pod nárazem těchto nových proudů musila katolická religiozita opět výrazněji oživnout a opustit půdu prázdných slov, aby mohla vyvážit soutěž, do níž se chtě nechtě v nové situaci dostávala... Na českém jihu bohužel v tomto smyslu josefínské iluminátství nezasáhlo příliš hluboko, protože jeho rekatolizace v předchozí době byla velmi intenzivní a ponechala tu poměrně málo míst pro regeneraci protestantských zbytků“⁵¹⁷

Ani ony dvě konfese, které na konci 18. století vstoupily na český „náboženský trh“, aby se zde „utkaly“ o přízeň (nebo život) jak s doznívající panovnickou ideologií „pietas austriaca“ a s výsostnou římskokatolickou theologií i s jejími lidovými, pololidovými a osvícenskými výběžky, tak s českou reformační tradicí krystalizující v ilegality, nepředstavovaly zdaleka dva jednotné směry. Na jedné evangelické faře stavěné někdejšími tajnými nyní konfesně rozdělenými evangelíky spolu byli leckde nuceni žít nejen luterán s kalvinistou, ale třeba také odchovanec uherských

⁵¹⁴ Hromádka, Josef L. Cesty českých evangelíků. Praha: Kalich, 1934, s. 22–23.

⁵¹⁵ Vlnas, Vít. Čas andělů a ďáblů v díle Zdeňka Kalisty. In Kalista, Zdeněk. Století andělů a ďáblů. Jihočeský barok. Jinočany: H & H, 1994, s. 301.

⁵¹⁶ Kalista, Zdeněk. Česká barokní pout'. K religiozitě českého lidu v době barokní. Žďár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis, 2001, s. 243.

⁵¹⁷ Kalista, Zdeněk. Století andělů a ďáblů. Jihočeský barok. Jinočany: H & H, 1994, s. 280.

bohosloveckých učelišť, na kterých dozníval puritanismus, a luterán, který poslouchal v Halle Augusta Hermanna Niemeyera. Jeden z nich pak měl za přímého nadřízeného racionalistického zednáře a druhý konfesi věrného bojovníka. A aby toho neměli málo, museli oba, kromě jiného, svádět boj nejen s ideologickými nálepkami, ale také s nedisciplinovanými členy sboru, kteří se chtěli „spravovat vlastním rozumem“.

Zdeněk Kalista charakterizuje barokní pouť takto: „...je to radostná cesta za jistotami, jichž reálný, všední život nedává a jichž člověk – jeden víc, druhý méně a třetí opět silně – potřebuje...“⁵¹⁸ Bylo by příliš smělé říci, že tajní evangelíci zvolili pro tuto pouť jen poněkud jinou cestu a částečně odlišné prostředky? (Byť se mnozí z nich odřekli na této cestě průvodců, prostředníků i organizátorů.)

⁵¹⁸ Kalista, Zdeněk. Česká barokní pouť. K religiozitě českého lidu v době barokní. Žďár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis, 2001, s. 257.

D. ZÁVĚR

1.

Ve třech sondách jsme se pokoušeli o rekonstrukci víry, myšlení, žitého náboženství a zbožnosti pomocí pramenů doložených skupin českých a moravských tajných evangelíků 18. století. Popsali jsme kontury fungování jejich společenství včetně rodové i lokální kontinuity „kacířství“. Snažili jsme se rekonstruovat způsoby předávání svědectví o „jiném“ rozměru (způsobu) křesťanské víry, než byl ten, jenž monopolně předkládala římskokatolická církev, jejíž byli tajní evangelíci členové. Potvrdili jsme vedle osobního svědectví velkou roli knih v procesu katecheze a udržení „kacířské“ víry. Všimli jsme si stop diakonické realizace kryptoprotestantského společenství. Charakterizovali jsme několik typů shromáždění, které sloužily k posílení (víry i života) jednotlivých tajných evangelíků. A nakonec jsme zkusili systematizovat jejich věroučné výpovědi.

Domníváme se, že jsme se v našem výzkumu v daných lokalitách (zas) částečně přiblížili k hranicím uskutečnitelného poznání, resp. doplnili dosavadní výzkum. Níže se ještě vyjádříme k dalším možnostem bádání. Do jisté míry lze pak tyto naše výsledky zobecnit.

Tajní evangelíci byli namnoze ochotni riskovat vězení, potažmo život, společenskou dehonestaci i hospodářské ztráty, byť signifikantní pro jejich život byla i disimulace. Jejich postoje nebyly (alespoň ne primárně) motivovány politicky, ekonomicky ani osvícenským myšlením, přestože jakási neochota k tomu být objektem manipulace u nich byla zřetelná. Pravděpodobně ani výchova by nemohla způsobit tak silnou resistenci a odvalu vystavit riziku základní pilíře osobní stability. Zdá se nám proto, že se v jejich případě jednalo o svébytnou touhu po poznávání boží vůle (prostřednictvím modlitby, společenství a četby Písma i náboženské literatury). Zřetelné je bytostné vědomí odpovědnosti za osobní spásu, resp. za způsob života v následování příkladu Ježíše Krista, s čímž souvisí odmítnutí římskokatolické církve jako výhradní prostřednice na této cestě. (Římské katolictví je ovšem ovlivnilo pro další léta měrou, kterou dosavadní bádání nedoceňovalo.) Výše jsme již zmínili charakteristiku písmáků pocházející od kněze Ondřeje Františka Jakuba de Waldta, který jim především vytýkal to, že si vykládají nejhlubší tajemství víry bez zvláštní milosti boží, která je přítomna v magisteriu římskokatolické církve. Jejich spiritualita se nám jeví jako neoddělitelná od jejich způsobu života.

2.

Gustav A. Skalský, František Hrejsa, František Bednář, Rudolf Říčan, Ilja Burian, Zdeněk Medek, Eva Melmuková a další badatelé, namnoze z českého protestantského prostředí (ovšem podobně jako jejich kolegové z rakouských zemí, Uher či Slezska),

rozdílnými slovy ve svých dílech počítali s existencí jakési ilegální protestantské církve v Čechách a na Moravě v 17. i 18. století, se skrytou církví tzv. české (termín není užit pouze jako označení lokální, ale také jako označení reformačního typu) reformace. Je možné na základě našich lokálních sond jejich tezi přitakat?

Na konkrétních místech a ve vymezeném čase jsme byli svědky náboženské praxe, která byla mimo hranice zákona i státního náboženství. (Jaký je však rozdíl mezi církví a kacířstvím?)

Tvořili ti, jejichž výsledků jsme byli svědky, spolu s těmi, kteří se v prvních měsících roku 1782 dostavovali na své vrchnostenské kanceláře ke slavnostním přihláškám, reformační církev? (Při odpovědi na otázku po existenci „skryté církve“ velmi záleží na definici církve.)

Klasickým protestantským problémem⁵¹⁹ je rozlišování mezi dogmatickými a empirickými výpověďmi, mezi historickými a sociologickými aspekty na jedné straně a aspekty theologickými na straně druhé, mezi empirickou církví a církví víry,⁵²⁰ mezi církví viditelnou a skrytou (M. Luther), mezi církví, která je *creatura verbi* a *creatura evangelii* a církví, která je registrována státem a ukotvena v jeho zákonech. Mezi tělem Kristovým a konkrétní institucí.⁵²¹

Ve smyslu novozákonních modelů církve jako prostoru vzájemnosti pokřtěných, jako společenství, které se schází k vyučování, napomínání, k bohoslužbě s večeří Páně, jako místu svědectví o Kristu, jistě ano, v duchu Lukášova vyznavačského líčení prvního jeruzalémského sboru (Sk 2,46) snad také... Ve smyslu reformační konfese? Byli shromážděním „svatých, v němž se evangeliu čistě učí a svátosti se náležitě vysluhují“?⁵²² Tvořili *communio sanctorum*? Byli společenstvím těch, kdož se před svatostí boží zachvěli, svou nepravost uznali, Bohu uvěřili, přes propast skočili a nyní k ní vodí nové...?⁵²³ Byli společenstvím těch, kdo svoji naději spojili s dílem a osobou Ježíše Krista? Sešli se k tomu nejdůležitějšímu, nejnaléhavějšímu, co se na zemi vůbec může díť, totiž k bohoslužbě, jejímž obsahem není lidské dílo, ale dílo Ducha svatého?⁵²⁴ Resp. byl jejich život bohoslužbou? Vyznačovalo se toto společenství poslušností zákona Kristova, křížem protivenství pro pravdu a království boží a církevní kázní?⁵²⁵ (A kdo to posoudí?)

⁵¹⁹ Trillhaas, Wolfgang. Dogmatik. 2. rozšířené vyd. Berlin: Töpelmann, 1967, s. 511nn.

⁵²⁰ Rössler, Dietrich. Grundriss der Praktischen Theologie, 2. rozšířené vyd. Berlin – New York: de Gruyter, 1994, s. 286.

⁵²¹ Filipi, Pavel. Církev a církve. Kapitoly z ekumenické eklesiologie. Brno: CDK, 2000, s. 11.

⁵²² Čtyři vyznání. Augsburské, Bratrské, Helvetské a České. Se čtyřmi vyznáními starocírkevními a se čtyřmi články pražskými. Praha: Komenského (prve Husova) evangelická bohoslovecká fakulta v Praze, 1951, s. 69. (CA VII,1)

⁵²³ Hromádka, Josef Lukl. Ústřední principy protestantské. Praha: Spolek evangelických akademiků Jeronym, 1925. (III. Princip víry, spasení, církve)

⁵²⁴ Barth, Karl. Gotteserkenntnis und Gottesdienst nach reformatorischer Lehre. 20 Vorlesungen über das Schottische Bekenntnis von 1560, gehalten an der Universität Aberdeen im Frühjahr 1937 und 1938. Zollikon: Verl. d. Evang. Buchhandlung, 1938, s. 190.

⁵²⁵ Čtyři vyznání, s. 291. (ČV XI,6)

Byli novověkou reformační církví? Starověk a středověk alespoň z části vedl dělítko mezi pravověřím a kacířstvím podle míry souhlasu se základními dogmaty. Novověk 18. století na Hornovílemovicku, Velkolhotecku, Soběhrdsku, alespoň se to zdá, dělil do značné míry na základě otázek spíše sekundárních. V zachycených výpovědích se jasné formulace některého z reformačních článků nedobereme. Vedle opakovaného a hlasitého zdůrazňování dvou svátostí a nutnosti vysluhování a přijímání Večeře Páně pod obojí způsobou a touhy po biblické argumentaci se však zároveň setkáváme s odkazy na postavy, názvosloví a důrazy české reformace (ale také římskokatolické tradice).

Tajní evangelíci rozhodně nebyli institucí a na několika místech se zdá, že ani od josefínského tolerance nechtěli vytvoření instituce, pouze legální přenesení toho, co doposud bylo v skrytu, navenek.

V našem výzkumu jsme se však snažili potvrdit existenci prvků nezbytných pro církevní společenství alespoň v jejich rudimentární podobě, což se nám, domníváme se, právě v elementárních formách podařilo.

3.

Enklávy tajných evangelíků byly nezdědkou předmětem péče exilových sborů, hallských misionářů a mj. zčásti i pruského panovnického domu. Svědectví o jejich víře se vedle osudů salcburských exulantů a protestantů ze Slezska a Uher stala součástí protestantských martyrologií. Pozorovatelné jsou misijní snahy tajných evangelíků i otevřený (a přijímající) respekt k většinovému prostředí. Tajní evangelíci byli opakovaně (byť zřejmě nikoli neustále) vystavováni různým formám ohrožení a nepřátelství i otázkám po smyslu své existence a legalitě svého zvěstování. Tajní evangelíci žili v procesu střídání shromáždění a rozptýlení. Jednalo se o societu zcela laickou a odkázanou na osobní svědectví jednotlivců.

Přijmeme-li pro společenství tajných evangelíků theologické označení církev, je zcela oprávněné k němu připojit adjektivum „diasporní“. (Zrak víry v něm pak může spatřit sůl země, světlo světa, město na hoře či kvas v těstě.) Tajní evangelíci byli diasporou svému římskokatolickému okolí, zahraničnímu protestantismu a v jistém smyslu i tolerančním církvím.

4.

Naší studií jsme chtěli posloužit integrační práci, jež je součástí utváření identity; přispět k rozpoznávání vztahů, které utvářejí (utvářely) českou protestantskou identitu; zkusit popsat jeden z kořenů diferencí, kterými je (byla) tato budována. Od počátku jsme se netajili tím, že samotný popis je pro nás součástí identity, resp. že i naše vyprávění může být (je) mediem vytváření identity. Že vyprávíme i proto, abychom

sami sebe i druhé inspirovali k napodobování (mimésis), vždyť svědectví je konstitutivní součástí křesťanské víry.

Snad se nám tedy podařilo historicky přesně vyprávět příběhy o následování Ježíše Krista, o lidském hledání „toho jednoho podstatného“. Za dědictví, nebo lépe: inspiraci, předtolerační evangelické zbožnosti považujeme spíše neverbalizovanou (slovy šetřící) hluboce zakořeněnou touhu po spirituální prostotě; po biblicky zakotveném nepovrchním poznávání cesty Ježíše Krista; po shromážděních sloužících posile k životu v rozptýlení, k osobní odpovědnosti za následování obětované lásky, k eschatologické otevřenosti, k biblickému (písmáckému) hledání pravdy, resp. k rozlišování věcí podstatných a služebných.

5.

V našich sondách jsme se pokusili nabídnout předběžnou odpověď na někdejší otázku Josefa Smolíka (1922–2009) po vnitřním životě předtolerančních evangelíků a zachytit tak jakousi nultou hodinu moderního českého protestantismu, totiž stav, kdy se někdejší tajní evangelíci stávali tolerovanými nekatolíky, resp. členy pozvolna konsolidovaných reformačních církví na území Čech a Moravy.

Považujeme popsání tohoto stavu za klíčové nejen pro pochopení dalšího (tedy i dnešního) vývoje českého protestantismu, ale také za předpoklad jakýchkoli odpovědných snah o jeho proměnu.

6.

Na doložení vlivu této jakési nulté hodiny moderního českého protestantismu na jeho další utváření v 19. a 20. století by bylo třeba práce jiné, další. Přes některé pokusy o syntézu náboženského vývoje českého protestantismu mezi lety 1620–1781 soudíme,⁵²⁶ že pro takovýto počín nemáme ještě zdaleka dostatek podkladů. A bude třeba vypracovat řadu drobných lokálních sond, než k němu bude možno přistoupit. Lokální sondy považujeme za klíčové hned z několika důvodů, předně jsou páteří jakéhokoli solidního výzkumu, a pak je zřetelné, že přes řadu shodných rysů je pro protestantismus typická lokální odlišnost, specifická. V naší práci jsme se záměrně zcela vyhnuli odbočkám do dějin hospodářských a politických i mikrohistorickému popisu všednodennosti, bez nich však obraz tajných evangelíků bude sotva úplný. Další bádání může pokračovat ve zpracovávání života protestantských společenstev v 19. a 20. století. Různých sborových dějin není málo, studií o vnitřním vývoji českého protestantismu je však oproti tomu žalostně poskrovnu.⁵²⁷ V této souvislosti by jistě

⁵²⁶ Např. Nešpor, Zdeněk R. Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2006. Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1–8. Praha: Oliva, 1995–1996.

⁵²⁷ Např. Čapek, Jan Blahoslav. Československá literatura toleranční 1781–1861. 1.–2. Praha: Čin, 1933. Říčan, Rudolf. Životní dílo Karla Eduarda Lányho. K historii českého luterství devatenáctého století. Praha: V. Horák, 1938. Molnár, Amedeo – Souček, Josef B. – Brož, Luděk – Pospíšil, Bohuslav –

bylo smysluplné položit českému protestantismu otázku po kořenech a významu jeho doposud trvající obliby dvou žánrů: sborových historií a kázání. K uvážení je i metodika zpracovávání samotného vnitřního života, naše struktura opírající se o znaky církve (včetně jejich výběru) je jen jedna z možných. Samostatného zpracování by si znovu zasluhovala předtoleranční a toleranční literatura. Zvláště myslíme na řádný theologický rozbor zpěvníkové, katechismové, agendární a homiletické produkce.⁵²⁸ My jsme se rozhodli zkoumat diasporní teologii pouze v časovém výseku, možné by bylo zajisté i sledování tohoto způsobu uchopení církevní existence napříč českým protestantismem i vůbec napříč křesťanstvím v prostoru Čech a Moravy. Málo je také studií zabývajících se religiositou českého a moravského obyvatelstva, včetně jejího vývoje a proměn, a vůbec chybí právě lokální paralelní sledování religiosity římských katolíků a protestantů. Samo téma spirituality si v českém odborném diskursu teprve hledá místo a kvalitní zpracovatele. Níže se ještě dostaneme k tomu, jak se nám samotným osvědčily metodické postupy a zkusmé a jen částečné užití konceptu tzv. „žitého náboženství“. Přes značnou domácí oblibu díla Paula Ricoeura nabízí samotný žánr „vyprávění“ právě v praktické teologii řadu možných využití, přičemž nemáme na mysli pouze katechetiku, ale také pastýřskou péči a kasuálie a především jeho aplikování v rámci sběru informací. Také program „žitého náboženství“ ještě možná čeká na své české využití. A konečně nebylo by jistě marné sledovat, zda spiritualita osobní odpovědnosti, bible, zpěvníku, modlitební knihy a malého, spíše neformálního (případně laického) společenství nehraje pro české protestanty roli Ariadniny nitě, která je vždy provede „časem zkoušek“.

Hromádka, Josef L. *Od reformace k zítřku*. Praha: Kalich, 1956. Lochman, Jan Milič. *Duchovní odkaz obrození*. Dobrovský, Bolzano, Kollár, Palacký. *Náboženské profily*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1964. Lochman, Jan Milič. *Náboženské myšlení českého obrození. Kořeny a počátky*. Praha: Komenského evangelická fakulta bohoslovecká, 1952. Filipi, Pavel. *Ekumenické motivy v českém evangelictví 19. století: habilitační práce na KEBF v Praze*. Praha, 1974. Smolík, Josef. *Vnitřní život toleranční církve*. In Molnár, Amedeo – Smolík, Josef. *Čeští evangelíci a toleranční patent. SAT 6*. Praha: Kalich, 1982, s. 69–87.

⁵²⁸ Zde je žalostně málo i jen dílčích studií, např.: Skalský, Gustav Adolf. *Zur Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Österreich bis zum Toleranzpatent. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 18 (1897)*, s. 1–37 a *Zur Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Österreich bis zum Toleranzpatent. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 19 (1898)*, s. 206–261. Řičan, Rudolf. *Kancionál Jana Theofila Elsnera. K dvoustému výročí „Berlínského kancionálu“*. Theologická příloha *Křesťanské revue* 20 (1953), s. 65–74. Filipi, Pavel. *Spory o katechismus v 2. pol. 19. stol. Křesťanská revue* 44 (1977), s. 204–209.

7.

V našem ptaní se po (tajných) evangelících, jejich vnitřním životě, po diasporní teologii a evangelické identitě jsme si vypůjčili otázky z německého programu „žité náboženství“ a odpovědi jsme se pokusili pojmut jako vyprávění. Zmíněný program je v současné době natolik roztržštěný a tato práce jím byla ovlivněna jen částečně metodicky, že se zde nemůžeme vyjádřit k jeho další „užitelnosti“. Jako smysluplné se nám jeví věnovat pečlivější pozornost, než tomu bylo dříve, vnitřnímu životu laiků, okrajových členů církví i religiozité necírkevního obyvatelstva a následně na zjištěné reagovat návrhy na proměny způsobů svědectví a fungování církví. Resp. reflektovat křesťanství jako alternativní a perspektivní způsob vykládání života a jeho smyslu a tedy věnovat větší pozornost jevům, se kterými člověk každodenně vchází ve styk, případně se pokusit těchto jevů využít jako navazovacího bodu.

Využití vyprávění jako metody praktické teologie bylo možné jistě i díky tomu, že jsme zpracovávali historickou látku, na další ozkoušení tento postup ještě čeká. Je to však jistě jedna z dobře křesťanských (jakožto narativního náboženství) možností, jak zaznamenávat získané údaje. Samo primární přiznání role zpracovatele se nám jeví jako korektní možnost práce zvláště v theologických disciplínách.

8.

Uvedl jsem tuto práci osobně. Skončím ji obdobně.

Netušil jsem, když jsem s ní začínal, že její poslední řádky dopíši v Nosislavi, v domě číslo 156, který v únoru 1782 zakoupil Josef Bartušek od France Klizburského, aby tak získal pro zdejší evangelíky bohoslužebné shromaždiště, že se tu stanu sedmnáctým nástupcem Michala Blažka a že tak vlastně sám nakonec přeci jen nějak vstoupím do rozhovoru s těmi, jimž je věnována tato práce.

v Nosislavi na evangelické faře na podzim roku 2010

E. BIBLIOGRAFIE

Primární prameny uvádíme na začátku každé sondy. Do seznamu literatury nezařazujeme staré tisky. Podrobnější rozčlenění bibliografie by podle našeho názoru snížilo čtenářovu možnost rychlé orientace.

Adámek, Karel Václav. Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. 1. Z let 1750 až 1782. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1911. Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. 2. Z let 1782 až 1870. Praha: Česká akademie věd a umění, 1922.

Adámek, Karel Václav. Náboženští blouznivci východočeští. Vlastivědný sborník východočeský 1 (1922), s. 5-23; Vlastivědný sborník východočeský 3 (1926), s. 27-42; Vlastivědný sborník východočeský 4 (1929), s. 27-34.

Adámek, Karel Václav. Příspěvky k dějinám selského lidu z okolí Hlinska v XVIII. věku. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897.

Adámek, Karel Václav. Upomínka na toleranční patent z Hlinecka ve sbírce Dra. K. V. Adámka. Český lid. Sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku 20 (1911), s. 94-98.

Adamiš, Július. K dějinám českého vyst'ahovaletva (českí deisti). Viera a veda 1 (1930), s. 30-34. 83-85

Adamiš, Július. Michal Institoris Mossótzky a českomoravskí evanjelici. Bratislava: Kostnická jednota, 1933.

Alfers, Josef – Sternberg, Thomas (ed.). Die Kirchen und der Westfälische Friede. Eine Tagungsdokumentation. Münster: Akad. Franz-Hitze-Haus, 1999.

Anderle, Karel – Chalupník, Josef – Šádek, František (ed.). Z roboty ducha k svobodě. Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Krouna a evangelického živlu na bývalém panství rychmburském. Krouna: Nákladem českobratrského sboru evangelického v Krouně, 1931.

Balthasar, Hans Urs von. Skizzen zur Theologie. 1. Verbum caro. Einsiedeln: Johannes-Verl., 1960.

Bareš, František. Jiří Čermák Českobrodský a jeho paměti. Časopis musea Království českého 65 (1891), s. 247-252.

Barton, Peter F. (ed.). Bibliographie zur Geschichte der evangelischen Christen und des Protestantismus in Österreich und der ehemaligen Donaumonarchie. Wien: Evangelischer Presseverband in Österreich, 1999.

Barton, Peter F. (ed.). Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung der 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II. Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte, 1981.

Barton, Peter F. Evangelisch in Österreich. Ein Überblick über die Geschichte der Evangelischen in Österreich. Wien – Köln – Graz: Böhlau, 1987.

Barton, Peter F. Geschichte des Christentums in Österreich und Südmitteleuropa. Wien – Köln – Graz: Verlag Hermann Böhlau, 1992.

Barton, Peter F. Jesuiten, Jansenisten, Josephiner. Eine Fallstudie zur Frühen Toleranzzeit. Der Fall Innocentius Feßler. Wien – Köln – Graz: Verlag Hermann Böhlau, 1978.

- Barton, Peter F.(ed.). Im Lichte der Toleranz: Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reiche Joseph II. Ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. Wien: Institut für Protestantische Kirchengeschichte, 1981.
- Barton, Peter Friedrich – Bucsay, Mihaly – Stupperich, Robert. Brücke zwischen Kirchen und Kulturen. Wien – Köln – Graz: Verlag Hermann Böhlaus, 1976.
- Bartoš, František Michálek. Bojovníci a mučedníci: Obrázky z dějin české reformace. 2. vyd. Praha: Kalich, 1946.
- Bartoš, František Michálek. Knihy a zápasy. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1948.
- Bartoš, František Michálek. Kolem Husova díla kazatelského. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života 8 (1946), s. 121-124.
- Bartoš, Josef. Svěbohov – kolébka novodobých evangelíků na severní Moravě. Severní Morava. Vlastivědný sborník 89 (2005), s. 11-22.
- Bartůšek, Václav. Piaristé. Tradice benešovské vzdělanosti a kultury. Benešov u Prahy: Galerie výtvarného umění, 1995.
- Bašus, Bedřich B. Po meči a po přeslici. Příspěvek k historii církve. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1979.
- Bašus, Bedřich B. Zazpívám Pánu svému. Pohled na tvorbu evangelických básníků. Praha: Kalich, 1988.
- Bašus, Bedřich B. Ztroskotání. Události. Stavba. Příspěvky k historii církve. Praha: Kalich, 1987.
- Bayer, Oswald. Martin Luthers Theologie: Eine Vergegenwärtigung. 2. vyd. Tübingen: Mohr Siebeck, 2004.
- Bednář, František – Hrejsa, Ferdinand. Toleranční patent, jeho vznik a význam. Praha: Svaz národního osvobození, 1931.
- Bednář, František. Dějiny evangelického reformovaného sboru v Kloboukách u Brna. Hodonín: nákladem vlastním, 1915.
- Bednář, František. Havla Žalanského Knížka o služebnosti a služebnících svatého evangelia. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života 8 (1946), s. 126-134.
- Bednář, František. Jiskry v temnu. Obrazy ze zápasů českého člověka. Praha: nákladem časopisu Hus, 1938.
- Bednář, František. Náboženské názory tolerančních evangelíků na východní Moravě. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského 5 (1935), s. 80-91.
- Bednář, František. Památník Českobratrské církve evangelické: Českobratrská církev evangelická a její senioráty a sbory na stezkách minulosti a na prahu přítomnosti. Praha: Kalich, 1924.
- Bednář, František. Toleranční patent. Hradec Králové: Nakladatelství Nedělní Besídky (A. Novotný), 1931.
- Bednář, František. Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu v letech 1777-1781. Prameny k dějinám tolerančního patentu. Praha: Královská česká společnost nauk, 1931.
- Běhalová, Štěpánka. „Těžko však přesvědčit ty, kdož nechtí viděti a slyšeti“. Příspěvek k novodobým dějinám evangelíků v Jindřichově Hradci. Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 18 (2006), s. 62-72.
- Bělina, Pavel – Kaše, Jiří – Kučera, Jan P. Velké dějiny zemí Koruny české. X. 1740-1792. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001.
- Bělina, Pavel. Česká města v 18. století a osvícenská reformy. Praha: Academia, 1985.

- Bělina, Pavel. Politické události let 1789-1797 v názorech měšťanské inteligence a lidových písmáků v českých zemích. *Československý časopis historický* 35 (1987), s. 844-875.
- Benrath, Gustav A. (ed.). *Quellenbuch zur Geschichte der Evangelischen Kirche in Schlesien*. München: Oldenbourg, 1992.
- Beránkovi, Karel a Věra. Několik drobtů k rekatolizaci Moravy. In Pazderová, Alena (ed.). *Pocta Elišce Čáňové*. Sborník k životnímu jubileu. Praha: Státní ústřední archiv, 2003, s. 5-15.
- Bergman, Ernst. *Letopisy památných událostí evangelické křesťanské obce v Stružném*. Brno: Biblická jednota, 1930.
- Beringer, Jan – Janoušek, Jaroslav. *Město a panství Dačice*. Daleschitz: Ant. Kasalý, 1893.
- Beringer, Jan – Janoušek, Jaroslav. *Město a panství Telč*. Telč: nákladem českého knihkupectví Emila Šolce, [1892].
- Bernát, Libor. Vplyv „moravského“ luteranizmu v stolici trenčianskej, oravskej a liptovskej v 16. - 17. storočí. *Studia Comeniana et Historica* 34/71-72 (2004), s. 73-88.
- Beyreuther, Erich. *August Hermann Francke*. Marburg an d. Lahn: Francke, 1987.
- Bílek, Tomáš Václav. *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*. Část druhá. Praha: nákladem Musea Království českého, 1883.
- Bílek, Tomáš Václav. *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*. Praha: nákladem Musea Království českého, 1882.
- Bílek, Tomáš Václav. *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v království českém po bitvě bělohorské*. Dle pramenů původních sepsal Tomáš V. Bílek. Praha: Dr. Frant. Bačkovský, 1892.
- Bílek, Tomáš Václav. *Tovaryšstvo Ježíšovo a působení jeho v zemích království Českého vůbec a v kollegiu Pražském u sv. Klimenta zvláště*. Praha: nákladem vlastním, 1873.
- Black, Jeremy. *Evropa osmnáctého století*. Praha: Vyšehrad, 2003.
- Blankenburg, Walter. *Die evangelische Kirchenmusik von den Anfängen bis um die Mitte des 18. Jahrhunderts*. *Musik in Geschichte und Gegenwart* 16 (1979), s. 969-977.
- Blažek, A. *Ze starých špalíčků*. *Národopisný věstník českoslovanský* 20 (1927), s. 131-139.
- Bobková, Lenka. *Česká komunita v Pirně v letech 1629-1639*. Příspěvek k pobělohorskému exilu v Sasku. *Česko-slovenská historická ročenka* 1999, s. 27-39.
- Bobková, Lenka. *Exulant*. In Bůžek, Václav – Král, Pavel (ed.). *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo, 2007, s. 297-326.
- Bobková, Lenka. *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621-1639*. Praha: Scriptorium, 1999.
- Bobková, Lenka. *In exilio*. *Exulanti z Čech a Moravy v Evropě 17. a 18. století*. In Vlnast, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie*. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století. Praha: Paseka, 2001, s. 501-504.
- Bočková, Hana. *Kazatel domovní Matouše Konečného a Kazatel domácí Valentina Bernarda Jestřábského*. K nábožensky vzdělávací literatuře na Moravě v 17. století. *Studia Comeniana et Historica* 34/71-72 (2004), s. 110-115.
- Bohatcová, Mirjam. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha: Panorama, 1990.
- Bok, Václav. *K přínosu německé luteránské inteligence k literárnímu životu českých zemí na přelomu 16. a 17. století*. In Budil, Ivo – Škanderová, Ivona – Jantschová, Jana (ed.). *Transformace české a slovenské společnosti na prahu nového milénia a její úloha v současném globálním světě*. Sborník vybraných příspěvků 21. světového kongresu Společnosti pro vědy a umění. Dobrá Voda u Pelhřimova: A. Čeněk, 2002, s. 245-251.

- Bolom, Sixtus. Stavitelé chrámů. Jimramovští evangelíci toleranční doby. Dějiny a současnost 28/3 (2006), s. 20-23.
- Bolom-Kotari, Sixtus. Napoleonské války v paměti písmáků Vysočiny. In Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří (ed.). Napoleonské války a historická paměť. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 21.-22. dubna 2005 v Brně. Brno: Matice moravská – Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura – Muzeum Brněnska, 2005, s. 293-308.
- Bombera, Jan. Z toleranční doby na Malé Hané. Olomouc: CM fakulta bohoslovecká v Olomouci, 1938.
- Botho, Ahlers. Die Unterscheidung von Theologie und Religion. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Praktischen Theologie im 18. Jahrhundert. Güntersloh: Gütersloher Verlaghaus Gerd Mohn, 1980.
- Böttigheimer, Christoph. Zwischen Polemik und Irenik. die Theologie der einen Kirche bei Georg Calixt. Münster: Lit, 1996.
- Bouchal, Hynek. Ničení knih v Koniášových textech. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 103-114.
- Brecht, Martin (ed.). Geschichte des Pietismus. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht – Geschichte des Pietismus. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert, 1993; Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert, 1995; Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert, 2000; Geschichte des Pietismus. Glaubenswelt und Lebenswelten, 2004.
- Breuer, Dieter. Frömmigkeit zur religiösen Literatur des 17. Jahrhunderts in Deutschland. Amsterdam: Rodopi, 1984.
- Brož, Luděk. O toleranční patent. Křesťanská revue 23 (1956), s. 218-221.
- Brož, Luděk. Patent, doba a zákonodárství. Křesťanská revue 23 (1956), s. 309-311.
- Brož, Luděk. Zahradník skrytého semene. Václav Kleych. Praha: Kalich, 1945.
- Brzobohatý, Jan (ed.). Karolínský katastr slezský. 1.-2. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra ČSR, 1972.1973.
- Bucsay, Mihály. Der Protestantismus in Ungarn. 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. II. Vom Absolutismus bis zur Gegenwart. Wien – Köln – Graz: Verlag Hermann Böhlau, 1979.
- Burian, Bohuslav – Burian, Ilja (ed.). Vlastní životopisy prvních tolerančních kazatelů a. v. příšlých ze Slovenska. Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 16-47.
- Burian, Bohuslav – Burian, Ilja. Dějiny protestantismu na Vsetínsku. Vsetín: Horní sbor českobratrské církve evangelické na Vsetíně, 1993.
- Burian, Bohuslav. Toleranční kazatelé na Valašsku (1781-1861). Příspěvek k dějinám valašského evangelictví. Valašské Meziříčí: nákladem vlastním, 1938.
- Burian, Ilja – Melmuk, Jiří – Melmuková-Šašecí, Eva (ed.). Evangelíci v rané toleranční době. 1-8. Praha: Oliva, 1995-1996.
- Burian, Ilja. Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích. Třebíč: Arca JiMfa, 1996.
- Burian, Ilja. Die Gegenreformation in den tschechischen Ländern. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 106 (1990), s. 19-61.
- Burian, Ilja. Michal Dyonisius. Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia IV. Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich (UCN), 1985, s. 5-15.
- Burian, Ilja. Reformace a protireformace na Kloboucku a Nosislavsku. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1987.

- Burian, Ilja. Trpěná církev. *Křesťanská revue* 48 (1981), s. 18-24.
- Burke, Peter. *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha: Argo, 2005.
- Císařová-Kolářová, Anna. *Žena v Jednotě bratrské. Zásady, postavy a dědictví*. Praha: Kalich, 1942.
- Conrads, Norbert. *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707-1709*. Köln – Wien: Böhlau, 1971.
- Coreth, Anna. *Pietas Austriaca*. West Lafayette, Ind.: Purdue Univ. Press, 2004.
- Csémy, Ludvík. Teologické pozadí tolerančních kazatelů. *Křesťanská revue* 48 (1981), s. 127–133.
- Czegle, Imre. Samuel Szalay a maďarští reformovaní kazatelé. Příspěvky k dějinám česko-maďarských církevních styků v prvním desetiletí po tolerančním patentu. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1985.
- Čábelová, Miluše (ed.). *Památník farního sboru Českobratrské církve evangelické ve Velimi. 1783-2003*. Velim: Sdružení Českobratrské evangelické mládeže, 2003.
- Čáňová Eliška. K událostem na Opočensku za nevolnického povstání roku 1775. *Orlické hory a Podorlicko. Přírodou – dějinami – současností*. Sborník vlastivědných prací 3 (1970), 137-143.
- Čáňová, Eliška (ed.). *Nejstarší zповědňní seznamy 1570-1666*. 1.-2. Praha: Ústřední archiv v Praze, 1973.
- Čáňová, Eliška. Počátky rekatolizace na Hradecku. *Práce muzea v Hradci Králové* 1970, s. 65-91.
- Čáňová, Eliška. Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732. *Sborník prací východočeských archivů* 4 (1978), s. 133-151.
- Čáňová, Eliška. Rekatolizace severních Čech. In Vojtíšková, Marie (ed.). *Sborník příspěvků k době poddanského povstání r. 1680 v severních Čechách*. Praha – Česká Lípa: Okresní archiv Česká Lípa ad., 1980, s. 9-42.
- Čáňová, Eliška. Rekatolizace ve Středočeském kraji. *Středočeský sborník historický* 11 (1976), s. 65-85.
- Čáňová, Eliška. Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651. *Sborník archivních prací* 29 (1979), s. 20-55.
- Čáňová, Eliška. Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech (1620-1671). *Sborník archivních prací* 35/2 (1985), s. 486-560.
- Čapek, Jan Blahoslav. *Československá literatura toleranční 1781-1861*. 1. Praha: Čin, 1933.
- Čapek, Jan Blahoslav. *Československá literatura toleranční 1781-1861*. 2. Praha: Čin, 1933.
- Čapek, Jan Blahoslav. Některé doplňky k „Československé literatuře toleranční“. *Křesťanská revue* 48 (1981), s. 203-218.
- Čapek, Jan Blahoslav. *Tři toleranční písně*. Kalich 15 (1931), s. 2-3.22-24.36-38.
- Čapek, Jan Blahoslav. *Záření ducha a slova. Literární stati a studie československé*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1948.
- Česká literatura doby baroka*. Sborník k české literatuře 17. a 18. století. Praha: Památník národního písemnictví, 1994. (Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví 27 1994.)
- Čornejová, Ivana (ed.). *Dějiny Univerzity Karlovy*. II. 1622-1802. Praha: Karolinum, 1995.
- Čornejová, Ivana. Jezuitské školství za protireformace – země Koruny české a střední Evropa. *Studia Comeniana et historica* 36/75-76 (2006), s. 10-18.
- Čornejová, Ivana. Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. Pokus o zasazení fenoménu do středoevropských souvislostí. In Čornejová, Ivana (ed.). *Úloha církevních*

- řádů při pobělohorské rekatolizaci. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4.-5. 6. 2003. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Ústav dějin Univerzity Karlovy – Archiv Univerzity Karlovy – Scriptorium, 2003, s. 14-24.
- Čornejová, Ivana. Pobělohorská rekatolizace. Nátlak nebo chvályhodné úsilí? Dějiny a současnost 23/4 (2001), s. 2-6. (Diskuse: Kořán Ivo, Pochopit, ale neodpouštět. Poznámky k Pobělohorské rekatolizaci Ivany Čornejové. Dějiny a současnost 23/6 (2001), s. 49-50. Čornejová Ivana, Několik vět na vysvětlenou. Dějiny a současnost 23/6 (2001), s. 50-51. Svatoš Martin, Dějiny a současnost 24/1 (2002), s. 55-56.)
- Čornejová, Ivana. Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách. Praha: Mladá fronta, 1995.
- Daniél, David P. Uhorský exil v Německu v 17. století. Česko-slovenská historická ročenka 1999, s. 41-47.
- Dantine, Wilhelm. Stadt auf dem Berge? Die evangelische Diaspora 33 (1962), s. 171-205.
- Dantine, Wilhelm. Strukturen der Diaspora. Die evangelische Diaspora 38 (1967), s. 37-56.
- Dissertori, Alois. Auswanderung der Deferegger Protestanten 1666 – 1725. Innsbruck: Wagner, 1964.
- Dobiáš, Josef (ed.). Časopis historický se zvláštním zřetelem k duchovnímu vývoji našeho lidu. 1.-2. (1881-1882).
- Domečka, Ludvík. Václav Grill z Černilova. Hradec Králové: Okresní organizace republik. strany československého venkova, 1920.
- Dörfler, Angelika. Gottesdienst im 19. Jahrhundert. Praktische Theologie. Zeitschrift für Praxis in der Kirche, Gesellschaft und Kultur 38 (2003), s. 246-255.
- Doskočil, Karel. Listy a listiny z dějin československých 869-1938. Praha: Státní nakladatelství, 1938.
- Drkal, Stanislav. K emigraci nekatolíků z kunínského panství do Saska v první polovině 18. století. Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín 2 (1968).
- Ducreux, Marie-Elizabeth – Svatoš, Martin (ed.). Libri prohibiti. La censure dans l'espace habshourgeois 1650-1850. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2005.
- Ducreux, Marie-Elizabeth. Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. In Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století. (Literární archiv 27 (1994), s. 61-79.
- Ducreux, Marie-Elizabeth. Několik úvah o barokní zbožnosti a o rekatolizaci Čech. Folia Historica Bohemica 22 (2006), s. 143-177.
- Ducreuxová, Marie-Élisabeth. Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 32/1-2 (1992), s. 51-80.
- Dülmen, Richard van. Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). 3. Náboženství, magie, osvícenství. Praha: Argo, 2006.
- Ďurovič, Ján P. Evanjelická literatúra do tolerance. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1940.
- Ďurovič, Ján P. Pred Tolerančným patentom na Slovensku. K trom jubileám 1711, 1731, 1781-1951. Theologia evangelica 4 (1951), s. 349-369.
- Ďurovič, Ján P. Slovenský pietizmus. Historia slovaca 3-4 (1945-1946), s. 165-201.
- Ďurovič, Ján P. Životopis Juraja Tranovského. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1942.
- Dvořák, Josef – Dvořák, Velimír. Českobratrské Prosečsko. Benešov: Eman, 2005.
- Dvořák, Josef – Dvořáková, Dana – Dvořák, Velimír. Prosečský obrozenecký čtenář Josef Vávra. Benešov: Eman, 2007.
- Dvořák, Josef. Styky českého a maďarského kalvinismu. K 150. letému výročí vydání tolerančního patentu... Křesťanské Listy 33 (1931), s. 89-91.105-106.121-123.137-

- 138.153-154.169-170.185-186.201-202.217-218.233-234.249-265-266.281-282.299-300.315.331-332.347.363-364.379-381.395-397.411-412.427-428.443-444.
- Engelsing, Rolf. *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800*. Stuttgart: Metzler, 1974.
- Erhardt-Rein, Susanne. *Zwischen Glaubenslehre und Vernunftwahrheit. Natur und Schöpfung bei hallischen Theologen des 18. Jahrhunderts*. Münster: Lit, 1996.
- Fabiny, Tibor. *Bewährte Hoffnung. Die Evangelisch-Lutherische Kirche Ungarns in vier Jahrhunderte*. Erlangen: Martin-Luther-Verlag – Verlag der Ev.-Luth. Mission, 1984.
- Failing, Wolf-Eckart – Heimbrock, Hans-Günter – Lotz, Thomas (ed.). *Religion as Phänomen. Sozialwissenschaftliche, theologische und philosophische Erkundungen in der Lebenswelt*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2001.
- Fejtová, Olga – Pešek, Jiří. *Dílo Filipa Melanchthona v měšťanských knihovnách doby předbělohorské*. In *Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*. Brno: Maticе moravská, 1999, s. 149-162.
- Fejtová, Olga – Pešek, Jiří. *Recepce díla Martina Luthera v pražských a lounských měšťanských knihovnách doby předbělohorské*. *Documenta Pragensia* 15 (1997), s. 83-123.
- Fejtová, Olga. *Odras rekatolizačního procesu ve skladbě náboženské a moralistní literatury v knihovnách novoměstských měšťanských elit v době pobělohorské*. *Documenta Pragensia* 20 (2002), s. 101-113.
- Fejtová, Olga. *Reformierte Literatur in Prager bürgerlichen Privatbibliotheken im 17. Jahrhundert im Vergleich. Bullingers Einfluss im bürgerlichen Milieu*. *Listy filologické* 129/1-2, s. s. 117-143.
- Fialová, Vlasta. *Ochranov a Valašsko*. Valašsko (1966).
- Filipi, Pavel (ed.). *Malá encyklopedie evangelických církví*. Praha: Libri, 2008.
- Filipi, Pavel. *Církev a církve. Kapitoly z ekumenické eklesiologie*. Brno: CDK, 2000.
- Filipi, Pavel. *Ekumenické motivy v českém evangelictví 19. století: habilitační práce na KEBF v Praze*. Praha, 1974.
- Filipi, Pavel. *Křesťanstvo. Historie, statistika, charakteristika křesťanských církví*. 2. vyd. CDK, Brno 1998.
- Filipi, Pavel. *Spory o katechismus v 2. pol. 19. stol.* *Křesťanská revue* 44 (1977), s. 204-209.
- Fišer, Rudolf – Nováčková, Eva – Uhlíř, Jiří. *Třebíč. Dějiny města I*. Třebíč: Blok, 2004.
- Fišer, Rudolf. *Postup rekatolizace a zbíhání českých poddaných do Třebíče a na třebíčské panství v polovině 17. století*. *Z kralické tvrze* 9 (1977), s. 19-29.
- Fitschen, Klaus. *Der Katholizismus von 1648 bis 1870*. Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 1997.
- Florej, Gerhard. *Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731/1732*. 2. vyd. Wien – Köln – Graz – Böhlau, 1986.
- Francek, Jindřich. *Pronásledování nekatolíků v pobělohorské době*. In Francek, Jindřich (ed.). *Hrdelní soudnictví českých zemí 16.-18. století. Sborník příspěvků z konference konané v Pardubicích 21.-22. 9. 1995*. Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích – Historický klub, pobočka Pardubice, 1996, s. 141-150.
- Frank, Gustav. *Toleranční patent císaře Jozefa II.: Dějiny jeho vzniku a následků dle původních pramenů: K stoleté slavnosti*. Vídeň: nákladem c. k. evang. vrchní církevní rady, 1881.

- Frinta, Antonín – Rokyta, Hugo (ed.). Žitavsko v českých dějinách. Sborník prací členů Výzkumného vědeckého sboru při koordinačním výboru v Praze. Praha: Orbis, 1947.
- Gatz, Erwin (ed.) Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts. 3. Katholiken in der Minderheit. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1994.
- Geertz, Clifford. Interpretace kultur. Vybrané eseje. Praha: Sociologické nakladatelství (Slon), 2000.
- Gericke, Wolfgang. Theologie und Kirche im Zeitalter der Aufklärung. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989.
- Gindely, Anton (Antonín). Dějiny českého povstání léta 1618. 1.-4. Praze: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského a E. Grégra, 1870-1880.
- Gindely, Anton. Die Processierung de Häretiker in Böhmen unter Kaiser Karl VI. Prag: Verlag der königl. böhm. Gessellschaft der Wissenschaften, 1887.
- Gindely, Anton. Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Leipzig: Duncker u. Humblot, 1894.
- Gindely, Antonín. Die Processierung der Häretiker in Böhmen unter Kaiser Karl VI. Prag: Verlag der königl. böhm. Gessellschaft der Wissenschaften, 1887.
- Glatz, Jakob. Zprávy o svěcení třetí jubilejní slavnosti Reformací ve všech cí. král. rakouských zemích léta 1817. Praha, 1820.
- Gottas, Friedrich. Der Protestantismus in Österreich und Ungarn vom Ende des 18. Jahrhunderts (1781) bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts (1918) – Parallelen und Unterschiede. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 109 (1993), s. 5-36.
- Gottas, Friedrich. Zur Geschichte des Protestantismus in Oberungarn. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 110/111 (1994/1995), s. 131-149.
- Gräß, Wilhelm. Lebensgeschichten – Lebensentwürfe – Sinndeutungen. Eine praktische Theologie gelebter Religion. Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verl.-Haus, 2000.
- Graf, Friedrich Wilhelm (ed.). Profile des neuzeitlichen Protestantismus. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus Mohn, 1990.
- Greyerz, Kaspar von. Religion und Kultur. Europa 1500-1800. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000.
- Haag, Norbert – Holtz, Sabine – Zimmermann, Wolfgang – Bauer, Dieter. Ländliche Frömmigkeit. Konfessionskulturen und Lebenswelten 1500-1850. Stuttgart: Thorbecke, 2002.
- Hájek, Viktor. Heřman z Tardy. K jeho stým narozeninám 19. listopadu 1932. Brno: Sociální ústavy ČCE v Myslibořicích, 1932.
- Hanselmann, Johannes – Rössler, Dietrich. Gelebte Religion: Fragen an wissenschaftliche Theologie und kirchenleitendes Handeln. München: Kaiser, 1978.
- Hanuš, Josef. O pobělohorské protireformaci: Úvodem k českému obrození. Bratislava: Filosofická fakulta University Komenského, 1926.
- Hanzal Josef. Vzdělanost a lidová osvěta v počátcích národního obrození. Sborník historický 18 (1971), s. 39-69.
- Hanzal, Josef. Rekatolizace v Čechách - její historický smysl a význam. Sborník historický 37 (1990), s. 37-91.
- Hauschild, Eberhard – Schwab, Ulrich (ed.). Praktische Theologie für das 21. Jahrhundert. Stuttgart: Kohlhammer, 2002.
- Havelka, Emanuel. Protestantské školství v Čechách a na Moravě. Praha: Dědictví Komenského, 1910.
- Havelková, Věra. Jiří Čermák a jeho kronika. In Vlastivědný sborník Českobrodská 1 (1957).

- Hay, Jan Leopold. Jana Leop. Haye, biskupa královéhradeckého, zpráva o visitaci far kraje Chrudimského, již jako královský komisař roku 1782 k rozkazu císaře Josefa II. vykonal. Podává dr. Václav Řezníček. Hradec Králové: Polit. druž. tisk., 1904.
- Hay, Jan Leopold. Jana Leopolda Haye, bisk. královéhradeckého, zpráva o visitaci far kraje časlavského, již od r. 1783 k rozkazu císaře Josefa II. vykonal. Podává dr. Václav Řezníček. Hradec Králové: nákladem vlastním, 1903.
- Heckel, Martin. Deutschland im konfessionellen Zeitalter. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1983.
- Heimbrock, Hans-Günter. Frömmigkeit als Problem der Praktischen Theologie. Pastoraltheologie. Monatschrift für Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft 71/1 (1982), s. 18-32.
- Helfert, Josef Alexandr. O tak řečených blouznivcích náboženských v Čechách a na Moravě za císaře Josefa II. Časopis Musea Království českého 51 (1877), s. 201-227.533-557; Časopis Musea Království českého 53 (1879), s. 212-258.
- Heroldová, Iva. Vystěhovalectví do pruského Slezska v pol. 18. stol. Historie emigrace z českých zemí. Sborník referátů ze semináře, který se konal při příležitosti Setkání krajanů v Mladé Boleslavi 22.-25.6.2000. Mladá Boleslav: Okresní muzeum v Mladé Boleslavi, 2001, s. 29-33.
- Heroldová, Iva. Život a kultura českých exulantů z 18. století. Praha: Československá akademie věd, 1971.
- Hey, Bernd (ed.). Der Westfälische Friede 1648 und der deutsche Protestantismus. Bielefeld: Verl. für Regionalgeschichte, 1998.
- Himl, Pavel. „Ta kniha falešná a nespravedlivá jest“. Příspěvek k rekatolizační praxi na orlickém panství v první třetině 18. století. Jihočeský sborník historický 62 (1993), s. 122-131.
- Hlaváček, Ivan – Hrdina, Jan ad. (ed.). Facta probant hominis. Sborník příspěvků k životnímu jubileu Prof. Dr. Zdeňky Hledíkové. Praha: Scriptorium, 1998.
- Hledíková, Zdeňka – Janák, Jan – Dobeš, Jan. Dějiny správy v českých zemích. Od počátků stádu po současnost. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- Hoffmann, František. Nové listy a obrazy z minulosti Jihlavy. Od třicetileté války k revolučnímu roku 1848. Brno: Blok, 1967.
- Hojda Zdeněk. Tři studie o rekatolizaci. Český časopis historický 88/3 (1990), s. 417-418.
- Hojda, Zdeněk (ed.). Kultura baroka v Čechách a na Moravě. Sborník příspěvků z pracovního zasedání 5. 3. 1991. Praha: Historický ústav, 1992.
- Holeček, František J. K duchovním kořenům protireformace (1). Teologické texty 11/3 (2000), s. 95-98. K duchovním kořenům protireformace (2). Teologické texty 11/4 (2000), s. 150-153. K duchovním kořenům protireformace (3). Teologické texty 11/5 (2000), s. 187-190.
- Holeton, David R. – Just, Jiří – Halama, Ota. Coena Dominica Bohemica. Studijní texty UK ETF v Praze. Praha: ETF UK, 2006. (Acta reformationem bohemiam illustrantia 6)
- Hölscher, Lucian. Geschichte der protestantischen Frömmigkeit in Deutschland. München: C. H. Beck, 2005.
- Holtz, Sabine. Theologie und Alltag. Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550 – 1750. Tübingen: Mohr, 1993.
- Holubová, Markéta. Duchovní pokládek. Kuděj 2 (2001), s. 33-41.
- Horský, Jan – Nešpor, Zdeněk R. Typologie české víry raného novověku. Metody a možnosti studia lidové religiozity v 18. století. Český časopis historický 103/1 (2005), s. 41-86.

- Horský, Jan. „I proto, že sem nekopal roli srdce svého. Příspěvek k problematice sebetematizace u českých tajných nekatolíků 18. století. Dějiny - teorie – kritika 3/1 (2006), s. 49-71.
- Hosák, Ladislav. Historický místopis země Moravskoslezské. 2. vyd. Praha: Academia, 2004.
- Hosák, Ladislav. Po stopách emigrace na Slovensku. Uherská Skalice. Časopis národního musea 47 (1923), s. 197-201.
- Hrbek, Jiří – Polehla, Petr – Zdichynec, Jan (ed.). Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2008.
- Hrejsa, Ferdinand. Česká konfesse, její vznik, podstata a dějiny. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1912.
- Hrejsa, Ferdinand. Českobratrství a jeho souvislost s náboženskými proudy v minulosti. Kalich 9 (1924), s. 7-18.
- Hrejsa, Ferdinand. Čeští kacíři dvacet let před tolerancí. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského (1921).
- Hrejsa, Ferdinand. Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech. Praha: Českobratrská evangelická církev, 1927.
- Hrejsa, Ferdinand. Dějiny křesťanství v Československu. 1. Doba předhusitská. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1947. Dějiny křesťanství v Československu. 2. Hus a husitství: Čechové v zápasu o ryzí křesťanství. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1947. Dějiny křesťanství v Československu. 3. Rokycana. Husitský král. Počátky Jednoty bratrské. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1948. Dějiny křesťanství v Československu. 4. Za krále Vladislava a Ludvíka. Před světovou reformací a za reformace. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1948. Dějiny křesťanství v Československu. 5. Za Ferdinanda I. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1948. Dějiny křesťanství v Československu. 6. Za krále Maxmiliána II. 1564-1576. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1950.
- Hrejsa, Ferdinand. Evangelická církev a.v. v Trnávce. Hus kalendář pro evangelický lid 9 (1901), s. 51-73.
- Hrejsa, Ferdinand. Jan Szalatnay a jeho paměti z doby toleranční. Praha: Blahoslavova společnost, 1931.
- Hrejsa, Ferdinand. Jan Végh. K 150letému výročí tolerance. Praha: Blahoslavova společnost, 1930.
- Hrejsa, Ferdinand. Matěj Markovic. První toleranční kazatel v Praze. Praha: Svaz SMČME-YMCA, 1938.
- Hrejsa, Ferdinand. Milostíni. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života 8 (1946), s. 67–72.
- Hrejsa, Ferdinand. Postilly z let 1730-31. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života 8 (1946), s.72-74.
- Hrejsa, Ferdinand. Sborové Jednoty bratrské. Praha: nákladem vlastním, 1935.
- Hrejsa, Ferdinand. Toleranční evangeličtí kazatelé ze Slovenska na Moravě a v Čechách. In Lúčanský, Michal (ed.). Sborník venovaný Dr. D. Jánovi Kvačalovi... Bratislava: Transcius, 1933, s. 151-170.
- Hrejsa, František. Luterství, kalvinismus a podobojí na Moravě před Bílou horou. Český časopis historický 44 (1938), s. 296-326, 474-485.
- Hromádka, Josef Lukl. Cesty českých evangelíků. Praha: Kalich, 1934,
- Hromádka, Josef Lukl. Cesty protestantského theologa. Praha: V. Horák, 1927.

- Hromádka, Josef Lukl. Ústřední principy protestantské. Praha: Spolek evangelických akademiků Jeronym, 1925.
- Hromádka, Josef Lukl. Zásady českobratrské církve evangelické. Praha: SR ČCE, 1927.
- Hrubá, Michaela (ed.). Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku. Sborník z konference konané v Muzeu města Ústí nad Labem ve dnech 5.-6. listopadu 1998. Ústí nad Labem: Albis international, 2001.
- Hrubý, František. K osudům českých nekatolických knih na Moravě v době po Bílé hoře. Časopis matice moravské 50 (1926), s. 664-672.
- Hrubý, František. Luterství a kalvinismus na Moravě před Bílou horou. Český časopis historický 38 (1934), s. 265-309; Český časopis historický 39 (1935), s. 1-40.237-268.
- Hrubý, Hynek. České postilly. Studie literárně a kulturně historická. Praha: Jubilejní fond Královské české společnosti nauk, 1902.
- Hrubý, Vladimír – Royt, Jan. Lidová zbožnost ve východních Čechách a Kladsku. Náchod: Galerie výtvarného umění v Náchodě, 1997.
- Hruďička, Alois. Františka Slavatová a doba její. Obrazy z dějin katolické reformace na Moravě a v Čechách. [Brno: Dědictví sv. Cyrilla a Metoděje, 1902].
- Hubert, Ehalt Ch. (ed.). Volksfrömmigkeit. Von der Antike bis zum 18. Jahrhunderts. Glaubensvorstellungen und Wirklichkeitsbewältigung im Wandel. Wien – Köln: Böhlau, 1989.
- Chalupa, Aleš – Lišková, Marie – Nuhlíček, Josef – Rajtoral, František (ed.). Tereziánský katastr český. Sv. 1. Rustikál (kraje A-Ch). Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1964.
- Chodníček, J. Z dějin katolických missií na Moravě a ve Slezsku v době katolické reformace. Sborník historického kroužku 6 (1897), s. 19-62.
- Im Hof, Ulrich. Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung. München: Beck, 1982.
- Im Hof, Ulrich. Evropa a osvícenství. Praha: Lidové noviny, 2001.
- Jaeschke, Walter (ed.). Friedrich Heinrich Jacobi. Ein Wendepunkt der geistigen Bildung der Zeit. Hamburg: Miner, 2004.
- Janáčková, Jaroslava. Čtení a čtenářství v díle Boženy Němcové. In Horký, Milan – Horký, Roman (ed.). Božena Němcová: život – dílo – doba. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 7.-8. září 2005 v Muzeu Boženy Němcové. Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové, 2006.
- Janata, Jan G. – Šubert, Václav – Tardy, Heřman z. Památka roku slavnostního 1863 tisícileté památky obrácení národu českého na Moravě, Slovensku a v Čechách skrze Cyrila a Metoděje na křesťanství. Praha: nákladem vydavatelův, 1864.
- Jílek, Jan. Pamětní věci aneb Běh života Jana Jílka. 2. vyd. Brno: Slovo života, 1998.
- Jílek-Oberpfalcer, František. Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi. Vrchlabí: nákladem Josefa Krbala, 1946.
- Jirásek, Alois. Z adamitského „archivu“. In Rozmanitá prosa. Skizzy a studie I. Sebrané spisy 26. 6. vyd. Praha: J. Otto, 1922, s. 7-24.
- Jirásko, František. Reformační kostely ve Slezsku. Z Českého ráje a Podkrkonoší. Vlastivědný sborník 15 (2002), s. 23-42.
- Jiří Třanovský. Sborník k 300. výročí kancionálu Cithara sanctorum. Bratislava: Učená společnost Šafaříkova, 1936.
- Junek, David. Dílo Havla Žalanského-Phaëtona v opisech 19. století. In Procházková, Veronika (ed.). Příspěvky ke Knihopisu. 11. Dr. Bedřišce Wižďálkové. Praha: Národní knihovna České republiky, 1996, s. 107-109.
- Jungmann, Josef. Historie literatury české, aneb soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvícení a jazyka. Praha: Nákladem Českého museum, 1849.

- Juren, Tomáš. Paměti kantora Tomáše Jurna: [1750 až 1827] dle rukopisu podává Kliment Čermák. Čáslav: nákl. vl., 1904.
- Kábrt, Jiří. Česká bibliografie v době temna od r. 1620 až do sedmdesátých let osmnáctého století. Praha: SPN, 1964.
- Kadlec, Jaroslav. Rekatolizace v Čechách. In Pražské arcibiskupství 1344-1994. Sborník statí o jeho působení a významu v české zemi. Praha: Zvon, 1994, s. 129-149.
- Kaiserová, Kristina. Méně známý spis o české reformaci z 18. století a jeho kritický ohlas. Husitský tábor 6-7 (1983-1984), s. 449-452.
- Kalina, Tomáš. Z dějin katolické reformace v Čechách. Český časopis historický 7 (1901), s. 187-195.
- Kalista, Zdeněk. Česká barokní pouť. K religiozitě českého lidu v době barokní. Žďár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis, 2001.
- Kalista, Zdeněk. České baroko. Studie, texty, poznámky. Praha: Evropský literární klub, 1941.
- Kalista, Zdeněk. Století andělů a ďáblů. Jihočeský barok. Jinočany: H & H, 1994.
- Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Almanach jubilejní obsahující popsání všech českých evangelických helvetského i augšburského vyznání sborů r. 1881 v Čechách a na Moravě stávajících. Praha: Spolek Komenského, 1881.
- Kašpar, Ludvík Bohumil (ed.). Památník reformované církve Českomoravské obsahující popsání všech sboru evangelických H. V. v Čechách a na Moravě v jubilejním roce 1881 stávajících. Praha: Spolek Komenského, 1881.
- Kaufmann, Thomas. Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur. Tübingen: Mohr, 1998.
- Kavka, František. Bílá hora a české dějiny. Praha: Garamond, 2003.
- Klapuš, Miroslav. Řehoř Jakubec Olešnický. Křesťanská revue 48 (1981), s. 24–33.
- Klímová, Helena (ed.). Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Kouřimsko. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1997.
- Klingenstein, Grete. Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der thesesianischen Reform. München: Oldenbourg, 1970.
- Klueting, Harm (ed.). Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinischen Reformen. Darmstadt: Wiss. Buchges, 1995.
- Kniha svornosti: Symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví Augšburské konfese. Praha: Kalich, 2006.
- Koblížek, Vladimír. Český venkov a kniha. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999.
- Kocourek, Ludomír. Luterská reformace, její základy a její ohlasy. Východočeské listy historické 11-12 (1997), s. 63-75.
- Kokojanová, Michaela. „Pro časný i věčný život a duši spasení...“ K rekatolizaci v Kralicích na Hané. Střední Morava. Kulturněhistorická revue 7/12 (2001), s. 104-113.
- Kokošková, Zdenka. K problematice nižšího světského kléru v období upevňování výsledků násilné rekatolizace. In Sborník prací členů Socialistického svazu mládeže Státního ústředního archivu v Praze 2 (1989), s. 61-74.
- Komenský, Jan Amos. Historie o těžkých protivenstvích církve české hned od počátku jejího na víru křesťanskou obrácení, v létu Páně 894, až do léta 1632 za panování Ferdinanda II. S připojením historie O persekuci Valdenských r. 1655 stálé. 8. vyd. Praha: Spolek Komenského, 1922.
- Komenský, Jan Amos. Jana Amosa Komenského Na spis proti Jednotě Bratrské od Sam. Martinia z Dražova sepsaný Ohlášení. Připojen spis Samuele Martinia z Dražova

- Třicet pět důvodů, pro které všichni evang. Čechové za jedno býti povinni jsou. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1898.
- Komenský, Jan Amos. Praxis pietatis. To jest o cvičení se v pobožnosti pravé. 12. vyd. Brno: nákladem Českobratrského knihkupectví, 1922.
- Kopecký, Milan. Prameny a pomůcky Koniášovy postily. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. Řada D-literárněvědná 45/43 (1996 [vyd. 1997]), s. 15-22.
- Kordiovský, Emil – Libor, Jan (ed.). Vývoj církevní správy na Moravě. 27. mikulovské sympozium 9.-10. října 2002. Brno: Moravský zemský archiv – Státní okresní archiv Břeclav – Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2003.
- Körtner, Ulrich H. J. Einführung in die theologische Hermeneutik. Darmstadt: WGB, 2006.
- Körtner, Ulrich H. J. Poetologische Theologie. Zur ästhetischen Theorie christlicher Sprach- und Lebensformen. Ein Werkstattbericht. Ludwigsfelde: Ludwigsfelder Verl.-Haus, 1999.
- Körtner, Ulrich H. J. Wiederkehr der Religion? Die Christentum zwischen neuer Spiritualität und Gottvergessenheit. Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus, 2006.
- Kořán Ivo. Opočenská rebelie roku 1732. Práce Krajského musea v Hradci Králové, Hradec Králové 1970.
- Kořán, Ivo. Novobydžovská židovská sekta od tereziánských poprav k josefínským deportacím. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze sympozia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 372-382.
- Kosek, Pavel (ed.). Ruční knížka. Kašpar Motěšický. Listy filologické 126/1-2 (2003), s. 67-79.
- Kosek, Pavel. Jazyk kancionálu Harfa nová Jana Liberdy. Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university. A, Řada jazykovědná A 52/1 (2004), s. 95-108.
- Kosek, Pavel. O jazyce českého exilu 18. století (na ukázce spisu "O obhájení učení evangelium svatého"). In Přednášky a besedy ze 40. běhu LŠSS [Letní školy slovanských studií]. Brno: Masarykova univerzita, 2007, s. 76-92.
- Kovács, Elisabeth (ed.). Katholische Aufklärung und Josephinismus. München: Oldenbourg, 1979.
- Kovács, Elisabeth. Beziehung von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert. In Zöllner, Erich (ed.). Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1983.
- Kowalská, Eva. Evanjelické a.v. spoločenstvo v 18. storočí. Problémy jeho vývoja a fungovania v spoločnosti. Bratislava: Veda, 2001.
- Kowalská, Eva. Exil ako „cestovateľský zážitok“? K vnímaniu konfesijného exilu z Uhorska v 17. storočí. In Semotanová, Eva (ed.). Cestou dějin. K počtě prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc. Kolektivní monografie. 2. Praha: Historický ústav, 2007, s. 185-197.
- Kowalská, Eva. Heretici, bludáři a prozelyti. Formovanie a vnímanie konfesijnej identity českých protestantov po roku 1781. In Obraz druhého v historické perspektivě. 2. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti. Praha: Karolinum, 2003, s. 135-146.
- Kowalská, Eva. Neznámy Institoris? Pokus o portrét Michala Institorisa Mošovského (1731-1803). Slovenská literatúra 47 (2000), s. 429-442.
- Kraus, Arnošt. O českých deistech. Bratislava: Učená spol. Šafaříkova, 1932.
- Krofta, Kamil. Bílá hora. Praha: J. Otto, 1913.
- Krofta, Kamil. Dějiny československé. Praha: Sfinx, Bohumil Janda, 1947.

- Krofta, Kamil. Dějiny selského stavu. Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě. 2. vyd. Praha: Jan Laichter, 1949.
- Křivohlavá, Kateřina – Křivohlavý, Pavel. Dřevěný toleranční kostel ve Velké Lhotě. Velká Lhota: Občanské sdružení Dům na skále, 2003.
- Křížová, Markéta. Herrnhut-Ochranov a tradice staré jednoty bratrské. Husitský Tábor. Sborník Husitského muzea 13 (2002), s. 169-183.
- Kubalík, Josef. Nekatolíci v Čechách a na Moravě. Nekatolické náboženské proudy na půdě naší vlasti. Praha: Nakladatelství Kultura, 1947.
- Kučera, Jan Pavel. 8. 11. 1620 – Bílá hora. O potracení starobylé slávy české. Praha: Havran, 2003.
- Kučera, Jan. Příspěvek k problémům lidového náboženství v 17. a 18. století. Sborník historický 23 (1975), s. 5-35.
- Kühnert, (Friedrich) Wilhelm. Vom Leben der evangelischen Toleranzkirche Österreichs. Juristische und psychologische Probleme staatlicher Reglementierung. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 28 (1977), s. 315-331.
- Kulířová, Květa – Sander, Rudolf (ed.). Patenty. Katalog sbírky patentů Státního ústředního archivu v Praze. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra ČSR, 1956.
- Kutlík, Bohdan. Zrcadlo křížlické. Dějiny církve evangel. aug. vyznání v Křížlicích. Na 100letou památku tolerančního patentu. Praha: nákladem vlastním, 1881.
- Kutnar, František. Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu. Trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám. Praha: Historický klub, 1948.
- Kvačala, Ján. Dějiny reformácie na Slovensku. Lipt. Sv. Mikuláš: Tranoscius, 1935.
- Lämmermann, Godwin. Einleitung in die Praktische Theologie. Handlungstheorien und Handlungsfelder. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 2001.
- Lämmlin, Georg – Scholpp, Stefan. Praktische Theologie der Gegenwart in Selbstdarstellungen. Tübingen – Basel: Francke, 2001.
- Landau, Peter. Grundlagen und Geschichte des evangelischen Kirchenrechts und des Staatskirchenrechts. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.
- Lanštyák, Pavel Ferdinand – Hájek, Štěpán. Dějiny evangelické církve v Horních Dubenkách. Heršpice: Eman, 2000.
- Leeb, Rudolf – Herold, Erwin. Das österreichische josephinische Toleranzbethaus. Zur historischen Einordnung eines Symboles. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 107/108 (1991/1992), s. 3-23.
- Leeb, Rudolf – Pils, Claudine Susanne – Winklebauer, Thomas (ed.). Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Wien – München: Oldenbourg, 2007.
- Leeb, Rudolf – Scheutz, Martin – Weikl, Dietmar (ed.). Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert). Wien – München: Böhlau Verlag – Oldenbourg Verlag, 2008.
- Leeb, Rudolf (ed.) Österreichische Geschichte: von der Spätantike bis zur Gegenwart. Wien: Ueberreuter, 2003.
- Leeb, Rudolf. Die Zeit des „Geheimprotestantismus“. Carinthia. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten 190/I (2000), s. 249-264.
- Leeb, Rudolf. Zwei Konfessionen in einem Tal. Vom Zusammenleben der Konfessionen im Alpenraum in der Zeit des „Geheimprotestantismus und zum Verständnis der Konfessionalisierung. In Klieber, Robert – Hold, Hermann (ed.). Impulse für eine religiöse Alltagsgeschichte des Donau-Alpen-Adria-Raumes. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2005, s. 129-150.

- Lehmann, Hartmut. Religion und Religiosität in der Neuzeit. Historische Beiträge. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996.
- Leuenberger, Robert. Frömmigkeit als theologisches Problem. *Theologia Practica. Zeitschrift für Praktische Theologie und Religionsunterricht* 2 (1967), s. 110-118.
- Líva, Václav. Studie o Praze pobělohorské. II. rekatolisace. Praha: nákladem obce hlavního města Prahy, 1933.
- Loesche, Georg. Die böhmischen Exulanten in Sachsen. Wien – Mainz – Leipzig: Klinkhardt, 1923. (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen Österreich 42/44, 1923).
- Loesche, Georg. Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich. 3. vyd. Wien: Manz'sche Verlags- und Universitäts-Buchhandlung., 1930.
- Loesche, Georg. Geschichte des Protestantismus in Oesterreich. In Umrissen. Tübingen – Leipzig: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1902.
- Loesche, Georg. Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781-1861. Leipzig – Wien, 1915, s. 67-149.
- Loesche, Georg. Von der Toleranz zur Parität in Österreich 1781-1861. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911.
- Loesche, Georg. Zur Gegenreformation in Schlesien. 1. Troppau, Jägerndorf. Leipzig: Verein für Reformationsgeschichte, 1915.
- Loesche, Georg. Zur Gegenreformation in Schlesien. 2. Leobschütz. Leipzig: Verein für Reformationsgeschichte, 1916.
- Lohse, Bernard. Epochy dějin dogmatu. Jihlava: Mlýn, 2003.
- Lochman, Jan Milič. Duchovní odkaz obrození. Dobrovský, Bolzano, Kollár, Palacký. Náboženské profily. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1964.
- Lochman, Jan Milič. Náboženské myšlení českého obrození. Kořeny a počátky. Praha: Komenského evangelická fakulta bohoslovecká, 1952.
- Luckmann, Thomas. Die unsichtbare Religion. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991.
- Lukášek, Josef Václav. Česká evangelická církev v době revoluční roku 1848. Praha: Českobratrské družstvo v Praze, 1937.
- Lukášek, Josef Václav. Jan Janata a naše minulost. Příspěvek k dějinám české evangelické církve. Praha: V. Horák, 1931.
- Lukášek, Josef. K dějinám doby toleranční. Praha: Českobratrské družstvo, 1939.
- Luther, Henning. Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts. Stuttgart: Radius-Verl., 1992.
- Macek, Ondřej (ed.). Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době. Praha: Kalich, 2008.
- Macek, Ondřej. Crimina et praxis pietatis haereticorum: Náčrt vnitřního života tajných evangelíků 18. století v Horních Vilémovicích. *Studie a texty Evangelické teologické fakulty* 10 (1/2007), s. 154-201.
- Macek, Ondřej. Diaspora v ekumenickém věku [rukopis]. Diplomová práce. Praha, 2004.
- Macek, Ondřej. Měl kacířské knihy, četl je a své ženě z nich předčítal... Poznámky k teologickému zápisu žitého náboženství. *Studia Comeniana et Historica* 38/80 (2008), s. 133-150.
- Mahovský, Rudolf (ed.). K 150. výročí tolerančního chrámu P. v Humpolci. Praha: Staršovstvo českobratrské evang. církve v Humpolci, 1935.
- Mach, Jiří. Kříž a kalich. In Mach, Jiří (ed.). Křesťanství v Podorlicku. Historický vývoj od nejstarších dob až do současnosti. Rychnov nad Kněžnou: Státní okresní archiv, 2000, s. 35-64.

- Machačová Jana – Matějček Jiří. Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914. Opava: Slezské zemské muzeum, 2002.
- Machovcová, Markéta – Machovec, Milan. Utopie blouznivců a sektářů. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.
- Machovec, Milan (ed.). Problém tolerance v dějinách a perspektivě. Praha: Academia, 1995.
- Malá-Zajícová, Milada. Otázka sociálního postavení nekatolíků v rámci obce na panství litomyšlském. In Horský, Jan (ed.). Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepisce Gollovy školy. Ústí nad Labem: Albis International, 1999, s. 358-385.
- Malotín, Bohumil. Nečeské tisky v postkoniášovském indexu. In Procházková, Veronika (ed.). Příspěvky ke Knihopisu. 11. Dr. Bedřišce Wižďálkové. Praha: Národní knihovna České republiky, 1996, s. 75-80.
- Malura, Jan – Kosek, Pavel (ed.). Čistý plamen lásky. Výbor z písní pobělohorských exulantů ze Slezska. Brno: Host, 2004.
- Malura, Jan. Duchovní erotika v Harfě nové Jana Liberdy a její biblické inspirace. Česká literatura 52/1 (2004), s. 1-16.
- Malura, Jan. Jiří Sarganek – pietistický pedagog a spisovatel z Těšínska. In Śląska Republika Uczonych – Schlesische Gelehrtenrepublik. 2. Wrocław: Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2006, s. 137-156.
- Malura, Jan. Kancionál Václava Klejcha a jeho místo ve vývoji české a slovenské hymnografie. Slavia 75/4 (2006), s. 373-388.
- Malura, Jan. Modlitby Kašpara Motěšického. Listy filologické 126/1-2 (2003), s. 53-66.
- Malura, Jan. Příchod milované bytosti. Jan Liberda. A2 3/21 (2007).
- Marečková, Marie. Evangeličtí duchovní ve východoslovenských městech 17. století. In Kavan, Richard – Kocourek, Ludomír (ed.). Náboženské dějiny severních Čech. Sborník příspěvků z mezinárodní konference v Ústí n. L. ve dnech 9.-11. září 1997. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 1999, s. 100-105.
- Marečková, Marie. K náboženským exulantům z českých zemí ve východoslovenských městech v období raného novověku. Česko-slovenská historická ročenka 1999, s. s. 49-51.
- Martínková, Lenka. Agenda pravitatis haereticorum z jihovýchodních Čech jako pramen pro studium tajného nekatolictví v 18. století. In Nešpor, Zdeněk R. (ed.) Nekatolíci v českých zemích v 18. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2007, s. 32-50.
- Martínková, Lenka. Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století. Archivní časopis 54/2 (2005), s. 89-116.
- Martínková, Lenka. Dějiny pelhřimovského děkanství v letech 1620-1790. Vlastivědný sborník Pelhřimovska 12 (2001), s. 3-46.
- Maur, Eduard. Problémy farní organizace pobělohorských Čech. Hledíková, Zdeňka (ed.) Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemica. Miloslao Vlk archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata. Praha: Karolinum, 1993, s. 163-174.
- Mayer, Daniel. Kapitoly z židovských dějin. Od starověku do 18. století. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1989.
- Mecenseffy, Grete. Geschichte des Protestantismus in Österreich. Graz-Köln: Hermann Böhlau, 1956.
- Medek, Rudolf. Doba toleranční ve sboru Bučinském. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského 4 (1931), 59-90.

- Medek, Rudolf. Východočeští blouznivci. Reformační sborník. Práce z dějin českého náboženského života 8 (1946), s. 12-28.
- Medek, Zdeněk. Ještě k tolerančnímu období. Křesťanská revue 23 (1956), s. 307-309.
- Medek, Zdeněk. K pojetí tolerance. Křesťanská revue 23 (1956), s. 178-184.
- Medek, Zdeněk. Na slunce a do mrazu. První čas josefinské náboženské tolerance v Čechách a na Moravě. Praha: Kalich, 1982.
- Melmuk, Jiří. Předtoleranční evangelictví jižní Vysočiny 1621-1782: rukopis disertační práce na KEBF v Praze. Telč, 1976.
- Melmuková, Eva. Cestou české reformace na Kloboucku. In Kordiovský, Emil (ed.). Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé. Mikulov – Brno: Státní okresní archiv Břeclav – Muzejní a vlastivědná společnost, 1998, s.147-159.
- Melmuková, Eva. Dějiny protestantských církví. In Nekuda, Vladimír (ed.). Okres Vsetín. Rožnovsko – Valašskomeziříčsko – Vsetínsko. Brno – Valašské Meziříčí: Hvězdárna Valašské Meziříčí – Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Okres Vsetín, 2002, s. 340-353.
- Melmuková, Eva. Neznámé Telčsko. Kdo žil na vesnicích bývalého telčského panství. Telč: Muzejní spolek v Telči, 2001.
- Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. Praha: Mladá fronta, 1999.
- Melmuková, Eva. Toleranční patent Josefa II. z roku 1781 a jeho publikace v Čechách a na Moravě. *Studia Comeniana et Historica* 35/73-74 (2005), s. 253–260.
- Melmuková, Eva. Toleranční sbory ve Slezsku a na severovýchodní Moravě. Práce a studie
- Melmuková-Šašecí, Eva. Setkání po dvou stoletích. Praha: SR CČE, 1985.
- Mendelová, Jaroslava. Náboženský život. In Mendelová, Jaroslava – Státníková, Pavla. Život v barokní Praze 1620-1784. Praha: Scriptorium, 2001, s. 82-89.
- Messler, Gerhard (ed.). Horizonte und Perspektiven. Festschrift zum 60. Geburtstag von Meyer, Dietrich. Der Pietismus und die katholische Kirche in Schlesien. In Köhler, Joachim (ed.). Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum. 1. Münster: Lit, 2002, s. 557-573.
- Mička, Antonín. Rekatolizace na Velicku v odrazu archivních a soudních dokumentů. 1. Podíl velické fary na opětovném pokatolictví oblasti. *Malovaný kraj* 38/5 (2002), s. 10-11. Rekatolizace na Velicku v odrazu archivních a soudních dokumentů. 2. Aktivity misionáře Korvína, kněží a hejtmanů po roce 1740. *Malovaný kraj* 39/1 (2003), s. 10-11.
- Mietzschke, Alfred (Mětšk, Frido). Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle. Leipzig: Harrassowitz, 1941.
- Mikulec, Jiří. Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. Praha: SPN, 1992.
- Mišovič, Ján. Víra v dějinách zemí Koruny české. Praha: Slon, 2001.
- Mocko, Ján. Biskup Joachim Kalinka. Obraz jeho práce, života a utrpenia. Békešcaba, 1897.
- Mocko, Ján. Daniel Stránsky a jeho doba. Rožumberok, 1897.
- Mocko, Ján. Život Juru Tranovského, vehlasného cirkevního pevca slovenského k 300-ročnej pamiatke jeho narodenia. Senice, 1891.
- Moeller, Bernd. Geschichte des Christentums in Grundzügen. 8. vyd. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2004.
- Möller, Christian (ed.). Geschichte der Seelsorge in Einzelporträts. Göttingen – Zürich: Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, 1995, 1996.
- Molnár, Amedeo – Smolík, Josef (ed.). Čeští evangelíci a toleranční patent. Studie a texty Komenského evangelické bohoslovecké fakulty (*Studia et textus curante J. A. Comenii facultate theologica*) 6 (1982).

- Molnár, Amedeo – Souček, Josef B. – Brož, Luděk – Pospíšil, Bohuslav – Hromádka, Josef L. *Od reformace k zítřku*. Praha: Kalich, 1956.
- Molnár, Amedeo. A. H. Francke a význam hallského pietismu pro české evangelíky. Na okraj třístého výročí Franckeových narozenin. *Křesťanská revue. Theologická příloha* (1963), s. 49-54.
- Molnár, Boh. – Fuxa, František. *Bibli k svobodě: Almanah vydaný na památku stoletého trvání evangelické církve obojího vyznání v zemích koruny české a uherské*. 2. Praha, 1882. *Bibli k svobodě: Almanah vydaný na památku stoletého trvání evangelické církve obojího vyznání v zemích koruny české a uherské*. 3. Praha, 1883. *Bibli k svobodě. Almanah vydaný na památku stoletého trvání evangelické církve obojího vyznání v zemích koruny české a uherské*. 1. Praha, 1881.
- Mrva, Ivan. *Uhorsko, azylová krajina v období novoveku. Česko-slovenská historická ročenka 1999*, s. 17-25.
- Nejedlý, Vratislav. *Obrazoborecké tendence v českých dějinách 17. a 18. století. Rozdíly a shody s husitským ikonoklasmem. Husitský Tábor 8* (1985), s. 83-88.
- Němec, Jiří. *Potíže s životopisem. K „případu“ historika Eduarda Wintra*. In *Ad vitam et honorem Jaroslao Mezník. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*. Brno: Matice moravská, 2003, s. 199-208.
- Nešpor, Zdeněk R. (ed.) *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí. Ústí nad Labem: Albis international, 2007*.
- Nešpor, Zdeněk R. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich, 2009.
- Nešpor, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2006*.
- Nešpor, Zdeněk R. *Skryté semeno nevzklíčilo aneb polemika s radikálními tezemi o kontinuitě české reformace. Studia Comeniana et Historica 35/73-74* (2005), s. 239–252.
- Nešpor, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2004*.
- Nešpor, Zdeněk R. *Vnější označení a sebeoznačení českých nekatolíků v 18. a 19. století. Religio 10/2* (2002), s. 215-236.
- Neumann, Augustin A. *Prostonárodní hnutí dle podkladů konsistoře královéhradecké*. 1. Hradec Králové: Tiskové družstvo, 1931.
- Nieden, Hans-Jörg – Nieden, Marcel (ed.). *Praxis Pietatis. Beiträge zu Theologie und Frömmigkeit in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart – Berlin: Kohlhammer, 1999.
- Noll, Jindřich. *Několik poznámek k evangelickým hřbitovům konce 19. století*. In *Lorenzová, Lenka – Petrasová, Taťána (ed.). Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 9.-11. března 2000*. Praha: Koniasch Latin Press, 2001, s. 106-110.
- Novotný, Milan. *Tajní evangelíci z Horek u Litomyšle za rekatolizace v 17. a 18. století. Sborník prací východočeských archivů 9* (2004), s. 105-132.
- Od tolerance k dnešku. 1781-1931. Zpráva o tolerančních oslavách v Praze a v Brně v říjnu 1931 a o jubilejním tolerančním daru vděčnosti*. Praha: Synodní rada českobratrské církve evangelické, 1932.
- Opočenský, Jan. *Protireformace v Čechách po bitvě na Bílé Hoře*. Praha: Topič, 1914.
- Pabian, Petr. *Protestantská verze české národní identity v druhé polovině 19. století. SbFF-Ostrava 11* (2004), s. 137-148.
- Památník věnovaný duchovnímu pastýři Pavlu F. Lanštjákovi v upomínku na věrnou službu 1884 – 1929*. Horní Dubenky, 1929.

- Pánek, Jaroslav. Česká historická věda a české historické vědomí. Několik námětů do diskuse. *Český časopis historický* 97 (1999), s. 311-320.
- Pánek, Jaroslav. Češi v Západním Berlíně. *Folia Historica Bohemica* 8 (1985), s. 486-489.
- Pánek, Jaroslav. František Augustin Slavík (1846-1919) a jeho historiografické dílo. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 15 (1974), s. 143-195.
- Pánek, Jaroslav. Městské hrdelní soudnictví v pozdně feudálních Čechách. Výsledky, problémy a perspektivy studia. *Československý časopis historický* 32 (1984), s. 693-728.
- Pánek, Jaroslav. Soužití z nezbytnosti a jeho meze. Česká náboženská tolerance na přelomu středověku a novověku. *Dějiny a současnost* 19/4 (1997), s. 13-18.
- Pánek, Jaroslav. Víra i chléb. K otázce vystěhovalectví východočeských evangelíků do Braniborska. In *Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Jaroslava Kašpara, CSc.* Praha: Karolinum, 1999, s. 175-184.
- Páta, Josef. Václav Klejch Lažanský. 1682-1737. Reformační sborník. *Práce z dějin českého náboženského života* 8 (1946), s. 82-108.
- Patzelt, Herbert. Das Protestantismus im Teschener Schlesien in Vergangenheit und Gegenwart und seine Bedeutung für die evangelische Kirche in Österreich. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 88 (1972), s. 169-183.
- Patzelt, Herbert. Der Pietismus im Teschener Schlesien. 1709-1730. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1969.
- Patzelt, Herbert. Geschichte der evangelischen Kirche in Östreichisch-Schlesien. Dülmen: Laumann-Verlagsgesellschaft, 1989.
- Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (ed.). *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch.* Wien–München: Oldenburg, 2004.
- Pavera, Libor. Česká barokní homiletika. Dosavadní výzkum a výhledy. Ivo Pospíšil, Ivo – Zelenka, Miloš (ed.). *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21. 8. 2003.* Eds. Praha, Academia 2003, s. 243–256.
- Pazderová, Alena. Páter Chlodowicz – stinná postava rekatolizace. In *Sborník prací k sedmdesátým narozeninám dr. Karla Beránka.* Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1996, s. 39-43.
- Pekař, Josef. *Bílá Hora. Její příčiny i následky.* Praha: Vesmír, 1921.
- Pekař, Josef. *Postavy a problémy českých dějin. Výbor z díla.* Praha: Vyšehrad, 1990.
- Pekař, Josef. *Z duchovních dějin českých.* Praha: Melantrich, 1941.
- Pelíšek, Josef. *Církev evang. reform. ve Velké Lhotě (u Dačic).* Brno: nákladem ref. presbyterstva ve V. Lhotě, 1882.
- Pescheck, Christian Adolf. *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Vorgeschichte bis 1621.* 1. Dresden – Leipzig: Arnold, 1844. *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Hauptgeschichte seit 1621 und Nachgeschichte.* Nach Urkunden und anderen seltenen gleichzeitigen Quellen bearbeitet von Christian Adolph Pescheck. 2. Dresden: Arnold, 1844.
- Pescheck, Christian Adolph. *Čeští exulanti v Sasku. Zpracování historického tématu, které zadala ve formě soutěžní otázky Společnost knížete Jablonowského „Zkoumání průběhu vystěhovalectví z Čech do Saska v 17. století a jeho důsledků pro saskou kulturu“ od ThDr. Christianna Adolpha Peschecka, archidiákona v Žitavě.* Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf, 2001.

- Petráň, Josef. Na téma mýtu Bílé hory. In Hledíková, Zdeňka (ed.) *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemica. Miloslao Vlk archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata*. Praha: Karolinum, 1993, s. 141-162.
- Petrík, Borislav – Rybár, Peter (ed.). *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava: BoPo, 2001.
- Piccolomini, Aeneas Sylvius. *Opera quae extant omnia. His quoque acc. Gnomologia ex omnibus Sylvii operis collecta et index*. Unveränd. Nachdr. [d. Ausg.] Basel 1551. Frankfurt a.M.: Minerva-Verl., 1967.
- Placht, Václav. *Přehled dějin křesťanství naší vlasti (s ohledem na Plzeň a Západočeský seniorát)*. Plzeň: Seniorátní výbor Západočeského seniorátu českobratrské církve evangelické v Plzni, 1988.
- Pleskot, Jaroslav. Kacíři českého baroka. Ke vztahům české domácí a emigrantské inteligence v době pobělohorské. *Česká literatura* 42/4 (1994), s. 341-347.
- Pleskot, Jaroslav. Osvícený biskup Jan Leopold Hay – církevní a náboženský reformátor? Příspěvek k dějinám osvícenství v Mezinárodním roce tolerance. *SbFF-Ostrava* 153/1 (1995), s. 135-141.
- Počátky tolerančního evangelictví. Praha: Kalich, 1985. (*Acta Reformationem Bohemicam Illustrantia* 4 1985.)
- Podlaha, Antonín. *Dějiny arcidiecése pražské od konce století 17. do počátku století 19. Doba arcibiskupa Jana Josefa hrab. Breunera. 1694-1710*. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1917.
- Podlaha, Antonín. *Dějiny kollejí jesuitských v Čechách a na Moravě od r. 1654 až do jejich zrušení. Od roku 1654 do 1723*. Praha: vlastním, 1914.
- Podlaha, Antonín. *Úřední jednání konsistoře pražské ve příčině jinověrců v Čechách v letech 1730-1747. Sborník historického kroužku 6 (1897)*, s. 83-114.
- Pokorný, Petr. *Hermeneutika jako teorie porozumění. Od základních otázek jazyka k výkladu bible*. Praha: Vyšehrad, 2006.
- Pörtner, Regina. *Die Kunst des Lügens. Ketzerverfolgung und geheimprotestantische Überlebensstrategien im thesesianischen Österreich*. In Blickle, Peter (ed.). *Macht und Ohnmacht der Bilder*. München: Oldenburg, 2002, s. 385-408.
- Pospíšilová, Věra. *Proměny víry ve východních Čechách*. In O Karlu Poláčkovi a o jiných. *Sborník příspěvků ze symposia Karel Poláček a historie židovské kultury ve východních Čechách konaného 18.-20. května 1995 v Rychnově nad Kněžnou*. Boskovice: Albert, 1995, s. 234-239.
- Prášek, Justin Václav. *Dějiny Čech a Moravy nové doby. 7/1. Na počátku národního znovuzrození. Panování císaře Josefa II. 1. Změny v úřední správě a ve věcech náboženských*. Praze: I.L. Kober, 1893.
- Pražák, Richard. *Maďarská reformovaná inteligence na Vysočině v počátcích českého národního obrození. Vlastivědný sborník Vysočiny 4 (1961)*, s. 71-90.
- Pražák, Richard. *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*. Praha: SPN, 1962.
- Pražák, Richard. *Stát a církev. Z hlediska působení maďarské reformované inteligence v Českých zemích po vydání tolerančního patentu v roce 1781*. In *Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*. Brno, Matice moravská 1999, s. 517-523.
- Preiss, Pavel. *Boje s dvouhlavou saní. František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*. Praha: Vyšehrad, 1981.
- Procházková, Eva. *Benešov*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2005.
- Procházková, Marta. *Modlitebny a hřbitovy evangelíků uprostřed krajiny. Památková péče na Moravě 10 (2005)*, s. 35-46.

Procházková, Marta. Náhrobky evangelíků po tolerančním patentu. Památková péče na Moravě 13 (2007), s. 35-46.

První sjezd českých evangelíků z Čech a Moravy konaný v Praze dne 28. září 1903 o I. hod. odpoledne v Národním domě na Král. Vinohradech. Praha: nákladem sjezdového výboru, 1904.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782. Země Morava. Kraj II. Jihlava. Praha: SR ČCE, 1987.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Morava, kraj 3 Znojmo. Praha 1988.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Morava, kraj 5 Olomouc. Praha 1988.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Čechy, kraj 1 Rakovník, kraj 5 Litoměřice. Praha 1990.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Čechy, kraj 8 Beroun, kraj 10 Kouřim, kraj 14 Tábor, Pražská města. Praha 1996.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Čechy, kraj 15 Hradec Králové. Telč: Veritas, 2004.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Čechy, kraj 14 Tábor. 2. opravené a doplněné vyd. Telč: Veritas, 2005.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Čechy, kraj 4 Mladá Boleslav. Telč: Veritas, 2006.

Přihlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781-1782, země Čechy, kraj 8 Beroun. 2. oprav. vyd. Telč: Veritas, 2008.

Radimský, Jiří. Příspěvek k založení Ochranova. Kravaňsko 10 (1947), s. 32-34.

Raková, Svatava. Pobělohorské Temno v české historiografii 90. let: pokus o sondu do proměn historického vědomí. Český časopis historický 99/3 (2001), s. 569-588.

Ratschow, Carl Heinz. Lutherische Dogmatik zwischen Reformation und Aufklärung. 1.-2. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus G. Mohn, 1964-1966.

Reformovaného sboru Páně v Telecím založení a trvání od 13. října 1781 do 13. října 1881. Na památku stoletého jubileum. Praha: nákladem presbyterstva, 1881.

Reinalter, Helmut (ed.). Der Josephinismus. Bedeutung, Einflüsse und Wirkungen. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien: Lang, 1993.

Reingrabner, Gustav. Bemerkungen zu den Methoden der Gegenreformation in Österreich. In Zinnhobler, Rudolf – Binder, Dieter A. – Höfer, Rudolf – Kronthaler, Michaela (ed.). Kirche in Bewegter Zeit. Beiträge zur Geschichte der Kirche in der Zeit der Reformation und sed 20. Jahrhunderts. Festschrift für Maximilian Liebmann zum 60. Geburtstag. Gratz: Verlag Ulrich Moser, 1994, s. 317-340.

Reingrabner, Gustav. Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation. Wien-Köln-Graz: Hermann Böhlau, 1981.

Reingrabner, Gustav. Um Glaube und Freiheit. Eine kleine Rechtsgeschichte der Evangelischen in Österreich und ihrer Kirche. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Lang, 2007.

Reischer, Franz. Die Toleranzgemeinden Kärntens nach einem Visitationsbericht vom Jahre 1786. Klagenfurt: Geschichtsverein f. Kärnten, 1965.

Rejchrt, Luděk. Na horách ležící. Dějiny evangelického sboru v Křižlicích. Praha: Pierot, 2004.

Rejchrtová, Noemi. Přehled literatury k upřesnění pojmů „reformace – protireformace – tolerance“. Prolegomena. Český časopis historický 89/5-6 (1991), s. 787-796.

- Rezek, Antonín. Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy. Praha: vlastním, 1887.
- Rezek, Antonín. Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX. Do roku 1810. Praha: Česká akademie věd a umění, 1927.
- Rezek, Antonín. Tři stati o českých blouznivcích. Český časopis historický 24 (1918), s. 120-164.
- Ricoeur, Paul. Čas a vyprávění. I. Zápletka a historické vyprávění. Praha: OIKOYMENH, 2000.
- Röbbeelen, Ingeborg. Theologie und Frömmigkeit im deutschen evangelisch-lutherischen Gesangsbuch des 17. und 18. Jahrhunderts. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1957.
- Robek, Antonín. Lidové zdroje národního obrození: Městské lidové zdroje národního obrození: [Autoreferát dokt. dis.]. Praha: [s.n.], 1981.
- Robek, Antonín. Městské lidové zdroje národního obrození. Praha: Univerzita Karlova, 1977. (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia 69/1 1977)
- Rohls, Jan. Protestantische Theologie der Neuzeit. 1. Voraussetzungen und das 19. Jahrhundert. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1997.
- Röhring, Hermann-Josef. Diaspora – Kirche in der Minderheit. Eine Untersuchung zum Wandel des Diasporaproblems in der evangelischen Theologie unter besonderer Berücksichtigung der Zeitschrift „Die evangelische Diaspora“. Leipzig: St. Benno Verlag, 1991.
- Rössler, Dietrich. Grundriss der Praktischen Theologie, 2. rozšířené vyd. Berlin – New York: de Gruyter, 1994.
- Rous, Jan. Valaši v boji za svobodu. Ke stopadesátému výročí tolerančního patentu. Valašské Meziříčí: Lubina, 1931.
- Ryantová, Marie. Čtenář. In Bůžek, Václav – Král, Pavel (ed.). Člověk českého raného novověku. Praha: Argo, 2007, s. 398-432.
- Ryantová, Marie. Ženy v rekatolizačním procesu (několik úvah). In Čadková, Kateřina – Lenderová, Milena – Stráníková, Jana (ed.). Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. - 28. dubna 2006. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2006, s. 241-250.
- Rychetský, Čestmír. Kazatelé a sbory české národnosti církví A.V. a H.V. v Čechách a na Moravě 1781-1918. Praha: Synodní rada Českobratrské církve evangelické, 1983.
- Řezníček, Václav. Bílá Hora. Bedřich Falcký v Čechách. Praha: vlastním, 1895.
- Řezníček, Václav. Jan Leopold Hay. Vypsání jeho života a působení. Praha: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1915.
- Říčan, Gustav. A. Moravští bratři ze Suchdolu. Suchdol nad Odrou: Moravian, 1992.
- Říčan, Rudolf. České reformované toleranční katechismy. Theologická příloha Křesťanské revue 34 (1967), s. 36-48.
- Říčan, Rudolf. Das Reich Gottes in den böhmischen Ländern: Geschichte d. tschechischen Protestantismus. Stuttgart: Evang. Verl.-Werk, 1957.
- Říčan, Rudolf. Dějiny Jednoty bratrské. Praha: Kalich, 1957.
- Říčan, Rudolf. Evangelická církev na Těšínsku. Křesťanská revue 26 (1959), s. 139-144.
- Říčan, Rudolf. K historii reformované církve toleranční. Theologická příloha Křesťanské revue 30 (1963), s. 62-68.
- Říčan, Rudolf. Kancionál Jana Theofila Elsnera. K dvoustému výročí „Berlínského kancionálu“. Theologická příloha Křesťanské revue 20 (1953), s. 65-74.

- Říčan, Rudolf. Kapitoly z církevních dějin. Od úsvitu reformace k dnešku. Praha: Vydavatelské oddělení YMCA, 1948.
- Říčan, Rudolf. Kolem Lipského kancionálu. Evangelický kalendář 34 (1954), s. 82-89.
- Říčan, Rudolf. Valašské povstání za Třicetileté války. Evangelický kalendář (35) 1955, s. 120-124.
- Říčan, Rudolf. Vyznání a vyznavači. Z historie českého protestantismu XIX. století. Praha: YMCA, 1940.
- Říčan, Rudolf. Životní dílo Karla Eduarda Lányho. K historii českého luterství devatenáctého století. Praha: V. Horák, 1938.
- Sauer-Geppert, Waldtraut-Ingeborg. Sprache und Frömmigkeit im deutschen Kirchenlied. Kassel: Johannes-Stauda-Verlag, 1984.
- Sauter, Gerhard. Zugänge zur Dogmatik. Elemente theologischer Urteilsbildung. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1998.
- Sedláček, August. Místopisný slovník historický království českého. Praha: Argo, 1998.
- Schauerová, Alena – Filipi, Pavel (ed.). Telecí. Historie a současnost. Telecí: Obecní úřad v Telecím, 2003.
- Scheutz, Martin. Die „fünfte Kolonne“. Geheimprotestanten im 18. Jahrhundert in der Habsburgermonarchie und deren Inhaftierung in Konversionshäusern (1752-1775). Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 114/3-4 (2006), s. 329-380.
- Schickentanz, Petr. Der Pietismus von 1675 bis 1800. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 2001, s. 114-137.
- Schmidt, Karl Eugen – Markusovsky, Samuel – Ebner, Gustav – Freukmuth, Friedrich. Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony-Preßburg. II. Teil. Einzeldarstellungen aus der inneren Geschichte der Gemeinde. Pozsony: hg. von der evangelischen Kirchengemeinde A. B., 1906.
- Schmidt, Kurt Dietrich. Grundriss der Kirchengeschichte. 9. vyd. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1990.
- Schmidt-Lauber, Hans-Christoph. Martyria – Leiturgia – Diakonia. Quatember 45 (1981).
- Schneider, Hans. Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. In Greschat, Martin (ed.). Gestalten der Kirchengeschichte. 7. Orthodoxie und Pietismus. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz: Kohlhammer, 1982, s. 347-372
- Schoemann, Martin. Siegmund Jacob Baumgarten. System und Geschichte in der Theologie des Überganges zum Neuprotestantismus. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1974.
- Schorn-Schütter, Luise. Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel der Landsgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 1996.
- Schreiner, Josef – Wittstadt, Klaus (ed.) Communio Sanctorum. Einheit der Christen – Einheit der Kirche. Festschrift für Bischof Paul-Werner Scheele. Würzburg: Echter, 1988.
- Schröder, Meinhard (ed.). 350 Jahre Westfälischer Friede. Verfassungsgeschichte, Staatskirchenrecht, Völkerrechtsgeschichte. Berlin: Duncker u. Humblot, 1999.
- Schulz, Václav. Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1915.
- Schulze Wessel, Martin. Religiöse Intoleranz, grenzüberschreitende Kommunikation und die politische Geographie Ostmitteleuropas im 18. Jahrhundert. In Europäische

- Öffentlichkeit. Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, s. 63-78.
- Schunka, Alexander. Gäste, die bleiben. Zuwanderer in Kursachsen und der Oberlausitz im 17 und frühen 18. Jahrhundert. Hamburg: Lit Verlag, 2006.
- Schunka, Alexander. Glaubensflucht als Migrationsoption. Konfessionell motivierte Migration in der Frühen Neuzeit. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 56/10 (2005), s. 547-564.
- Schwartz, Karl. Zur 175jährigen Geschichte der Wiener Evangelisch-theologischen Fakultät. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 114 (1998), s. 135-140.
- Skalák, Jan. Historie evangelicko-reformovaného sboru v Borové, ke dni oslavení stoleté památky založení jeho. Polička: nákladem vlastním, 1883.
- Skalský, Gustav Adolf (ed.). Supplika českých emigrantů k sboru řezenskému z r. 1735 a její přílohy. Chotěboř: otisk z kalendáře Hus na rok 1912, 1911.
- Skalský, Gustav Adolf. Der Exulantenprediger Johann Liberda. Ein Beitrag zur Geschichte der böhmischen Emigration. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 31 (1910), s. 117-379.
- Skalský, Gustav Adolf. Inaugurace prvního děkana Husovy československé evangel. fakulty bohoslovecké v Praze Prof. Dr. G.Ad.Skalského 25.11.1920. Praha: V. Neubert, 1921.
- Skalský, Gustav Adolf. K 50 leté památce vydání císařského patentu z 8. 4. 1861. Praha, 1911.
- Skalský, Gustav Adolf. K těšínskému jubileum roku 1909. Chotěboř, 1908.
- Skalský, Gustav Adolf. Kazatel Jan Liberda a česká exulantská církev v Drážďanech. *Reformační sborník* 2 (1928), s. 10-25.
- Skalský, Gustav Adolf. Z dějin české emigrace 18. století. I. Chotěboř: Evangelická matice, 1911.
- Skalský, Gustav Adolf. Zur Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Österreich bis zum Toleranzpatent. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 18 (1897), s. 1-37 a Zur Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Österreich bis zum Toleranzpatent. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 19 (1898), s. 206-261.
- Skalský, Gustav Adolf. Zur Vorgeschichte der „evang.-theol. Lehranstalt“ in Wien. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 25 (1904), s. 105-151.
- Skodacek, August A. Lutherans in Slovakia. Pittsburgh: Slavia Printing Co., 1982.
- Skřivánek, Milan. K otázce tolerance a lidové spirituality ve východních Čechách od konce 18. do poloviny 19. století. *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 6 (2005), s. 110-145.
- Sládek, Miloš (ed.). Svět je podvodný verbíř, aneb, Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století. Praha: Argo, 2005.
- Sládek, Miloš. Vieriův Kristoslav a pobělohorská rekatolizace Čech. *Literární archiv* 27 (1994), s. 229-246.
- Slavík, Bedřich. Písmáci selského lidu. Praha: Václav Petr, 1940.
- Slavík, František A. Česká církev v Berlíně. *Osvěta* 6/5 (1876), s. 321-339.
- Slavík, František A. Česká církev v Drážďanech. *Osvěta* 17 (1877), s. 975-991.
- Slavík, František A. Česká emigrace r. 1741-42. *Osvěta* 7/2 (1877), s. 797-807.891-901.
- Slavík, František A. Národnost a náboženství. Z dějin českých exulantů v Německu. *Osvěta* 34/4 (1904), s. 299-310.532-544.
- Slavík, František A. Pruské usilování o země české. 2. vyd. Praha: František Šimáček, 1901.

- Smetana, Pavel (ed.). Exulant Jan Amos Komenský. Sborník konference s mezinárodní účastí k 380. výročí odchodu Českých bratří a Jana Amose Komenského do zahraničního exilu. Janské Lázně, 19.-21. září 2008. Praha: Exulant – Heosforos, 2009.
- Smetánka, Bohumil. Českobratrský evangelický sbor v Dolní Sloupnici. Nástin dějin. Dolní Sloupnice: nákladem Kostnické Jendoty, 1931.
- Sobotík, Bohumil. Východoslovenské ordinace 1614-1741 a české země. Materiálová studie. Ostrava: Krajské nakladatelství, 1958.
- Sommer, Wolfgang. Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der frühen Neuzeit. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999.
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651. (Vyšlo Berounsko, Boleslavsko, Čáslavsko, Kouřimsko, Loketsko, Rakovnicko, Plzeňsko, Chrudimsko, Hradecko-Bydžovsko, Žatecko, Bychyňsko.)
- Soušek, Zdeněk – Sklenář, Jaromír. Počátky práce tolerančních sborů na Poděbradsku: K 175. výročí. Libice nad Cidlinou, 1958.
- Sparr, Walter. Wer schreibt meine Lebensgeschichte. Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 1990.
- Spratek, Daniel (ed.): Služebníci Slova Božího v krajině pod horami. Výbor z díla těšínských evangelických bohoslovců. Český Těšín: Křesťanské společenství – Spoločnosť Chrzešcijańska 2005.
- Spratek, Daniel. Právní poměry v evangelické církvi na Těšínsku v letech 1709-1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku. 1. Revue církevního práva 21/1 (2002), s. 17-50 a Právní poměry v evangelické církvi na Těšínsku v letech 1709-1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku. 2. Revue církevního práva 21/2 (2002), s. 93-126.
- Spratek, Daniel. Z dějin luterské liturgie na Těšínsku v 18. století. Těšínsko 45/4 (2002), s. 16-18.
- Stählin, Wilhelm. Symbolon. 1. Vom gleichnishaften Denken. Stuttgart: Evang. Verl.-Werk, 1958.
- Steck, Wolfgang. Praktische Theologie. Horizonte der Religion – Konturen des neuzeitlichen Christentums – Strukturen der religiösen Lebenswelt. 1. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 2000.
- Steiner, Stephan. Reisen ohne Wiederkehr. Die Deportation von Protestanten aus Kärnten 1734 – 1736. Wien: Oldenbourg, 2007.
- Stich, Alexandr. Jazykověda – věc veřejná. Praha: Lidové noviny, 2004.
- Stich, Alexandr. Matouš Konečný a jeho Kazatel domovní. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 228-240.
- Stoklásková, Zdeňka. Církevní politika a svoboda cestování v Rakousku na konci 18. století. In Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. Brno: Historický ústav AV ČR ad., 2003, s. 303-309.
- Stone, Lawrence. The Revival of Narrative. Reflections on a New Old History. Past and Present 85/1 (1979), s. 3-24.
- Stuchlá, Pavla. P. Ondřej František de Waldt a kaplanství ve Skočicích. Vodňany a Vodňansko 5 (2002), s. 93-116.
- Svatoš, Martin. Knihy zabavené přičiněním misionáře Antonína Koniáše S. J. na opočenském panství na jaře roku 1733 a jejich čtenáři. In Tydlitát, Jan (ed.) Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia

- konaného 27. – 29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou. Rychnov nad Kněžnou: Albert, 1999, s. 264-382.
- Svatoš, Martin. Koniášův *Catalogus librorum haereticorum* z roku 1724 – předstupeň jeho Klíče. In *Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur.* = České baroko. Jazyk, literatura, kultura. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999, s. 143-161.
- Svatoš, Martin. Kontrola četby a distribuce náboženských knih při lidových misiích a misijní knížky 18. století. In Čornejová, Ivana (ed.). Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4.-5. 6. 2003. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Ústav dějin Univerzity Karlovy – Archiv Univerzity Karlovy – Scriptorium, 2003, s. 363-384.
- Svoboda, Jiří. Protifeudální a sociální hnutí v Čechách na konci doby temna. 1750-1774. Praha: Univerzita Karlova, 1967.
- Szalatnay, Josef Gust. *Bilder aus der Toleranzzeit im Königreich Böhmen.* Barmen: H. Klein, 1890.
- Šimák, Josef Vítězslav. K původu a písemnictví českých náboženských blouznivců. *Časopis Musea Království českého* 93 (1919), s. 1-9.110-119.263-273 a *Časopis Musea Království českého* 94 (1920), s. 26-36.96-103.
- Šimeček, Zdeněk. *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002.
- Šindelář, Bedřich. *Vestfálský mír a česká otázka.* Praha: Academia, 1969.
- Škarka, Antonín. Erós v duchovní písni českého baroka. *Československá rusistika* 13/1 (1968), s. 35-45.
- Škarka, Antonín. Heinrich Milde. *Věstník Královské české společnosti nauk, tř. pro filosofii, historii a filologii* (1942), s. 1-44.
- Šmerda, Milan. Těšínský pietismus a Uhry (Slovensko). In *Z dějin visegrádského prostoru. Richardu Pražákovi k pětasedmdesátinám.* Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2006, s. 43-54.
- Šmíd, Luděk. Lidoví kronikáři středního Polabí. III. Písmácký kronikář Jiří František Čermák. Poděbrady: Oblastní muzeum v Poděbradech, 1972.
- Šmíd, Luděk. Zjev písmáka. *Český lid* 3 (1948), s. 241-244.
- Španiel, Blahoslav. Literární pozůstalost Ondřeje Slouka. Neznámý rukopis nosislavského písmáka. *Jižní Morava* 37/40 (2001), s. 295-300.
- Španiel, Blahoslav. Staré knihy nosislavské. *Jižní Morava* 36/39 (2000), s. 173-202.
- Štěpánek, Josef. Hnutí náboženské na Litomyšlsku r. 1781-1783. *Časopis musea království českého* 66 (1892), s. 415-423.
- Štěříková, Edita. Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století. Praha: Kalich, 1999.
- Štěříková, Edita. Exulantská útočiště v Lužici a Sasku. Praha: Kalich, 2004.
- Štěříková, Edita. Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku. Praha: Kalich, 2001.
- Štěříková, Edita. Stručně o pobělohorských exulantech. Praha: Kalich, 2005.
- Štěříková, Edita. Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska. Praha: Kalich, 1992.
- Štěříková, Edita. Ze života emigrantů v 18. století. In Hledíková, Zdeňka (ed.) *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemia. Miloslaw Vlk archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata.* Praha: Karolinum, 1993, s. 187-199.
- Štěříková, Edita. Zelów. Česká exulantská obec v Polsku. Praha: Kalich, 2002.
- Štěříková, Edita. Země otců. Praha: Exulant, 1995.

- Šubrtová, Alena. Názory na populaci v homiletice pobělohorského období. 2. Časopis národního muzea – řada historická 158/3-4 (1989), s. 171-189. Populační myšlení v české homiletice feudálního období. 1. Časopis národního muzea – řada historická 157/3-4 (1988), s. 113-139.
- Šůla, Jaroslav. Četba tajných nekatolíků třebechovické farnosti v XVIII. století. Východočeský sborník historický 4 (1994), s. 103-138.
- Švorc, Peter. Das Geschlecht der Fornets und ihr Beitrag zur slowakischen Kultur und Bildung im Jahrhundert. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 114 (1998), s. 117-134.
- Táborký, František. Ze starých špalíčků. In Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějiny československých. K šedesátým narozeninám Josefa Pekaře. 2. Praha: Historický klub, 1930, s. 202-211.
- Tardy, Heřman z. Historie evangelicko-reformovaného sboru hořatevského od jeho založení až do léta Páně 1868. Připojeno kázání na rozloučenou... Vídeň: nákladem vydavatele, 1868.
- Tardy, Heřman z. O prvních kazatelích české evangelické reform. Církve, po udělení tolerančního patentu ze dne 13. října 1781 z Uher do Čech a do Moravy příšlých. Praha: Blahoslav, 1909.
- Tiray, Jan. Vlastivěda moravská. II. Místopis Moravy. Díl IV. Jihlavský kraj. Dačický okres. Brno: Nákladem Musejního spolku, 1925.
- Tiray, Jan. Vlastivěda moravská. II. Místopis Moravy. Díl IV. Jihlavský kraj. Telecký okres. Brno: Nákladem Musejního spolku, 1913.
- Tischer, František. O náboženském hnutí na Opočensku roku 1732. In Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějiny československých. K šedesátým narozeninám Josefa Pekaře. 2. Praha: Historický klub, 1930, s. 184-200.
- Toleranční sborník. Klasobraní z jubilejních slavností 1981. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1984.
- Tomíček, Antonín. Následky tolerančního patentu na městském panství litomyšlském. Časopis musea království českého 73 (1899), s. 445-456.
- Toul, Jan (ed.). Jubilejní kniha československé rodiny k 150letému jubileu Tolerančního patentu 1781-1931. České Budějovice: vlastním nákladem, 1931.
- Toušek, M. (Stich, A.) Tři kapitoly o českém baroku I. K Jiráskovu pojetí českého baroka. Wiener slawistischer Almanach 8 (1981), s. 187-244.
- Troeltsch, Ernst. Gesammelte Schriften. 1. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Aalen: Scientia-Verlag, 1977.
- Trojan, Jan. Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17.-19. století. Jejich sociální postavení, společenská funkce a význam ve vývoji národní hudební kultury. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2000.
- Tropper, Peter G. Emigriert – missioniert – deportiert. Protestanten und Geheimprotestantismus in Österreich und Salzburg zwischen Gegenreformation und Toleranz. Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte 13 (1994), s. 179-189.
- Tropper, Peter G. Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten. 1752 – 1780. Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 1989.
- Tywoniak, Jiří. Benešov a Konopiště v minulosti. Benešov: Městský úřad v Benešově, 1992.
- Tywoniak, Jiří. K počátkům helvetského sboru v Soběhrdech u Benešova. Theologická příloha Křesťanské revue 33 (1966), s. 66-68.
- Tywoniak, Jiří. Konopištská rebelie roku 1775. 2. oprav. a doplň. vyd. Benešov: Okresní muzeum a Okresní archiv v Benešově, 1985.

- Tywoniak, Jiří. Podblanické rebelie. 2. vyd. Benešov: Okresní úřad v Benešově ve spolupráci s okresním týdeníkem Jiskra, 1994.
- Uher, Boris. Český exil v XVIII. století. *Studia Comeniana et Historica* 22/46-47 (1992), s. 287-296.
- Uhorskai, Pavel (ed.). *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*. 1.-2. Tranoscius, 2005.
- Ustavující generální sněm českobratrské církve evangelické konaný v Praze dne 17. a 18. prosince 1918. Praha: Synodní výbor českobratrské církve evangelické, 1919.
- Valenta, Aleš. K náboženské emigraci z Chlumecka do Pruska v roce 1742. *Královéhradecko* 1 (2004), s. 285-289.
- Válka, Josef. K problému sociálního myšlení a ideologie nevolníků roku 1775. In Bouza, Erik – Metelka, Jaroslav. *Povstání poddanského lidu 1775 v severovýchodních Čechách*. Hradec Králové: Kruh, 1975, s. 162-189.
- Valůšek, David. Reverz a přísaha poddaných. *Podřevnicko* 7/2(18) (1998), s. 16.
- Vaňáč, Martin. Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká a Univerzita Karlova do roku 1939: Příspěvek k dějinám Evangelické teologické fakulty. *Teologická reflexe* 2 (2001), s. 132-154.
- Vašica, Josef. *České literární baroko. Příspěvky k jeho studiu*. 2. vyd. Brno: Atlantis, 1995 (1938).
- Veselý, Daniel. *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2004.
- Vítková, Martina. „K víře evangelické se přiznávám.“ Svět nekatolíků na jihozápadní Moravě a proměny toleranční doby: diplomová práce na FF JU v Českých Budějovicích. České Budějovice, 2008.
- Vlasák, Antonín Norbert. *Okres benešovský. Nástin statisticko-historický*. Praha: Fr. A. Urbánek, 1874.
- Vlnas, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura, společnost 17. a 18. století*. Praha: Paseka, 2001.
- Vlnas, Vít. *Jan Nepomucký. Česká legenda*. Praha: Mladá fronta, 1993.
- Volf, Josef. Pavel Pintzger, kazatel české církve berlínské v letech 1743-1745. Praha, 1909. (Zvláštní otisk z Věstníku Král.české spol. nauk 1909.)
- Volf, Josef. *Soupis nekatolíků uprchlých z Čech z roku 1735*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1907.
- Volf, Josef. *Soupis nekatolíků uprchlých z Čech z roku 1742*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1907.
- Volf, Josef. *Výslech kacíře V. Bláhy r. 1720. Reformační sborník. Práce z dějin československého života náboženského* 4 (1931), s. 105-111.
- Vyskočil, František. Zpráva z roku 1777 o vlivu J. A. Komenského na Valachy v kronice františkánského řádu. *Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národního kongresu 2002-2005*. Brno: Moravský národní kongres, 2006, s. 705-708.
- Vzpomínka na jubilejní slavnost reformační roku 1817. *Hus. Časopis věnovaný zájmům církve evanj. reformované* 22 (1910), s. 122-124, 138-139, 155-156.
- Wagner, Oskar. *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545-1918/20*. Wien – Köln – Graz: Verlag Hermann Böhlau, 1978.
- Wallman, Johannes. *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. 6. vyd. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.
- Wallmann, Johannes – Sträter, Udo (ed.). *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*. Halle: Verl. der Franckeschen Stiftungen im Niemeyer-Verl. Tübingen, 1998.
- Wallmann, Johannes. *Der Pietismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2005.

- Wallmann, Johannes. Philipp Jakob Spener und die Anfänge des Pietismus. 2. vyd. Tübingen: Mohr, 1986.
- Wallmann, Johannes. Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock. Gesammelte Aufsätze. Tübingen: Mohr, 1995.
- Walter, Peter – Jung, Martin H. Theologen des 17. und 18. Jahrhunderts. Konfessionelles Zeitalter – Pietismus – Aufklärung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.
- Wantula, Andrzej. Die älteste Kirchenordnung im Teschener Schlesien. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 77 (1961), s. 119-127.
- Wenzel, Cornelia. Exulanten in Görlitz im 17. Jahrhundert. In Die Besiedlung der Neisseregion. Urgeschichte – Mittelalter – Neuzeit. 1. Symposium der Geschichtskommission der Euroregion Neisse am 13. und 14. Oktober 1993 in Zittau. Zittau: Zittauer Geschichts- und Museumsverein, 1995, s. 108-118.
- Wernisch, Martin. Proměna českého evangelictví v pobělohorském období. In Barokní Praha – barokní Čechie 1620-1740. Sborník příspěvků z vědecké konference o fenoménu baroka v Čechách. Praha, Anežský klášter a Clam-Gallasův palác, 24.-27. září 2001. Praha: Scriptorium, 2004, s. 435-456.
- Winkler, Eberhard. Diaspora in ihren Beziehungen zur Volkskirche. Die evangelische Diaspora 63 (1994), s. 18.
- Winkler, Eberhard. Pfarrer. II. Evangelisch. In Theologische Realenzyklopädie. 26. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1996, s. 360-374.
- Winter, Eduard. Der Josefinismus und seine Geschichte: Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740-1848. Brünn - München - Wien: Rudolf M. Rohrer, 1943. (Winter, Eduard. Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy. 1740-1848. Praha: Jelínek, 1945.)
- Winter, Eduard. Deutsch-slavische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze. Eduard Winter zum 60. Geburtstag dargebracht. Berlin: Akademie-Verl., 1956.
- Winter, Eduard. Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition. Berlin: Akademie-Verlag, 1955.
- Winter, Eduard. Tisíc let duchovního zápasu. Náboženské zápolení dvou národů. Praha: Ladislav Kuncíř, 1940.
- Wischmeyer, Johannes. Die Entwicklung des protestantischen Theologiestudiums in historischer Perspektive. In Schelander, Robert – Wischmeyer, Wolfgang (ed.). Dokumentation der vierten Konferenz des SOMEF „Theologische Ausbildung an protestantischen Fakultäten Südostmitteleuropas“ 2005 in Bratislava. Wien: ETF, 2005, s. 25-50.
- Wolný, Gregor. Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und handschriften, durch Gregor Wolný. 2. Abtheilung Brünnener Diöcese. 1. Brünn: Kommission der Ritsch und Grosseschen Buchhandlung, 1856. Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und handschriften, durch Gregor Wolný. 1. Abtheilung Olmüßer Erzdiöcese. 2. Brünn: Kommission der Ritsch und Grosseschen Buchhandlung, 1857.
- Wolny, Reinhold Joseph. Die josefinische Toleranz unter besonderer Berücksichtigung ihres geistlichen Wegbereiters Johann Leopold Hay. München: Lerche, 1973.
- Wünsch, Thomas (ed.). Reformation und Gegenreformation in Oberschlesien. Die Auswirkungen auf Politik, Kunst und Kultur im ostmitteleuropäischen Kontext. Berlin: Gebr. Mann, 1994.

- Zagorin, Perez. *Ways of Lying. Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe*. Harvard University Press, 1990.
- Závodský, Josef. *Reformace a protireformace ve Velkém Meziříčí. Nábožensko-kulturní obraz moravského města. Velké Meziříčí: nákladem krajského musea ve Velkém Meziříčí, 1937.*
- Zdechovský, Tomáš. *Náboženské pověry a rekatolizace na panství ledečském. Havlíčkobrodsko 20 (2006), s. 136-158.*
- Zdechovský, Tomáš. *Příspěvek k průběhu a výsledkům pobělohorské rekatolizace v havlíčkobrodském regionu. Havlíčkobrodsko 19 (2005), s. 37-55.*
- Zeeden, Ernst Walter (ed.). *Gegenreformation*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.
- Zeeden, Ernst Walter. *Das Zeitalter der Gegenreformation*. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1967.
- Zemek, Petr. *Protireformace, rekatolizace, katolická reforma či konfesionalizace? Jak nazývat procesy probíhající v západním křesťanstvu raného novověku. Studia Comeniana et Historica 36/75-76 (2006), s. 227-234.*
- Zemek, Petr. *Zdeněk R. Nešpor, Náboženství na prahu nové doby... Studia Comeniana et Historica 36/75-76 (2006), s. 248-251.*
- Zíbert, Čeněk. *Z doby úpadku. Kulturně historické obrzy ze XVII. a XVIII. věku. Praha: nákladem F. Šimáčka, 1905.*
- Zpovědní seznamy arcidiecése pražské z r. 1671-1725. Podbrdsko. Praha: Historický spolek, 1929.*
- Zpovědní seznamy arcidiecése pražské z r. 1671-1725. Vltavsko. Praha: Historický spolek, 1929.*
- Zuber Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století. II. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 2003.*
- Zuber, Rudolf. *Cenzura na Moravě v 18. století do konce vlády Marie Terezie. Studie Muzea Kroměřížska 90, s. 93-102.*
- Zuber, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století. 1695-1777. I. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1987.*
- Žáček, Václav. *Náboženské hnutí nekatolíků na Jilemnicku po vydání tolerančního patentu. Časopis pro dějiny venkova 23 (1936) s. 17-31.*
- Žbirková, Viera. *Českí bratia v Reci v 17. a na začiatku 18.storočia. Studia Comeniana et Historica 26/55-56 (1996), s. 165-181, 182-185.*
- Žbirková, Viera. *Kapitoly o posobení českých exulantov na západnom Slovensku koncem 17. a začiatkom 18. stor. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2001.*
- Žbirková, Viera. *Moravskí emigranti na západnom Slovensku v 17. storočí. Studia Comeniana et Historica 34/71-72 (2004), s. 89-101.*